

Раміз Мегтієв

НАГІРНИЙ КАРАБАХ:

історія, прочитана
за джерелами

Видавничий дім Дмитра Бураго
Київ – 2014

УДК 94+323.1](479.243.1)
ББК 63.3(5Азе)+66.3(5Азе)
М55

Мегтієв Раміз

М55 Нагірний Карабах: історія, прочитана за джерелами / Р. Мегтієв. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2014. – 220 с.
ISBN 978-966-489-295-4

Книга дійсного члена Національної Академії наук Азербайджану Раміза Мегтієва присвячена історичному корінню вірмено-азербайджанського нагірно-карабахського конфлікту. На основі різноманітних історичних джерел давнини, античного періоду, Середньовіччя та новітньої історії відображено причини зародження конфлікту, обґрунтовано територіальну приналежність Нагірного Карабаху до азербайджанських держав, продемонстровано зміни демографічної ситуації, збройну боротьбу за Нагірний Карабах, сучасний переговорний процес за посередництва Мінської групи ОБСЄ, ставлення міжнародних організацій до ситуації в цьому регіоні, виражених в їхніх резолюціях і заявах. Книга дозволяє непосвяченому читачеві вникнути в суть даної проблеми, розібратися в причинах і наслідках збройного конфлікту навколо Нагірного Карабаху, допоможе кожному, хто бажає знайти об'єктивну точку відліку в проблематиці, яка зветься у сучасній політології та історії як вірмено-азербайджанський нагірно-карабахський конфлікт.

Книга призначена для широкого кола читачів, істориків, політологів, юристів-міжнародників, конфліктологів, антропологів і соціологів.

УДК 94+323.1](479.243.1)
ББК 63.3(5Азе)+66.3(5Азе)

Редактор українського видання: Ейнулла Мадатлі
Переклад: Інна Сосновчик

ISBN 978-966-489-295-4

© Раміз Мегтієв, 2014
© Видавничий дім Дмитра Бураго, 2014

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	5
РЕТРОСПЕКТИВА ВІРМЕНСЬКОГО ЕТНОГЕНЕЗУ.....	18
ПРО ОДИН ПРОЯСНЕНИЙ ТОПОНІМ.....	24
АНТРОПОЛОГІЯ АЗЕРБАЙДЖАНЦІВ.....	28
ОДНОРІДНІСТЬ ТЕРИТОРІЙ КАВКАЗЬКОЇ АЛБАНІЇ Й АЗЕРБАЙДЖАНУ.....	33
МІФОТВОРЧІСТЬ ПРО ХАЙСЬКУ (ВІРМЕНСЬКУ) АВТОХТОННІСТЬ НА КАВКАЗІ.....	37
МІГРАЦІЯ ВІРМЕНІВ НА ПІВДЕННИЙ КАВКАЗ.....	42
КАВКАЗЬКІ АЛБАНЦІ І ВІРМЕНИ.....	47
АРЦАХ І КАРАБАХ.....	54
ПЕРЕНЕСЕННЯ КАТОЛИКОСАТУ І ПЕРЕСЕЛЕННЯ.....	62
ЕКСПАНСІЯ ДЕРЖАВ І ВІРМЕНСЬКИЙ ФАКТОР.....	67
АЗЕРБАЙДЖАНСЬКІ ХАНСТВА МІЖ РОСІЙСЬКИМ «МОЛОТОМ» ТА ІРАНСЬКИМ «КОВАДЛОМ».....	74
ОСТАННІЙ КАРАБАХСЬКИЙ ХАН.....	80
ТРАГІЧНЕ ПРИШЕСТЯ.....	88

«КАВКАЗЬКА АВТОХТОННІСТЬ» ВІРМЕНІВ.	98
НОВИЙ ПІВДЕННИЙ КАВКАЗ.	114
ХРОНОЛОГІЯ ТИХОЇ ЕКСПАНСІЇ	128
КАРАБАХСЬКА КРИЗА: СЛІД КРЕМЛЯ	143
ЩО ПРИХОВУВАЛОСЬ ВІД ГРОМАДСЬКОСТІ?	151
СУМГАЇТ ЯК ІДЕОЛОГІЧНИЙ ІНСТРУМЕНТ	158
СПІТАК ЯК ПОВОРОТНИЙ МОМЕНТ	164
КРИВАВИЙ СІЧЕНЬ РОКУ	170
ВІДЛУННЯ КАРАКЕНДА В ХОДЖАЛИ.	181
ВІЙНА У «ВЕЛИКОМУ САДУ»	186
ПРОБЛЕМА ТА ПРАВО	193
МИРНИЙ ПРОЦЕС І ЙОГО «ГОСТРІ КУТИ»	207
ВИСНОВОК.	217

ПЕРЕДМОВА

Історія Південного Кавказу уособлює ретроспективу найважливіших процесів світової історії. Як відомо, боротьбу за Кавказ вели Рим і Парфія, Візантія і Сасаніди, Арабський халіфат, імперія Сефевідів і Османська Туреччина. Докорінний перелом долі Кавказу стався після підписання 14 травня 1805 року Кюрекчайського трактату, коли Карабахське ханство з його споконвічним азербайджанським населенням перейшло під юрисдикцію Російської імперії. А в 1813 р. вже в самому Карабасі було вирішено наперед долю інших ханств Азербайджану. Гюлістанський мирний договір після закінчення Першої російсько-іранської війни закріпив Дагестан, Грузію, Абхазію, Бакинське, Гянджинське, Ширванське, Шекинське, Дербентське, Кубинське і Талишське ханства як підвладні Росії території.

На той момент на цих землях основне населення становили мусульманські етноси, переважно азербайджанські тюрки, а чисельність вірменів була незначною. Вони масово з'явилися там лише через п'ятнадцять років, тобто після Другої російсько-іранської війни 1826-1828 рр.

Кавказ, образно іменований сонячним сплетінням Євразії, через його центральне положення на лінії міжконтинентального, міжцивілізаційного та міжрелігійного розлому, завжди займав важливе місце в геополітичних проектах світових центрів сил. У свою чергу, Карабах був у певному сенсі ключем до регіону і відігравав вирішальну роль для контролю над Кавказом, особливо над його південною частиною.

Вірмено-азербайджанський нагірно-карабахський конфлікт знаходить широке висвітлення у науковій та навчальній літературі. Про нього написано безліч досліджень, що відбивають

найрізноманітніші, а часом і діаметрально протилежні точки зору щодо спонукальних мотивів, що призвели до тривалого збройного конфлікту між Вірменією та Азербайджаном.

Незаперечною на сьогодні істиною є те, що конфлікт забрав велику кількість життів, і він донині залишається незавершеним. Процес політичного врегулювання цієї проблеми затягується, і не останній вплив на нього чинить ідеологічне протистояння, в якому помітна роль відводиться трактуванню причин і наслідків міждержавної проблеми. Знайомлячись із підходами більшості авторів, які намагаються пролити світло на особливості протиріч між Вірменією і Азербайджаном, неодмінно доводиться констатувати: або дослідники грішать упередженістю і тому роблять скоростиглі й безглузді висновки, або ж невірно інтерпретують історичні події, керуючись абстрактно поверховими і випадковими мотивами. У будь-якому випадку висновки більшості істориків і конфліктологів базуються на вибіркових історичних даних, і тому не відображають усєї картини. З цієї причини багато досліджень не можуть вважатися суто науковими та об'єктивними.

У даній книзі використано численні джерела. Тим самим читачеві надається можливість самому робити висновки і формувати особисту думку на основі власних висновків. При цьому основний наголос на вірменські й зарубіжні джерела робився з наміром, щоб показати помилковість існуючої нині в широких наукових прошарках думки про те, що численні давні джерела, європейські, російські дослідники даного регіону підтверджують вірменську історичну концепцію, а значить і обґрунтованість територіальних претензій до Азербайджану.

Загальновідомо, що будь-які дані, виражені по відношенню до того чи іншого конфлікту представниками зацікавлених сторін, часом не позбавлені егоцентризму. Позитивні винятки з'являються лише у випадках, якщо вибудовування хронологічного ланцюжка минулих подій знаходить рішення на неупередженій основі і супроводжується послідовно вибудованими висновками, що мають під собою широку і достовірну доказову базу. Подібна постановка дозволяє відтворити найбільш закінчену конфігурацію причинно-наслідкових мотивацій, а отже, сприяє

побудові найповнішої експозиції передумов, які відіграли ключову роль у виникненні колізії.

Окупація азербайджанських територій Нагірного Карабаху оголює проблему співіснування двох держав – Вірменії та Азербайджану, які належать до різних цивілізацій і живуть в різних соціально-економічних умовах. Президент Азербайджану Ільхам Алієв у численних виступах відзначає величезний соціально-економічний розрив між Азербайджаном і Вірменією, який утворився після ізоляції Вірменії від регіональних проектів. Азербайджан планує стратегічний розвиток на десятиліття вперед, тоді як Вірменія робить спроби вирішити проблему виживання. Але навіть така безперечна постановка не дає підстав стверджувати, що конфлікт, який розгорівся між двома суверенними державами, продовжує залишатися одним з характерних актів зіткнення цивілізацій, на чому вперто наголошують практично всі вірменські дослідники, прикриваючи тим самим відкритий факт агресії. Примітно, що в такому упередженому трактуванні їх нерідко підтримують зарубіжні фахівці та конфліктологи.

Вироблення беупередженого підходу до міждержавного конфлікту вимагає від кожного дослідника ретельного аналізу ідеологічних, етнопсихологічних, цивілізаційно-культурологічних, нарешті, історичних аспектів проблеми. І незалежно від того, наскільки об'ємним і різноманітним є сукупний потенціал, необхідно дотримуватися скрупульозності в розборі матеріалу, дотримуватися суворої послідовності подієвого ряду і ретельно аналізувати кожен деталь, яка знаменує той чи інший поворот історичного процесу. Тільки так можна сформулювати найбільш повне уявлення про минуле та сьогодення конфліктної ситуації.

Навколо нагірно-карабахського конфлікту накопичився неосязний інформаційно-аналітичний контент, до якого зростає інтерес з боку фахівців. У проведених дослідженнях кількісний показник не адекватний якісному осмисленню наявного матеріалу. У трактуванні більшості дослідників висновки, на жаль, не дають можливості неупередженому читачеві розібратися в суті конфлікту. Тому непосвячені люди, опинившись в стихії величезного

інформаційного потоку, наштовхуються на шквал суб'єктивних, а подекуди і перекручених суджень та висновків.

Диференційований підхід до деяких подій минулого, відкрита і прихована фальсифікація історії, вибірковий підхід до осмислення процесу вносять сум'яття в загальну картину, ведуть користувачів інформацією хибним шляхом. Дотримання літери логіки, канонів послідовного дослідження предмета, пошук відповідей на всі без винятку запитання бачиться найбільш розумною і прийнятною методологією в розборі матеріалу.

Подібний підхід, який базується на принципі неупередженості, здатний дати всеосяжне уявлення про передумови та пояснення міждержавного конфлікту, допомогти всім бажаючим розібратися у перипетіях проблеми. Важливо проставити всі крапки над «і» стосовно незліченної множини недосліджених подій і обумовлених ними неясностей, відмовившись при цьому від будь-якої вибіркості.

Кожен факт, елемент, кожна деталь зумовлює еволюцію проблеми, несе в собі логічне навантаження. Щоб осягнути сутність витоків, причини і сучасну кон'юнктуру вірмено-азербайджанського конфлікту, який виявився найбільш кровопролитним на пострадянському просторі, необхідним є академічний підхід.

Характерне питання, на яке доводиться відповідати непідготовленому читачеві про нагірно-карабаський конфлікт, таке: наскільки природа міжнаціонального протистояння відповідає теорії Самюеля Хантінгтона про зіткнення цивілізацій. Багато хто з вірменських та зарубіжних авторів безапеляційно стверджує, що, мовляв, знаходження двох суверенних утворень на лінії розлому, яка відокремлює християнський і мусульманський ареали, є неспростовним свідченням того, що дві сусідні цивілізації змушені йти одна на одну за принципом «стінка на стінку». З цієї причини деякі автори і розглядають вірмено-азербайджанський конфлікт не інакше як дебют яскраво вираженої культурно-ідеологічної, а не соціально-економічної та державно-політичної кризи.

Не викликає ніяких сумнівів те, що цивілізаційні відмінності між етносами більш фундаментальні, ніж розбіжності, що стосуються політичних та ідеологічних систем. Правдою є й те, що ре-

лігія в багатьох випадках розділяє людей, оскільки ця спільність набагато сильніша за їхні етнічні приналежності.

Якщо беззастережно погоджуватися з цими постулатами, тоді не зайвим буде запитати – чому, до слова, християнська Грузія виступає стратегічним партнером Азербайджану, а мусульманський Іран активно співпрацює й інвестує у Вірменію?

Цивілізаційний конфлікт С. Хантінгтона вказує на неминучість повернення людства до витоків історії, коли зіткнення цивілізацій стане домінуючим фактором світової політики. Але основна думка цієї концепції не має логічного відношення до вірмено-азербайджанського конфлікту, оскільки в основі проблеми лежить фактор негативної компліментарності вірменської ідентичності. Вірмени відверто демонструють нетерпимість до інших етносів, і, в першу чергу, до тюрків. І витoki цієї нетерпимості кореняться у глибокому минулому. Немає підстав однозначно стверджувати, що першопричиною зіткнення інтересів Вірменії та Азербайджану став цивілізаційний чи релігійний фактор. Конфесійна ідентичність титульних націй двох сусідніх держав не має ніякого відношення до предмету суперечки, що має яскраво виражений територіальний підтекст.

У контексті даного протистояння скоріше доречно звернутися до спадщини Френсіса Фукуями, який стверджував, що після смерті комунізму політичний спокій на рубежах Східної Європи неодмінно порушить нетерпимий і агресивний націоналізм. Декларована демократичність політичного керівництва Вірменії маскує свої справжні наміри, здійснюючи на практиці вкрай шовіністичний курс.

Звертає на себе увагу домінування цієї тенденції як у внутрішньому житті, так і в зовнішній політиці. Вірменія сьогодні є однією з небагатьох моноетнічних країн, де титульна нація становить абсолютну більшість, що по суті є логічним наслідком етнічної «чистки», яка систематично здійснювалася з часів Радянського Союзу.

Після закінчення Другої світової війни керівництво СРСР почало реалізацію програми репатріації вірменів на т.з. «історичну батьківщину». Жителі Радянської Вірменії невірменської

національності, серед яких більшість становили азербайджанці-автохтони, а також російські (молокани), курди-єзиди, грузини та інші цілеспрямовано вивозилися з республіки під приводом звільнення життєвого простору для поверненців. Багато з репатріантів були нащадками тих вірменів, які покинули межі Східної Анатолії після Першої світової війни. Як такі, вони не мали прямого відношення до земель Радянської Вірменії, тобто не були вихідцями з території у кордонах колишнього СРСР.

Жахливий за масштабами виїзд азербайджанського населення з рідних місць, перекроювання адміністративних кордонів у межах СРСР, нескінченні етнічні «чистки», вінцем яких стало насильницьке виселення азербайджанців з Карабаху в кінці 80-х – на початку 90-х років минулого сторіччя, заклали основу нестабільності на Кавказі.

Випинання релігійного підтексту карабахського конфлікту, на якому спекулюють вірменські історики та ідеологи, має на меті сторону залучити на свій бік симпатії західного та й усього християнського світу, а разом з цим ще й отримати матеріальні преференції. А кінцевим завданням, або надпріоритетом, є остаточне привласнення азербайджанських земель, які нині, як окуповані, наділені заангажованими експертами статусом «спірних».

Вірменська еліта кілька поколінь виховується за принципами крайнього націоналізму, наріжним каменем якого є нав'язлива ідея повернення «втрачених територій» при використанні всіх методів боротьби. У реалізації неприкритих агресивних планів ці ідеологічні концепції використовують вигаданий постулат про так звану «слабко виражену самоідентифікацію азербайджанців» і спірність їхнього історичного права на ті ареали, у межах яких вони жили і живуть сьогодні.

Історично азербайджанці набагато довше за своїх сусідів мали централізовану державність, на що вказують численні джерела. У 1918 році, коли система світоустрою зазнала корінного переформатування, Азербайджанська Демократична Республіка (АДР) стала правонаступницею попередніх національних утворень, ставши першою на мусульманському Сході світською демократичною країною. Секуляризм нової держави не зачіпав

релігійних почуттів населення країни. Разом з тим належність титульного етносу молодій республіці до мусульманської релігії не зробила вирішального впливу на політичну систему країни. З перших днів існування АДР націлилася на створення повноцінної національно-державної моделі. У представницькому Парламенті АДР були представлені всі етнічні, соціальні групи і політичні партії.

Не змінила цієї традиції і правонаступниця першої республіки – сучасна Азербайджанська Республіка, яка відновила свою незалежність після розпаду СРСР. Світський характер держави забезпечує толерантність усередині національних кордонів і за її межами, не виявляється агресія стосовно інших держав, релігій і культур. Портрет національної держави, закладений Національним Лідером Гейдаром Алієвим, уособлює сучасний Азербайджан.

На відміну від Азербайджану, який представляє яскраво виражену модель національно-державного устрою, політична система Вірменії представляє класичну ідеократію. Підставою для її легітимності, висловлюючись мовою класиків, є намагання реалізації утопічного проекту майбутнього. Суб'єктом влади тут виступає не народ і навіть не якісь соціальні групи, а каста або ж орден одноступенів, група практикуючих ідеологів, які формулюють утопію і вказують, як рухатися до досягнення мети з відновлення «Великої Вірменії».

Проект, що здійснюється, виявляючи нетрадиційні ознаки ідентичності, уособлює моральні закони і канони, що впливають не з вірмено-григоріанської спадщини, а з легенд і міфів язичницьких часів. Дохристиянська спадщина настільки міцно вкоренилася у самосвідомості вірменів, наклавши сильний релігійний відбиток на мислення політичної еліти, що даний феномен виділяє їх із загального потоку носіїв загальнохристиянської ідентичності. Але і це не найхарактерніший показник в реалізації утопічної ідеології.

Обрана модель не відповідає сподіванням сучасності та населення Вірменії в цілому, не тільки тому, що вона неактуальна за своєю сутністю і визначенням. Крім того, що вона стоїть далеко від поточних суспільних реалій, вона ще й не забезпечує

солідарності влади і народу. Логічним наслідком стало демографічне виснаження країни. За даними ООН та Міністерства охорони здоров'я Вірменії, кількісні показники народження дітей в 2013 році в порівнянні з показником 1988 скоротилися більше ніж удвічі. Так, у 1988 році при населенні 3,4 мільйони чоловік у Вірменії було народжено 87000 дітей¹, тоді як у 2013 році в Вірменії народилося всього 41906 дітей. У відповідності до даних показників можна зробити висновок і про масштаби скорочення населення Вірменії.

Вірменські еліти, що опинилися при владі сили реалізації утопічного проекту великовірменства, спираються не на більшість соціальних груп, не на демократичний устрій, а на нечисленну спільноту, яка зосередила в руках силові важелі, ресурсну базу, завдання відкинувши на задній план забезпечення єдності нації і реалізації її інтересів.

Не дивно, що головним для правлячої еліти у сучасній Вірменії є неухильний рух до мети. Якщо зупинити його, то з'ясується, що динаміка заснована на ідеократичній інерції, а ніяк не на основі реалізації соціально-культурних завдань і потреб етносу.

Характерним є те, що багато сучасних дослідників звертають увагу на те, як політично активна і шовіністично налаштована частина вірменського народу, відвернувшись від духовної спадщини Церкви, активує сегмент неоязичництва, апелюючи до ранніх архетипів національної самосвідомості. Ця тенденція чітко проглядається і в формуванні політичної ідеології сучасної еліти вірменського народу.

Відхід від традиційних євангелічних канонів зримо тягне за собою такі дивні, якщо не сказати зловісні, трансформації ментальності, за яких вірменські ідеологи в один голос говорять про психологічну несумісність двох сусідніх народів. Але ж історія знає періоди, коли азербайджанці та вірмени жили разом і ділили спільні цінності.

Революційний переворот у свідомості вірменської еліти стався на стику XIX і XX століть, коли верхівка так званої військової

---

¹ UNITED NATIONS POPULATION FUND, Final Country Programme Document for Armenia, DP/FPA/CPD/ARM/2. P.2.

аристократії вірменів, що колись зберігала вірність Османській імперії, виявила намір відновити «втрачену багато століть тому державність» силою зброї. Тоді й з'явилася на світ нова версія релігійно-містичної ідеї про «Велику Вірменію», яка оволоділа розумами багатьох представників національної інтелігенції, відсунувши, а то й знищивши метафізичну основу національної ідентичності.

Підсумки Першої світової війни, в якій вище вірменське офіцество, що підпало під вплив крайніх шовіністичних і сепаратистських сил, спровокувало небачену за масштабами міжнаціональну і міжрелігійну бійню (в 1915 р.), виявилися для вірменів невтішними. Депортація неблагонадійного етносу зі Східної Анатолії перекреслила мрію про набуття національної державності, але ненадовго. Вірмени все ж отримали державність на азербайджанських землях, але вже у складі СРСР. Однак і це не стало для них стимулом для відмови від силового опору, який згодом переріс у таємну терористичну війну спочатку проти урядовців царського намісництва, громадських діячів азербайджанського походження, турецьких дипломатів, політичних і державних діячів СРСР і, нарешті, проти незалежного Азербайджану.

Невдоволення своїм становищем спонукало їх до нових сплесків націоналізму і агресії відносно азербайджанців. І це незважаючи на те, що Азербайджанська Демократична Республіка в 1918 році пішла назустріч новоствореній Вірменській Республіці, добровільно поступившись їй частиною своїх споконвічних територій і надавши їй у якості столиці стародавній азербайджанський історичний і культурний центр – Іреван (Єреван). Цього було мало. Після радянизації Південного Кавказу вірмени підняли питання про якусь належність їм Карабаху і Нахічевані, які здавна є азербайджанськими землями. І знову пролилася кров тисяч людей, і спірні з погляду вірменських шовіністів області залишилися за законними спадкоємцями двох областей – азербайджанцями. Про це неодноразово з різних трибун згадував і Президент Азербайджану Ільгам Алієв, кажучи про те, що «на споконвічних азербайджанських землях в історії якось уже було утворено вірменську державу, це – нинішня

Вірменія. Це наші рідні землі, землі наших предків. Іреванське ханство, Зангезурський махав – усі ці назви є азербайджанськими топонімами».²

Після розпаду СРСР зведені сили місцевих та рекрутованих сепаратистів, міжнародних терористів, що приєдналися до них, а також військовослужбовців регулярних військ держав СНД з числа осіб вірменської національності повстали проти нечисельних і погано організованих груп азербайджанських збройних сил, що й вирішило наперед долю військової кампанії. Активні військові дії в Нагірному Карабасі в 1991-1994 рр. стали неприкритою інтервенцією проти молодого країни, яка не була готовою до радикального повороту подій і перебувала в стані гострої внутрішньої соціально-політичної кризи. Але перемога в першій фазі збройного протистояння, здобута за фінансової, організаційної та військово-технічної допомоги зовнішніх сил і за безпосередньої участі Республіки Вірменія, згодом обернулася великими втратами для всіх, хто благословив реваншистських сепаратистів і найманців.

Ні сама Республіка Вірменія, ні інші держави світу не визнали самопроголошеної «Нагірно-Карабахської Республіки» в якості суверенного утворення. Міжнародна спільнота визнала Вірменію агресором, вимагаючи від неї негайного виведення своїх збройних сил із зони конфлікту за допомогою чотирьох резолюцій Ради Безпеки ООН, а також резолюцій Генеральної Асамблеї ООН, ПАРЕ та Європарламенту.

Поряд з цим країна, яка розв'язала експансію проти Азербайджану, сама перетворилася на заручницю агресивної політики. Через 20 років після завершення активної фази збройного конфлікту Вірменія і разом з нею окупований Нагірний Карабах зіткнулися з глибокою соціально-економічною кризою. У результаті безнадійної стагнації, в якій перманентно перебувають два утворення – одне визнане, а інше невизнане, змушені

---

² Див.: Ільгам Алієв взяв участь у відкритті в Геранбої житлового кварталу для вимушених переселенців // <http://ru.president.az/article/1565>; П'ята нарада керівників органів дипломатичної служби Азербайджану // Газ. «Бакинський робочий», № 120. 08 липня 2014.

жити, голодуючи. Вони як і раніше покладаються на допомогу діаспори, багатомільярдні трансфери вірменських гастарбайтерів та допомогу міжнародних фінансових інститутів і держав-спонсорів.

Вірменія чахне, військовий режим Карабаху продовжує тримати людей в умовах воєнного часу, а діаспора збирає по світу засоби для підтримки маріонеткового уряду карликового утворення. Для світового вірменства Нагірний Карабах, який гордовито величають «Арцахом», перетворився на символ стійкості, сакральної відданості і жертвовності. Але якщо відволіктися від ідеологічної складової проблеми, то в реаліях виходить цілковитий абсурд. Країна, яка спровокувала конфлікт з Азербайджаном, ледве зводить кінці з кінцями, втрачаючи потенціал національного суверенітету. І все це відбувається тоді, коли «мрія» збулася. Піррова перемога дорого обходиться вірменському суспільству, яке оплатило всі витрати, у тому числі і кров'ю. Здійснена ідея переродилася на сувору реальність.

Нині долею вірменського суспільства стала обтяжлива психологічна поразка. Окупований Карабах не тільки не годує Вірменію і вірменів, а й перекреслює плани на самодостатнє життя в умовах незакінченої війни з Азербайджаном.

Система обов'язкових відрахувань (джизья), що практикувалася століттями, як і раніше в дії, і вона забезпечує підтримання національно-релігійної єдності навіть за умов краху державного організму праматері-батьківщини – Вірменії. При цьому животіє «звільнений Карабах», який ось уже багато часу продовжує грати роль консолідуючої цінності для народу Вірменії і діаспори.

При такому неймовірно безглуздому стані речей наївно розраховувати на вироблення єдиної позиції між трьома полюсами співголів Мінської групи ОБСЄ, що заперечує право на верховенство власної позиції і вирішальне слово. І як результат, на тлі вірмено-азербайджанського конфлікту зримо виріс додатковий міжвірменський антагоністичний пласт, який обтяжує вирішення міждержавної суперечки чварами внутрішнього порядку.

Нині політична самосвідомість вірменського народу знаходиться у крайньому віддаленні від консолідації, яка декларується.

Апелювання політично активної та екстремістськи налаштованої частини народу до ідеології неоязичництва недвозначно свідчить про високий ступінь психологічної агресивності політичного істеблїшменту, якому властива руйнівність. Колективно детермінованим об'єктом агресії для цієї сили виступає тюркський сегмент. Екзальтована форма прояву неприйняття до недругів в особі сучасних азербайджанців, турків може стати причиною нових потрясінь, таких як Ходжалинська трагедія, відновлення Карабахської війни і розширення театру насильницьких дій.

Нестримне зростання утриманських настроїв перетворило еліту колишньої радянської республіки на заручницю зарубіжної діаспори, яка продовжує підминати під себе природні державні інтереси, в основі яких лежить розвиток вірменської державності. Цією обставиною і пояснюється дивна метаморфоза, яка виставляє Вірменію як залежну від зовнішнього фактора країну, абсолютно не самодостатню. Спектр політичного впливу Єревану на очах звужується, і він перетворюється на інструмент у руках зарубіжного істеблїшменту.

З цієї причини контури мирного вирішення карабахського конфлікту все більше розмиваються. І на цьому тлі міць Азербайджану поступально зростає, а Вірменія зримо зазнає психологічної поразки. Баланс військово-технічного протистояння теж складається на користь Азербайджану, економічна складова якого перетворилася на вирішальний фактор у конфлікті, що триває.

Вірменський же народ деморалізований соціально-економічною стагнацією, яка з кожним роком все болючіше вдаряє по життєвому тону простих громадян країни. Ті, хто має здібності, безоглядно залишають межі Вірменії в надії на кращу долю. І думки про Карабах (Арцах) як про землю обітовану, перетворюються на безглузду абстракцію.

Вірменія за участі діаспори спровокувала конфлікт навколо Нагірного Карабаху, поставивши на чільне місце реінкарнацію легенди про відтворення «Великої Вірменії», і потрапила в геополітичну пастку. У нинішніх реаліях очевидним є одне – лінія

розподілу, що встановилася після підписання угоди про тимчасове перемир'я між Вірменією і Азербайджаном в 1994 році, ніколи не отримає визнання з боку Азербайджану в якості нового міждержавного кордону. Цього не дозволить сильний Азербайджан. Тому Вірменія повинна повернутися на вихідні позиції у власних же інтересах, погодитися на компромісні підходи. В іншому випадку маятник хитнеться в радикальний бік, і долею порушника регіонального спокою стане примусовий мирний варіант вирішення конфлікту.

РЕТРОСПЕКТИВА ВІРМЕНСЬКОГО ЕТНОГЕНЕЗУ

Розгляд питання, винесеного в заголовок книги, припускає короткий екскурс у вірменський етногенез і в історію їх появи на Кавказі.

Нинішні вірмени, які вважають своєю прабатьківщиною міфічну область Хаястан, є нащадками народу, який колись жив у географічній області Вірменія, розташованій у Малій Азії. Вчені-етнологи, етнографи, історики, які досліджували проблему етногенезу вірменів, обґрунтовано роблять висновки про те, що вони являють собою конгломерат племен мушків та інших малих народностей, видавлених кіммерійцями з Балкан, які знайшли згодом як місце проживання територію Малої Азії в верхів'ях Межиріччя, яке греки називали Месопотамією. Поява хайського (вірменського) народу в нинішньому ареалі свого проживання на Південному Кавказі стало наслідком історичних подій, викликаних боротьбою світових держав за домінування на Близькому Сході, в Малій Азії і на Кавказі.

За однією з імовірних версій, плем'я мушків, предки хаїв або нинішніх вірменів, говорило на діалекті, сформованому на основі змішування мов місцевих народів: Аккадів, хеттів, лувійців, урартів, айсорів, мідійців, персів, греків, парфян, тюрків тощо. Таким чином, відповідно до такої постановки предки хаїв – мушки, а не вірмени, як прийнято їх називати, ніколи не мали

своєї держави у цьому регіоні. Пращурів нинішніх вірменів, які переселилися до Малої Азії і осіли в її географічній області Вірменії, сусідні народи стали називати «армі» або «ермені». Однак самі вірмени до наших днів зберегли самоназву хай, а ареал свого проживання в Малій Азії іменують не інакше як Хаястаном. Потім ці ж хай, переселені за останні 200 років з Персії, Туреччини та інших суміжних держав на Кавказ, створивши в ХХ столітті свою державу, назвали її Хаястані Анрапетутюн, хоча інші народи за усталеною традицією називають її Республікою Вірменія.

Здавалося б, немає нічого поганого в тому, що хайський (вірменський) народ протягом багатьох століть мігрував з Балкан в Малу Азію, а звідти на Кавказ – адже багато народів світу в силу різних обставин і причин змушені були обживати нові ареали. Проте в сучасній Вірменії заідеологізована історична наука повідомляє вірменам, що вони, як народ, з часів пророка Ноя постійно і беззмінно проживають на Кавказі, в Малій Азії і на Близькому Сході. Перелицьована історія, яка заперечує факт міграції, і послужила першопричиною конфлікту з сусідніми народами. У результаті фальсифікації історичного минулого Республіка Вірменія сьогодні висуває територіальні претензії до сусідніх Туреччини, Азербайджану, Грузії і частково Ірану.

Вчені та дослідники-вірменісти захоплено пишуть тільки історію вірменського народу, тобто історію етносу, а не історію країни – географічного ареалу проживання вірменів-хайв. Цей факт відзначають історики Хаджар Вердієва і Рауф Гусейн-заде, які стверджують, що, на відміну від інших учених, скажімо від грузинознавців, які досліджують історію Грузії, тобто території, де живуть предки грузинів, їх вірменські колеги йдуть історичними слідами власного народу. До речі буде сказано, що і азербайджанознавці пишуть історію Азербайджану, тобто території, де жили предки азербайджанців.¹

---

¹ Вердієва Х., Гусейн-заде Р. «Родословная» армян и их миграция на Кавказ. Баку, 2003. С. 4.

У сьгоднішній світовій історіографії більшість учених-дослідників Давнього Сходу сходяться на думці, що спочатку батьківщиною хайського народу, або мушків, були Балкани (Південно-Східна Європа). Корифей вірменистики Н.Адонц писав: «У VIII столітті до н.е. у Фракії, на Балканах, з'явилися кіммерійці, один з «народів моря», за визначенням староегипетських писемних пам'яток. Кіммерійці, вступивши в контакт з предками вірменів, потім відвели їх з собою на схід – в Малу Азію».²

«Батько історії» Геродот вказував, що вірмени є нащадками фрігійців. Російський кавказознавець XIX століття І. Шопен також вважав, що «вірмени суть прибульці. Це – коліно фрігійців³ та іонійців, яке перейшло у північні долини Анатолійських гір».⁴

Відомий вірменист М.Абеґян вказував: «Припускають, що предки вірменів (хаїв) задовго до нашої ери мешкали в Європі, поблизу предків греків і фракійців, звідки вони переправилися до Малої Азії. За часів Геродота в V столітті до н. е. ще ясно пам'ятали, що вірмени прийшли до своєї країни із заходу».⁵

Російський учений І. М. Дьяконов, використовуючи метод лінгвістичного аналізу давньовірменської мови, переконливо довів, що ця мова належить до індоєвропейської сім'ї. І.М. Дьяконов пише: «Мовний прашур давньовірменської мови, протовірменська мова, могла бути тільки індоєвропейською, не спорідненою ні з хуррито-урартськими мовами, ні з хатською, ні з сучасними кавказькими мовами (абхазо-адигською, картвельською, нахсько-дагестанською), ні з семітськими... Протовірменська мова не належала ні до анатолійської, ні до індіранської, ні, скажімо, до слов'янської гілки індоєвропейських,

---

² Адонц Н. Армения // Новый энциклопедический словарь Брокгауза – Ефрона. СПб, 1912. Т. 3. С. 960; Абеґян М. История древнеармянской литературы. Ереван, 1975. С. 12-14.

³ Геродот: История (в 9-ти томах). Книга VII, 73 абзац. М., 1972.

⁴ Шопен И. Новые заметки на древнюю историю Кавказа и его обитателей. СПб, 1896. С. 26.

⁵ Абеґян М. История древнеармянской литературы. Ереван, 1975. С. 12.

оскільки фонетичні зміни, властиві давньовірменській порівняно з реконструйованою праіндоевропейською, відмінні від тих, що відбулися у всіх цих гілках, і наявні також суттєві розбіжності з ними у виборі лексики основного словникового фонду... Оскільки давньовірменська мова не споріднена з мовами автохтонів Вірменського нагір'я – хурритів, урартів, тому ясно, що вона занесена сюди ззовні». ⁶ Таким чином, руйнується один з основних постулатів вірменської міфологізованої історії про те, що давньовірменська мова була спорідненою з давньою урартською мовою, носії якої жили навколо озера Ван у Малій Азії.

Таку ж думку висловлює вірменіст Г.А. Капанцян: «Розташування країни Хайаса-Аззі потрібно приурочити, в основному, до простору між верхів'ями Євфрату (Карасу), Чороху і Араксу».⁷

Так звана періодична, або вірменська, хвороба є незаперечним доказом неавтохтонності вірменського етносу в межах Кавказу. «Захворювання зустрічається переважно у представників народностей, предки яких жили в басейні Середземного моря, особливо у вірменів, євреїв... арабів».⁸

Форми цієї хвороби – перитоніт (болі в животі – найбільш часті прояви даної патології), васкулярна, суглобова, плевральна, менингіальна, змішана. Етіологічним фактором є мутації в 16 і 19 хромосомах, а сама хвороба викликає ангедонію, відмову нирок, непереносимість лактози. Ні грузини, ні азербайджанці, ні дагестанські чи інші кавказькі народи не схильні до цієї рідкісної хвороби, якою страждають в основному народи Середземномор'я.

Географічна назва місцевості, куди за велінням долі переселилися племена хаїв, стала основою їх самоназви в якості

⁶ Дьяконов И.М. Предыстория армянского народа. Ереван, 1968. С. 202-203.

⁷ Капанцян Г.А. Хайаса – колыбель армян. Этногенез армян и их начальная история. Ереван, 1947. С. 240, 242.

⁸ Петровский В. В. Большая медицинская энциклопедия. Т. XIX. М., 1982, С. 67. Стб. 181.

вірменів. Так їх будуть називати усі сусідні з ними народи, а також імперії, що спрямували свої погляди на Малу Азію.

Величезний вплив на вірменську культуру надали автохтонні народи Малої Азії та Ірану: греки, сирійці, перси. На думку М. Абеґяна, «вірмени багато чому навчилися у сирійців. Сирійська мова, хоча порівняно менше, ніж перська, все ж мала вплив на вірменську мову. У вірменську мовну культуру увійшла значна кількість сирійських слів, які з найдавніших часів уже вірменізувались».⁹

Іранський вплив більшою мірою виявляється у назвах: «Перш за все, помітно у вірменській мові багато вже остаточно вірменізованих перських слів... Вони стосуються різноманітних сторін життя і культури, а саме: військового мистецтва, побуту, класів і соціального життя, ремесел, торгівлі, релігії, рослинного світу тощо».¹⁰ Досить поглянути на карту і побачити назви міст Вірменії, закінчення назв яких мають яскраво виражені перські закінчення. Як відзначає той самий М. Абеґян, «значна частина імен вірменських богів – іранського походження. Арамаза, Вааґн, Міхр, Тир. Від персів же перейшло до вірменів безліч вірувань... Цей вплив і до наших днів продовжує жити у забобонах нашого народу».¹¹ Приміром, географ Страбон так характеризував запозичення вірменів: «Звичаї мідійців здебільшого ті самі, що і у вірменів, з причини подібності їхніх країн. Мідійці, однак, є родоначальниками звичаїв вірменів і ще раніше персів».¹²

Дослідник К.Н. Юзбашян, з іншого боку, згадує рівень впливу давньогрецької мови: «У галузі літератури можна наполягати якщо не на рівності, то на безумовній сумірності грецького і сирійського впливу. Грецька мова зробила величезний вплив

---

⁹ Абеґян М. История древнеармянской литературы. С. 14.

¹⁰ Там же. С. 13-14.

¹¹ Там же. С. 14.

¹² Страбон. География. В 17 книгах. Книга XI. Репринтное воспроизведение текста издания 1964 г. М., 1994. С. 525.

на розвиток лексики та синтаксису вірменської літературної мови»¹³.

Якщо відкинути міф про створення вірменського алфавіту Месропа Маштоца на замовлення Вірменської церкви, а придивитися до витоків походження, то слід звернути увагу на дослідження Г. Севака і Д.А. Ольдерогге. Ними було доведено, що вірменська мова схожа з ефіопською системою письма, а алфавіт має південно-семітське походження¹⁴.

Вірменська наукова еліта воліє посылатися в якості первісних джерел на всякого роду античні і навіть більш ранні відомості, географічні карти, оскільки це дозволяє вільно міфологізувати вірменську історію, успішно нівелювати будь-яку можливість наукової дискусії з можливими опонентами.

Один з найважливіших і збережених до наших днів клинописний текст, висічений за наказом царя Дарія I (522-486 рр. до н.е.) – т.зв. Бехістунський напис, серед 23 підкорених народів і земель згадує і Вірменію. Вірменські історики часто посилаються на цей історичний документ для виправдання своїх претензій на території суміжних держав.

Однак при цьому забувається, що Вірменія і хаї – це різні дефініції. Перебравшись на територію Вірменії, хаї претендують на автохтонність і на ототожнення цих двох понять. Зазначена в Бехістунському написі Вірменія є назвою землі, де могли проживати десятки племен.

Учені Вірменії у запалі самоомани піддалися спокусі накладання власної історії на історію інших народів, займаються ідеалізацією власного минулого та проектуванням чужого на своє.

---

¹³ Юзбашян К.Н. Армянские государства эпохи Багратидов и Византия IX-XI веков. М., 1988. С. 5, 36.

¹⁴ Ольдерогге Д.А. Из истории армяно-эфиопских связей (алфавит Маштоца) // Древний Восток. Сборник. К 70-летию академика М.А. Коростовцева. М., 1975. С. 201.

ПРО ОДИН ПРОЯСНЕНИЙ ТОПОНІМ

Етимологія назви сучасного Азербайджану є результатом еволюційного шляху. На території нинішнього Азербайджану існували державні утворення, найбільш раннім з яких вважається Манна (X-VII століття до н.е.). В VII столітті до н.е. Манна була захоплена Мідією, що набирала сили, територія Азербайджану проіснувала до навали Олександра Македонського з назвою Мала Мідія. У період занепаду династії Ахемінідів останній сатрап регіону Атропат створив свою державу, яка згодом деякими вченими називалася Мідією Атропатеною.¹⁵

Однак нові дослідження в цій галузі показали вразливість тези щодо взаємозв'язку між назвами «Азербайджан» і «Атурпатакан», яка заснована на досить хиткому ствердженні Страбона про те, що ця назва походить «від воєначальника Атропата». Причина в тому, що в твердженнях Страбона (I ст. до н.е. – I ст. н.е.) було виявлено чимало неточностей. Про них не знали дослідники під час перекладу і подальших посилок на його працю під назвою «Географія».

Зокрема, Страбон помилково писав, що у кавказьких албанів немає карбованої монети, що вони не знають числа більше 100

---

¹⁵ Див.: Якобсон В.А. История Востока. Т.1, М., 1997. С. 530-535.

і займаються лише міноюю торгівлею¹. Однак археологічні знахідки азербайджанських дослідників довели, що монети в Албанії були вже в кінці IV століття до н. е.²

Одним з найбільш раних письмових джерел з питання походження назви «Азербайджан» можна вважати Сирійський рукопис VI століття «Хроніки Каркі Де Бет Селоха». У них говориться: «... Арбак побудував стіну-укріплення, яку Абудад з Медійської Імперії назвав землею Адорбадаган на його честь»³. Тут же, в Хроніках, є вказівка на більш рани джерела про Азербайджан, VIII століття до н. е.

При цьому «Адор Бад Аган», згідно з професором Рауфом Гусейновим, фахівцем-сірологом, означає «місце, яке захищається богом вогню»⁴. Також слід зазначити, що в багатьох мовах, у тому числі і в азербайджанській, поняття, пов'язані зі світлом, вогнем, утворюються за допомогою компонентів «-ар-, -од-, -уз-, -іш-» з їхніми фонетичними змінами.

Варто нагадати, що деякі академічні видання вважають, що від назви «Адор Бад Аган» – «Адурбадаган» через середньоперське «Адербайган» і походить сучасна назва Азербайджан.⁵ Араби, що прийшли в регіон з метою завоювання і поширення ісламу, назвали країну «Азер-Байгал».

Географічне розташування Мідії Атропатени було на території нинішнього Південного Азербайджану і з півночі обмежувалося річкою Араз⁶. Мірою розвитку держави влада Мідії Атропатени поширилася на північну частину Азербайджану.

Проведені в 2006 році археологічні розкопки в Шамкірському районі Азербайджану за участю американських та європей-

---

¹ Страбон. География. В 17 книгах. Книга XI. С. 502.

² Бабаев И.А. Города Кавказской Албании в IV в. до н. э. – III в. н. э. Баку, 1990. С. 154-161.

³ Пигулевская Н. Города Ирана в раннем средневековье. М-Л., 1956. С. 48.

⁴ Гусейнов Р.А. Концепция истории Азербайджана. Баку, 1999. С. 6.

⁵ Всемирная история. М., 1957. С. 132.

⁶ Атропатены//Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. В 86 томах и 4 доп. томах. СПб., 1890-1907. Т. 82. С. 954.

ських фахівців підтвердили приналежність північної частини Азербайджану, а значить єдність цього ареалу, до Ахеменідської імперії.

У селі Гараджамірлі Шамкірського району Азербайджану було виявлено унікальні артефакти ахеменідського періоду. Флоріан Клас з Мюнхенського музею заявив, що результати розкопок перевершили всі очікування вчених. Зокрема, були розкопані фрагменти палацового комплексу Ахеменідської держави. На думку Флоріана Класу, ця пам'ятка є унікальною для всього Кавказу і являє собою адміністративну будівлю імперії Ахеменідів, що перевищує за розмірами навіть палац ахеменідських царів у Персеполі (Іран). На думку експертів, після консерваційних робіт цю пам'ятку цілком може бути включено до Списку всесвітньої спадщини UNESCO.⁷

Таким чином, територія сучасного Азербайджану формувала єдиний ареал і входила до складу різних держав як окрема адміністративна одиниця. Існування на території Малої Мідії і Атропатени великих міст свідчить про домінуючу роль місцевого населення в управлінні державними утвореннями. Араби, що прийшли на ці землі, писали, що на них здавна живуть хаза-ри (тюрки) (ал-Балазурі, с. 194, ат-Табарі, I, 884).

Історія Мідії, Малої Мідії, Атропатени показує, коли і як азербайджанський народ з'явився на історичній сцені. Схильні до міфологізації свого минулого вірменські пропагандисти з радянських часів не втомлюються стверджувати, що Азербайджан, як держава, нібито бере свій початок всього лише з 1918 року, а його титульний народ – азербайджанці в історичному вигляді на проживання змушені змиритися з датою «1939 рік» як з точкою відліку. Такого роду твердження абсолютно безпідставні.

Тюрки в Азербайджані були перейменовані в азербайджанців у радянський час з одною далекосяжною метою – назавжди відірвати їх від свого тюркського коріння. І настільки витонче-

---

⁷ Газ. «Каспій». № 151, 19 августа 2011.

на спроба насильницького переділу етногенезу була зроблена не тільки щодо тюрків в Азербайджані, а й інших тюркських і мусульманських народів колишнього СРСР, з кінцевою метою формування з нових етнічних компонентів «єдиного радянського народу».

Сумний підсумок ганебної спроби переформатувати минуле, як це намагалися зробити радянські ідеологи, не став повчальним прикладом для деяких вірменських учених, які ніяк не можуть звільнитися від спокуси маніпуляцій не тільки у власній історії, але і минулому інших народів.

Кожен народ вільний мати свою національну ідею. Вона існує рівно стільки, скільки живе нація, і під нею мається на увазі система цінностей, що сформувалася в даній культурі. Однак недозволено формувати національну ідею «заднім числом», і вже тим більше не годиться прив'язувати до неї цінності та спадщину, представлені історією поза даною національною свідомістю, як це роблять нинішні вірменські дослідники. За подібні спроби історична наука суворо карає, оголюючи всю суть нав'язаного і вигаданого.

АНТРОПОЛОГІЯ АЗЕРБАЙДЖАНЦІВ

За своїми антропологічними показниками азербайджанці належать до каспійського і кавказіонського типів європеїдної раси. Як і багато народів світу, азербайджанці мають змішане етнічне походження. Одним з найбільш давніх предків азербайджанського народу є мідяни, які здавна проживали на Південному Кавказі. Однак слід зазначити, що Мідійське царство вперше зіткнулося зі спробами іранізації набагато раніше, за Ахеменідів (558-330 рр. до н.е.), які скинули правлячу династію і захопили владу в Мідії. До того перси перебували під владою Мідійського царства¹.

Історично склалося так, що тюркське населення Кавказу й Ірану називало себе та іменувалося іншими народами-мусульманами або тюрками. Після того як Південний Кавказ став частиною Російської імперії, російська влада, яка традиційно називала всі тюркські народи «татарами», стала іменувати азербайджанців «кавказькими або азербейджанськими татарами», щоб відрізнити їх від інших тюркських народів в інших регіонах Росії².

---

¹ Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Т. 82 и 4 доп., СПб, 1904. С. 954.

² Алфавитный список народов, обитающих в Российской империи». СПб., 1895 // <http://demoscope.ru/weekly/2005/0187/perep04.php>.

Взагалі в кваліфікації народів того періоду головний наголос не завжди робився на етнічну, а на конфесійну приналежність того чи іншого народу.

У «Алфавітному списку народів» Росії кінця XIX століття, зокрема, говориться: «Кавказькі або азербейджанські татари – магометани частиною шийтського, частиною сунітського толку – губернії Бакинська, Еріванська, Єлизаветпольська, Тифліська, Дербентський округ Дагестанської області та Закатальський округ – (чисельність) 1,139,659 (1886 р.)».³

Етнонім «азербейджанці» в різних формах використовувався в академічній літературі з кінця XIX століття. Енциклопедичний словник Брокгауза і Єфрона, що видавався в кінці XIX – на початку XX століть, називав азербейджанців «азербейджанами» іранського типу – азербейджани перські та кавказькі⁴.

Відомий російський антрополог XIX століття Іван Пантюхов (1836-1911 рр.), описуючи антропологічні типи Кавказу, з приводу азербейджанців писав: «До типу персіян підходять курди і азербейджанські татари шіїти, а також удіни, тати і карапапахи... Азербейджанські татари – досить змішаний тип і черепний показник, як і тип основний тип татар, безсумнівно, довгоголовий, який не має нічого спільного з монгольською расою», до якої зараховував їх Л. Загурський та інші етнографи⁵.

А в роботі «Раси Кавказу» І. Пантюхов робить нижченаведені висновки: «Третя кавказька раса вже чисто азіатського походження, доліхоцефалічна з черепним показником 77-78 см, середнім зростом близько 1,70 м і кольором очей гіпербрюнетів, тобто пігментованих очей більше 90%. До цієї вельми чистої раси належать персіяни, азербейджанські татари, курди і тати»⁶.

³ Див.: Алфавитный список народов, обитающих в Российской империи. СПб., 1895 // <http://demoscope.ru/weekly/2005/0187/perep04.php>

⁴ Igor Rotar. Islamic fundamentalism in Azerbaijan: Myth or Reality? // Publication: Prism Volume: 6 Issue: 8, August 31, 2000.

⁵ Пантюхов И. И. Антропологические типы Кавказа. СПб, 1893. Редкий фонд, Р-6066, С. 152-II.

⁶ Пантюхов И. И. Расы Кавказа. Тифлис, 1900 // <http://www.e-reading>.

У свою чергу радянський учений-антрополог Валерій Алексєєв (1929-1991 рр.) пише: «Азербайджанці – антропологічно особливий народ Кавказу, представники своєрідного типу, характерного тільки для жителів Азербайджану та деяких етнічних груп Південного Дагестану»⁷. У своєму дослідженні він зазначає: «Безпосередніх предків азербайджанського народу потрібно шукати серед стародавніх народів Передньої Азії. В етногенезі азербайджанців вирішальними є зв'язки в південно-східному напрямку. Контакт з народами, які говорили тюркськими мовами, і пов'язаний з ним перехід на тюркське наріччя не чинив скільки-небудь помітного впливу на формування антропологічних особливостей азербайджанського народу»⁸. Скелети, розкопані на заході Азербайджану при будівництві Мінгечаурського водосховища, на думку В. Алексєєва, свідчать, що антропологічний тип давнього населення був такий самий, як сучасний»⁹.

Академічна наука незаперечними фактами спростовує надуману вірменською пропагандою тезу про «пришлість» азербайджанців у Кавказький регіон. Тиражована нею теза ґрунтується лише на тому, що Азербайджанська Демократична Республіка з'явилася в 1918 році, а саму назву «азербайджанці» офіційно було прийнято в СРСР тільки в 1939 році з ініціативи радянського вождя Й.Сталіна і, отже, все, що було на цій території до початку ХХ століття, їх ніяк не стосується. Автори подібних «умовиводів» у спробі їх затвердити як наукові не ставлять собі

---

ws/ chapter.php/151299/80/Avdeev_-_Russkaya_rasovaya_teoriya_do_1917_goda_Tom_2.html.

⁷ Алексєєв В. П. Данные антропологии к этногенезу тюркских народов.; Алексєєв В.П. Предки тюркских народов // Жур. «Наука и жизнь», 1971, № 5. С. 33-37.

⁸ Алексєєв В. П. Избранное. В 5 томах. Т. 5: Происхождение народов Кавказа. М., 2009. С. 229-230.

⁹ Більш детально наукові аспекти антропології азербайджанців автором розглядаються в спеціальному дослідженні, рукопис якої готується до видання.

елементарного питання: як директивно-урядовий бюрократичний етногенез співвідноситься зі звичайною людською біологією? Якщо нація може створюватися простим розчерком пера партійного вождя, котрий замислив у власному кабінеті перейменувати назву багатівікового народу, то чи означає це, що у представників «новоспеченого» народу не було ні батьків, ні дідів, ні прадідів, і всі вони були клоновані?

Сьогодні в Азербайджані живе старше покоління, що народилося в 30-і роки, і у багатьох з них ще живі-здорові батьки, що з'явилися на світ до рішення про перейменування тюрків Азербайджану на азербайджанців. За логікою вірменських «інтелектуалів», виходить, що два покоління одного і того самого народу мають різну етнічну приналежність. Якщо вникнути у суть такої постановки питання, то виходить, що старші недостатньо молоді, щоб вважатися азербайджанцями, а їхні діти, народжені в 30-і рр. і після, – недостатньо старі, щоб заслугувати на духовний і культурно-історичний зв'язок з тисячолітньою спадщиною біологічних предків. Точно так само можна припустити, що перейменування етносу зупиняє хід природного розвитку народу, перетворюючи його на «безгоспний» початок і перекреслюючи усю його духовно-історичну спадщину. Багатівікова історія народу – безперервний процес, і якщо всі покоління, що представляють його, гармонійно включаються в безперервний процес розширення меж історичної свідомості, то всілякі нав'язані ідеї щодо розриву зв'язку між «транскордонними» поколіннями, між батьками й дітьми не витримують навіть легкої критики.

Напевно ніде, крім Вірменії, неможливе публічне озвучування як вченими, так і керівниками держави подібних абсурдних заяв. Як би «заспівали» ці «вчені», якщо б, припустімо, в 60-70-і роки було прийнято директивне рішення про перейменування вірменів на «араратців» за назвою долини або ж хоча б на «севанців» за новою назвою озера Гейча? Тим більше, що створена дашнаками в 1918 році Араратська Республіка дає нам повне

право називати її громадян не вірменами, а «араратцями». При цьому слід зазначити, що, на відміну від нинішніх вірменських ідеологів, дашнакські лідери, які створили Араратську Республіку, назвали її так, оскільки претендували на турецькі землі в Малій Азії, які вірмени вважали своєю історичною батьківщиною. Тобто у вірменських лідерів і народу було розуміння, що вони прийшли на Кавказ і повинні створити свою державу в Малій Азії, звідки їх сюди переселила Російська імперія.

Так от, якби при створенні СРСР радянський вождь вирішив би зберегти назву Араратської республіки і одним розчерком пера видав би указ про перейменування населення на «араратців», у такому випадку почався б відлік нової нації, що не має ніякого відношення до вірменів? Позбулися б вони тоді права проживати у своїй республіці і заслуговували на негайну депортацію з тієї причини, що в середньовічних манускриптах неможливо знайти згадки про «араратський» або «севанський» народи, а мова в них іде про якихось незрозумілих вірменів, які припинили існування в день виходу у світ партійної постанови?»¹⁰

---

¹⁰ Мехтиев Р. Горис – 2010: сезон театра абсурда. Тбилиси, 2010. С. 123-125.

ОДНОРІДНІСТЬ ТЕРОТОРІЙ КАВКАЗЬКОЇ АЛБАНІЇ ТА АЗЕРБАЙДЖАНУ

Історична пам'ять – це і світло, і тіні минулого, народні набуття та втрати, його страждання і радощі. Мимоволі приходиш до цієї думки при роздумах про історію Азербайджану. Вона відрізняється безліччю химерних національно-державних трансформацій, найважливішим з пластів якої є народження, розвиток і відхід з історичної сцени Кавказької Албанії.

Думки і припущення, висунуті вірменськими дослідниками й ідеологами про історію та культуру цієї античної держави і суспільства, що колись розташовувалась на території Азербайджану, не може не викликати жалю. Основна теза вірменської пропаганди зводиться до того, що Кавказька Албанія і албани не мають ніякого відношення до Азербайджану і азербайджанців тільки тому, що різняться топонімами і етнічними назвами.

Слід зазначити, що середньовічні арабські автори землі Кавказької Албанії називали «Азербайджаном», «Верхнім Азербайджаном». Середньовічний арабомовний історик Ахмад аль-Балазурі (820-892 рр.) у творі «Кітаб Футух аль-Будан» («Книга завоювань країн») [3, с. 73-74] описав прихід арабів на територію Азербайджану, що відбувся у період правління

халіфа Омара ібн Хаттаба (правив у 634-644 роках). Арабський історик VIII століття Аль-Куфі (Абу Юсуф Якуб ібн Ібрахім ібн Хабіб аль-Ансарі аль-Куфі), описуючи військові дії в нашому регіоні в 735 році, говорить про Азербайджан: «Марван виступив із Сирії на чолі 120-тисячного війська і незабаром досяг Азербайджану. Він зупинився в населеному пункті, що звалося Касак, розташованому в 40 фарсах від Барди і в 20 фарсах від Тифлісу». Також Аль-Куфі зазначає: «Після цих подій Марван попрямував до земель Азербайджану і здійснив походи проти жителів Мукану».

«Потім Абу Муслім вирушив з цього місця в одне з міст Азербайджану – Нахчиван, захопив його, зібрав харадж і розподілив його серед своїх сподвижників. Звідси він попрямував до міста Дабіл, тримав його в облозі протягом чотирьох місяців, але взяти не зміг. Він повернув назад і через Сіджістан дістався до Байлакану, де і розташувався»¹.

Аль-Куфі, описуючи прибуття правителя Азербайджану в Шекі, відзначає, що халіф наказав аль-Джарраху «зупинитися в Азербайджані», «досяг аль-Баба (Дербенту) в області Азербайджану», «вирушив у країну Азербайджан і розташувався в Байлакані...», «вирушив у країну Азербайджан і зупинився в Барді»².

У книзі Аль-Куфі наводяться вагомі факти про етнічний склад населення Азербайджану в той період, які викривають сучасну концепцію про потрапляння тюркського етнічного компонента до регіону. Халіф Муавіа ібн Абу Суфьян (правив у 661-680 рр.) запитує у мандрівника аль-Джурхумі (Убейд (Абід) ібн Шарій аль-Джурхумі), який недавно повернувся з тривалої мандрівки Сходом: «Іменем Всевишнього, що ти скажеш про Азербайджан? ». На що аль-Джурхумі відповідає: «Це тюрк-

---

¹ Абу Мухаммад Ахмад Ибн А'сам Аль-Куфи. Книга завоеваний. Баку, 1981. С. 201.

² Велиханова Н.М. Изменение исторической географии Азербайджана в результате арабского завоевания. Баку, 1987. С. 53, 58.

ська земля. Вони зі старовини там зосередилися і, змішуючись один з одним, розвинулися і змужніли».

У збірці хадисів «Сахіх», яка вважається найбільш достовірною в ісламському світі, імама Мухаммада аль-Бухарі, що жив у IX столітті (810-870 рр.), згадується Азербайджан. У хадисі, що описує період правління другого праведного халіфа Омара ібн аль-Хаттаба (581-644 рр.), зазначається: «Як передає Абу Осман, коли вони разом з Утбой ібн Фаргаді перебували в Азербайджані, до них дійшов лист Умара ібн аль-Хаттаба» (Абу Абдуллах Мухаммад ібн Ісмаїл ібн Ібрагім аль-Джуф Аль-Бухарі, «Аль-джамі' ас-Сахіх», № 2193). В іншому збірнику хадисів Джамі ас-Сахіх імама Мусліма (821-875 рр.) – другому за популярністю та достовірністю після «Сахіх Аль-Бухарі» – також згадується цей хадіс про Азербайджан (Абу ал-Хусайн Муслім ібн ал-Хадджадж, «аль-Муснад ас-Сахіх», № 642).

До того ж ібн Хаукаль в книзі «Кітаб Сурат аль-Ард», описуючи Азербайджан, наводить карту його кордонів, а також повідомляє історико-географічні відомості про столицю та інші міста: «Я розташовую карту Азербейджану, зображуючи на ній гори, дороги, прісні ріки, як Аракс і Кура, до зображення озер Хілат і Кабузан»³. Згідно з картою ібн Хаукаля, землі Азербайджану простягаються на півночі аж до Дербента (аль-Баб) і землі тюрків-хазарів (аль-Хазар). До Азербайджану включено межиріччя Кури (Нахр аль-Кур) і Араксу (Нахр ар-Расс), куди входять Карабах, Зангезур, Гьокча, Ерівань, Гянджа, Барда та ін.). До Азербайджану відносять Муган, Тебріз, Урмія і землі на південь аж до Зенджану⁴.

Територію Азербайджану навіть через багато століть в описах уже європейських авторів застаємо в тих самих кордонах, які дають середньовічні арабські джерела. Зокрема, вже в період російського панування на Кавказі англійська консул в Тебрізі

---

³ Ибн Хаукаль. Книга путей и царств. Пер. Н.А. Караулова // СМОМПК. Вып. 38. Тифлис, 1908. С. 92.

⁴ Там же. С. 111.

Кейт Аббот, описує Азербайджан, розділений між Російською і Перською імперіями згідно з Туркманчайським договором 1828 року. Кейт Аббот в 1864 році в меморандумі для Королівського географічного товариства зазначає: «Країна, відома персам як Азербайджан, розділена між ними [Персією] і Росією. Остання володіє 5/8 [Азербайджану], територія якого становить приблизно 80.000 кв. миль або дорівнює площі Великобританії; таким чином, 50.000 кв. миль належить Росії і 30.000 кв. миль – Персії. Російська частина [Азербайджану] межує з півночі і північного сходу з горами Кавказу, які простягаються до околиць Баку на Каспії. На заході в нього входять провінції Імеретія, Мінгрелія, Гурія і Ахиска, що належать тепер Росії; на сході – Каспійське море, а на півдні межа позначена рікою Арас (Аракс)... через Муганський степ до округу Талиш і маленькою річкою Астурою (Астара), яка тече через цей край в Каспійське море. До даної області входять наступні території: Грузія, або Гюрджюстан, що складається з Кахетії, Картлі, Сомехеті, Казану; магометанські області Ерівань, Нахчіван, Карабах, Гянджа, Ширван, Шекі, Шамаха, Баку, Куба, Сальян і частина Талишу»⁵.

З меморандуму англійського дипломата також видно, що населення Іревана, Нахчівана і Карабаху навіть після переселення сюди декількох сотень тисяч вірменів з Персії та Османської імперії і раніше залишалося переважно мусульманським і тюркським.

---

⁵ Keith E. Abbott, Extracts from a Memorandum on the Country of Azerbaijan, Proceedings of the Royal Geographical Society of London, 1863-1864, Vol. 8, No. 6. P. 275-279.

МІФОТВОРЧІСТЬ ПРО ХАЙСЬКУ (ВІРМЕНСЬКУ) АВТОХТОННІСТЬ НА КАВКАЗІ

Азербайджанська історична наука не спростовує існування Вірменії як географічної області в Малій Азії і різноманітності її історичних періодів. Однак нинішні вірменські вчені намагаються «перетягнути» історичну Вірменію, її топоніми, церкви, географічні позначення і навіть цілі міста з Малої Азії на Кавказ, куди вони в масовому порядку переселилися лише в ХІХ-ХХ столітті. Внаслідок цього вірменська наука уникає використання самоназв «хай», «хайк» і «Хаястан». Все, що на них вказує, часом заперечується, щоб позбутися усього, що нагадує про етнічну приналежність нинішніх вірменів.

Рауф Гусейн-заде, кажучи про вірменську державність на Кавказі, зазначає, що вона вперше з'явилася у 1918 році у вигляді Араратської Республіки на території Ірванського ханства, в межах місцевості Чухур-Саад. При цьому вірменська наука ретельно приховує і обходить увагою факт створення Вірменії саме на території Ірванського ханства, яке історично не має нічого спільного з вірменською ідентичністю.

Р. Гусейн-заде констатує, що в останньому вірменському академічному виданні з історії в заголовку означено «Нащадки

Хайка», а нижче дрібним шрифтом в підряднику написано «Історія Вірменії», бо самі ж вірмени не можуть усвідомити для себе, про історію якої «Вірменії» їм писати.

Основоположник вірменської історії, нібито автор V століття Мовсес Хоренаці (Мойсей Хоренський), свою працю назвав «Патмутюн Айоц (Хайоц)», що означає «Історія Хаїв». Проте у наш час, коли вірменська наука вирішила видати цю працю, то вона була перейменована на «Історію Вірменії», що недвозначно підкреслює, наскільки важливим є для вірменських істориків приховати істину власної історії і самоназви. «А Мойсей Хоренський в V столітті вже вказував на наявність чотирьох областей під назвою Вірменія в Малій Азії і плюс ще грецьку Вірменію. А сьогодні їх вже налічується ні багато ні мало – цілих 27», – зазначав Р. Гусейн-заде в інтерв'ю газеті¹.

Далі Р. Гусейн-заде заявив: «Виходить, що у хайського або т.зв. вірменського народу на тих землях, де він живе сьогодні, попросту немає історичної батьківщини. До того ж є ще й цілий ряд доказів, які підтверджують, що вірмени ніякого відношення до кавказьких народів не мають. Крім того що вони хворіють рідкісними недугами, характерними для представників Середземномор'я, вони виділяються нехарактерною для азербайджанців, грузинів, чеченців, лезгинів та інших дагестанських народів зубощелепною структурою. Про це наводяться конкретні докази в дослідженні Р. Кочієва»².

«Історичну батьківщину нинішніх вірменів – Хаястан, незважаючи на всі зусилля вчених, так і не вдалося виявити. Слово «Хаястан» має закінчення «стан» – давньоіранське пехлевійське слово, що означає «область». Приміром, вірменською Бог значить «Астварц», і це слово також запозичене вірменами у зороастрійців, а в останніх верховним божеством і рятівником є Астват-Ерета », – резюмував Р. Гусейн-заде.

---

¹ Газ. «Бакинский рабочий», № 106. 11 июня 2011.

² Див.: Кочиев Р.С. Закавказье и Северный Кавказ // Этническая одонтология СССР. М., 1970. С. 135, 141.

Російський антрополог В.В. Бунак ув спеціальній роботі про черепи залізного століття з басейну озера Гьойча (Севан) дійшов висновку, що колишнє населення території сучасної Вірменії на Кавказі не має нічого спільного з нинішнім вірменським населенням³.

У цьому зв'язку викликає сумнів твердження деяких вірменських учених про те, що хаї мають пряме відношення до всіх вірменських топонімів у Малій Азії і на Кавказі. Однак згідно з прийнятим у лінгвістиці правилом за ста вибірковими ознаками хайська мова ділиться на 11 груп і 44 діалекти⁴. Фахівці-лінгвісти вважають, що такий великий розкид мовних груп і діалектів дає підставу стверджувати, що хайська мова не є мовою одного народу.

Знайдені в стародавніх могильниках черепи, зібрані з території сучасної Вірменії, теж різняться за своєю структурою і розмірами, і за своїми характерними (головними) особливостями вони різко відрізняються від форми голови і черепа сучасних вірменів⁵. Поділ вірменів на 16 антропологічних типів викликає у дослідників здивування. Вони справедливо вважають, що в одного народу не може бути стільки антропологічних відмінностей. Виходить, можна сміливо ставити питання про корінні відмінності між Хаями і сучасними вірменами. Також виходить, що вірмени приписують собі виявлені археологічні знахідки і культуру різних етносів, антропологічно відмінних від вірмено-хаїв.

Вірмени практично єдиний народ, що не вписувався в антропологічний тип, характерний для народів Південного Кавказу. На основі здійснених досліджень можна стверджувати, що населення західної частини історичного Азербайджану (нинішньої Республіки Вірменія) в усі періоди (з еніоліту і до

---

³ Бунак В.В. Черепа железного века из Севанского района Армении // Русский антропологический журнал, 1928. Т. XVII. Вып. 3-4.

⁴ Джаукян Г.Б. Общее и армянское языкознание, Ереван, 1978. С. 334.

⁵ Рогинский Я.Я., Левин М.Г. Антропология. М., 1963. С. 390.

сьогодення) було подібним з населенням решти Азербайджану. Найдавніші антропологічні знахідки, що стосуються вірменів, виявлені на території сучасної Вірменії, відносяться лише до XVII ст. і підтверджуються тільки знахідками в Кенакерському некрополі. Вони ряду за низкою ознак (форма черепної коробки, будова лицьового скелету і т.д.) докорінно відрізняються від попередніх палеоантропологічних серій і виступають новим етнічним компонентом⁶. Те, що вірмени не аборигени в зоні Нагірного Карабаху, свідчить і аналіз їхньої зубощелепної структури⁷. А щоб не бути голослівним, достатньо звернутися до результатів досліджень учених зі світовим ім'ям.

Російський кавказознавець В.Л. Величко ще на початку XX століття зауважив: «Вірмени, народ невідомого походження з безсумнівно значною домішкою єврейської, сіро-халдійської і циганської крові; далеко не всі, хто зараховує себе до вірменів, належать до корінного вірменського племені. Приміром, вірменський журнал «Мурч», кажучи про значну здатність вірменів до асимілювання інших народностей, вказував наприкінці 50-х років (XIX століття) на наявність серед вірменів досить великого відсотка асимільованих циган. З середовища асимільованих циган-вірменів вийшли талановиті люди. Наприклад, професор С.-Петербурзького університету Кероб Патканьян був циганського походження, монах-поет Аламдарьян – теж, два з нинішніх вірменських письменників – теж циганського походження, народний поет Ганес-огли, що склав багато віршів, та інші».⁸

З цього приводу інший російський дослідник С.П. Зелінський зазначав, що вірмени, які з'явилися в різний час в Карабасі, не розуміли мови один одного: «Головну різницю між вірменами різних місцевостей Зангезура (що входив до складу

---

⁶ Мехтиев Р. Горис – 2010: сезон театра абсурда. С. 4, 7.

⁷ Этническая одонтология СССР. М., 1979. С. 135.

⁸ Величко В.Л. Кавказ. Русское дело и междуплеменные вопросы. Полное собрание публицистических сочинений. СПб., 1904. Т. 1. С. 65-66.

Карабахського ханства), складають говірки, якими вони говорять. Тут мало не стільки діалектів, скільки округів або окремих селищ»⁹.

Таким чином, наукові дані свідчать, що вірмени не могли бути автохтонним населенням на Південному Кавказі. Вірменська історична наука, вибудовуючи міфологізований стрижень, незграбно використовує наявні джерела. Очевидні факти проливають світло на об'єктивність історичного процесу, де немає місця підробці, інсинуації та перекручуванню фактів.

---

⁹ Зелинский С.П. Экономический быт государственных крестьян в Зангезурском уезде Елисаветпольской губернии // Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края. Тифлис, 1886. Т. IV, С. 10.

МІГРАЦІЯ ВІРМЕНІВ НА ПІВДЕННИЙ КАВКАЗ

Поява вірменів на Південному Кавказі пов'язана з війнами IV століття між Візантією і Сасанідською імперією, внаслідок яких відбувалася чергова міграція племен Малої Азії. Далі нечисленними групами вірмени проникали на Південний Кавказ у періоди великих трансформацій, в результаті монгольської навали, війн між Сефевідською і Османською імперіями.

Потім, в XIX – на початку XX століть вірмени остаточно осіли на Південному Кавказі, на споконвічних азербайджанських землях. У 1828 році з ініціативи Російської імперії на території колишніх Еріванського і Нахічеванського ханств була створена Вірменська область, куди стали заселяти виключно вірменів, які сповідують християнство¹. До цього моменту в 1830 році азербайджанських татарів (азербайджанців) тут проживало 74260 чол., а вірменів – 25151 чол. Азербайджанці на той момент становили 74,7% населення Вірменської області². За короткий час сюди з Персії та Османської імперії було переселено 57226

---

¹ Акты Кавказской Археографической Комиссии. Т. VII. Док. № 437.

² Обзорение Российских владений за Кавказом в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях. СПб, 1836. С. 229.

вірменів. У результаті їхнє число зрівнялося і навіть трохи перевищило місцеве азербайджанське населення³.

Таким чином, було підведено своєрідну риску під багатоміжовими міграційними блуканнями вірменів у Передній Азії. Сталося це завдяки цілеспрямованій і системно організованій переселенській політиці, яку здійснила Російська імперія, керуючись міркуваннями колонізації Кавказу і переважно Північного Азербайджану християнським етносом.

Кавказ, який споконвіку відрізнявся толерантністю і гостинністю, був тихою гаванню для народів, які рятувалися від деспотизму великих імперій, мракобісся і релігійного переслідування. Однак переселені на Кавказ вірмени, зміцнившись на новому місці, активно стали присвоювати собі історію, пам'ятки, храми, а також топоніми місцевих жителів. У межах цього ж процесу відбулася авторизація топоніма Арцах, як тепер величають вірмени територію Карабаху.

Процес присвоєння чужого, розпочатий без малого два століття тому, триває донині. Нині на окупованих азербайджанських землях прискореними темпами здійснюється перейменування стародавніх азербайджанських назв. Наприклад, згідно з вірменськими джерелами, на місці міста Ханкенді, яке за радянських часів було перейменовано на Степанакерт, знаходилося «вірменське поселення Вараракн». Проте в жодному джерелі, що заслуговує на довіру, немає згадки про «Вараракн».

Зрозуміло, цю легенду вигадали вірменські майстри історичної фальсифікації, прив'язавши її до місця, яке колись було засноване карабахськими ханами, – Ханкенді. «Вараракн» – така ж вигадка вірменської пропаганди, як і «старовірменські» «бердзор, карвачар, кашатаг» і безліч інших надуманих назв. Взяти, приміром, «Тигранакерт», яким вирішили самовільно, не спираючись на серйозні наукові докази, називати місце навколо фундаменту давньої будови, виявленої в ході незаконно

---

³ Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху её присоединения к Российской империи. СПб., 1852. С. 635-638.

проведених археологічних розкопок в окупованому Агдамському районі Азербайджану. Чому саме «Тигранакерт», а не інша назва і чому саме в цьому місці, а не в іншому? Тому що вірмени уподобали цю стратегічно важливу зону для подальших анексійоністських планів. Тому довелося вдатися до нових фальсифікацій, вигадувати фальшиві свідоцтва і літописи, на які тільки вірменські вчені і посилаються.

Сотні топонімів на території колишнього азербайджанського Еріванського (Іреванського) ханства за радянських часів було замінено вірменськими назвами з метою знищення слідів автотонів в особі азербайджанських тюрків, які століттями жили в цих ареалах. Примітно, що нові вірменські топоніми, на відміну від замінених азербайджанських, ніяк не прив'язані до особливостей місця, ландшафту і до історичних подій. Якщо поглянути на нинішню карту Республіки Вірменія, то відразу ж можна помітити, що азербайджанських топонімічних слідів на ній практично не залишилося. По суті, таким відчутним і рішучим способом здійснилося переписування історії, яка покінчила з азербайджанською спадщиною у назвах сучасної Вірменії.

Так, Басаркечар перейменовано на Варденіс, Гаранлиг – на Мартуні, Хамамлі – на Спітак, Джалалоглу – на Степанаван, Гаракілє – на Сісіан, інший Гаракілє – на Ванадзор, Кешішкенд – на Ехегнадзор, Улуханлі або Зангібасар – на Масіс, Істібулаг або Карвансарай – на Іджеван, Дявялі – на селище Арарат, Гезлю Кямярлі – на Мецамор, Уч-Муадзін – на Ечміадзін, Алагез – на Арагац, озеро Гьойча – на Севан, річка Арпачай – на Ахурян і так далі. Проте всі споконвічні топоніми продовжують жити у пам'яті сотень тисяч азербайджанців, які сповнені рішучості зберігати історичну пам'ять своїх предків. Фальшивий «літопис» не в змозі перекреслити або ж відкинути минуле, навіть незважаючи на метушливі намагання вірменських фальсифікаторів, які стверджують, що нібито нові назви і позначення, які відкидаються азербайджанцями, беруть свій початок від часів Ноя.

Що стосується так званого «вірменського» топоніма Арцах, слід сказати, що до вірменської історії, так само як і до мови, він не має ніякого відношення, і це вже доведено численними свідцтвами. Гостре бажання заперечити очевидне змушує фантазувати як вірменських дослідників, так і ідеологів, політиків. До слова, президент Вірменії Серж Саргсян на зустрічі з журналістами з вірменської діаспори 16 жовтня 2010 року в Горісі висловив вельми цікаву версію про походження цього слова: «Вірменську назву цієї місцевості – Арцах – засвідчено в VIII столітті до Різдва Христового, і засвідчив її син засновника Єревану Аргішти I – Сардурі II»⁴.

Слід сказати, що Аргішти I і Сардурі II були урартськими царями, а не хайськими. Урарти і хаї були різними народами і говорили різними мовами, які відносилися до різних мовних сімей. І потім, урартський цар лише засвідчив назву Арцах, не зазначивши його як «вірменський» топонім. Давнім правителем було помічено, що є така область, і не більше того. Якби про існування на Кавказі області під назвою Арцах повідомили єгипетські фараони або китайські імператори, то даний топонім все одно не став би єгипетським або китайським. Не стала ж назва Арцах античною тільки тому, що про неї згадували візантійські джерела. Вірменські вчені взяли на озброєння метод фальсифікації: спочатку вони перетворюють хурритомовних урартів на індоєвропейських хаїв і привласнюють їхню спадщину, а далі роблять Арцах «вірменською» назвою лише на тій підставі, що про нього згадував новоспечений «хай» Сардурі II. Прийом явно розрахований на необізнану аудиторію.

Між тим консенсус, який встановлено у світовій історіографії, свідчить, що сьгоднішні вірмени (хаї) ніякого відношення до топоніму Арцах не мають. Точно так само хаї ніяк не пов'язані з урартською цивілізацією, містом, заснованим Аргі-

---

⁴ Выступление президента Армении Сержа Саргсяна на встрече с журналистами армянской Диаспоры, Горис. 16 октября 2010 г. 16 октября // http://www.armtoday.info/?Lang=_Ru&NewsID=33106.

шті І. У джерелах Арцах-Хачен поряд з Сюніком, Утіком, Пай-такараном фігурує як історична область Кавказької Албанії, на яку в якийсь короткий період історичного розвитку (91–87 рр. до н.е.) міг поширитися політичний вплив Вірменського царства, яке територіально розширилось.

Але ж і інші імперії, впливові держави і царства, нарешті, халіфат теж розширювалися і розпадалися, переживали періоди розквіту і занепаду. Від цього населення контрольованих ними територій не міняло своєї етнічної приналежності. Тобто народи водночас під ярмом або ж заступництвом завойовників не перетворювалися на греків, арабів, персів, монголів, османів, англійців і французів. Корінні народи продовжували жити на землях, куди приходили зі своєю владою сильні імперії.

КАВКАЗЬКІ АЛБАНИ ТА ВІРМЕНИ

Про албанське населення правобережної Кури і, зокрема, Арцаху, Пайтакарану, Утіка, Сюніка свідчили такі вірменські історики, як Раффі, Б.Ішханян, І.Орбелі, Р.Суні, не кажучи вже про десятки інших авторитетних учених світу¹.

Так, на самому початку вірмено-азербайджанського конфлікту щодо приналежності Карабаху в 1988 році вірменський історик Рональд Суні з Мічиганського університету США зазначав існування в Середні століття на території сьогоденного Карабаху держави кавказьких албанців: «У середні століття до переселення сюди з Середньої Азії тюркських народів Закавказзя було відоме як Кавказька Албанія. Кавказькі албанці не мали ніякого відношення до балканських албанців, це був християнський народ, близький до вірменів. Після приходу в XI столітті сельджуків албанці в нагірній частині – тобто від Карабаху аж до кордону з історичною Вірменією, залишилися християнами і в результаті змішалися з вірменами. Албанці ж у східній частині – від низовини аж до Каспію – змішалися з тюркським населенням і стали мусульманами»².

¹ Мехтиев Р. Горис – 2010: сезон театра абсурда. С. 4, 7.

² Ronald G. Suny. What happened in Soviet Armenia? Middle East Report, no.153, Islam and the state. (july-Aug), Washington, 1988. P. 37-40.

Трохи пізніше, в самий розпал воєнних дій в Карабасі у своїй книзі «Поглядом в сторону Арарату» він писав: «З найдавніших часів і в Середні століття Карабах був частиною князівства кавказьких албанців. Ця самостійна етнорелігійна група, яка вже не існує в наші дні, була звернена в християнство в IV столітті і зблизилася з Вірменською церквою. З часом вищий шар албанської еліти вірменізувався.

Коли в XI столітті сельджуки вторглися до Закавказзя, почався процес ісламізації, результатом якого було звернення в мусульманську віру населення в низинній частині Карабаху. Цей народ, який є прямим предком сьгоднішніх азербайджанців, говорив тюркською мовою і прийняв іслам шийтського зразка, поширений в сусідньому Ірані. Нагірна ж частина залишилася переважно християнською, і з часом карабахські албанці злилися з вірменами. Центр Албанської церкви Ганзасар став одним з єпископств Вірменської церкви. Відгомони ж колись незалежної національної церкви збереглися лише в статусі місцевого архієпископа, іменованого Католикосом»³.

Інший вірменський автор Б.Ішханян писав, що «вірмени, які проживають в Нагірному Карабасі, частиною є аборигенами, нащадками древніх албанців, а частиною – біженцями з Туреччини та Ірану, для яких азербайджанська земля стала притулком від переслідувань і гонінь»⁴.

Вірменські вчені писали про Кавказьку Албанію як про «значну, нарівні з Вірменією і Грузією, з країн кавказького культурного світу» (І.А. Орбели), а про албанське мистецтво та архітектуру – як про окрему тему в історії культури Кавказу (І.А. Орбели, С.Т. Еремян та інші). На думку вірменського історика Йосипа Орбели, піднесення і розквіт Хаченського князівства, що входило до складу Албанії, припадало на XII-XIII ст.⁵

---

³ Suny R.G. Looking Towards Ararat: Armen'a in Modern History. Indiana University Press, 1993. P. 193.

⁴ Цит. по: Алиев И. Нагорный Карабах: История. Факты. События, Баку 1989. С. 73-74.

⁵ Орбели И.А. Избранные труды, Ереван, 1963. С. 146.

Той самий І. Орбелі писав про захоплення і колонізацію вірменськими феодалами областей сучасного Нагірного Карабаху⁶.

А вірменський академік С.Т. Еремян писав так: «Величезна кількість християнських пам'яток, значна частина яких належить до доарабського періоду, збереглася у вірменізованій частині давньої Албанії, на території давньоалбанських областей Арцах і Утік, де в даний час в основному живе вірменське населення»⁷.

Навіщо цим вірменським авторам потрібно було чесно писати про Арцах як про провінцію Албанії, якщо даний факт, як стверджують нині вірменські керівники, є брехнею, вигадкою і продуктом «азербайджанської пропаганди»? Якщо Арцах не мав до Албанії відношення, а Гянджасарський (Гандзасарський) монастир був заснований як чисто «вірменський», то навіщо потрібно було князю Гасану Джалалу, який збудував цей храм, залишати напис, в якому пам'ятник названо «престольним собором Албанії», спорудженим для «мого албанського народу»? Самі ж вірменські історики визнавали албанський характер Арцаху.

У прагненні підпорядкувати науку міфам і поставити її на службу зовнішньополітичним завданням, вірменська історична наука часом доходить до цілковитого абсурду. Так, до початку вірмено-азербайджанського, нагірно-карабахського конфлікту вірменські історики не надто оскаржували входження Арцаху до складу Кавказької Албанії і факт наявності в минулому албанського населення цієї області. Все змінилося з виникненням руху «міацум». Єреванські горе-історики спершу зайняли позицію заперечення самого існування в античну і ранньосередньовікову епоху держави Кавказької Албанії і албанців. Деякі з них навіть порівнювали її з міфічною Атлантидою. Цим вони поставили себе в непринадне становище в академічних колах і перетворилися на об'єкт глузувань з боку серйозних вчених. Вийти з незручної ситуації ідеологи «міацуму» вирішили

---

⁶ Там же. С. 296, 297, 317, 347.

⁷ Очерки истории СССР (Ш-ТХ вв.). М., 1958. С. 326.

оригінальним чином: визнавши неспростовність факту існування Кавказької Албанії, злегка «підкоректували» її кордони, встановивши їх річці вздовж річки Кури, тобто акураг до того місця, до якого тягнулися їхні експансіоністські апетити.

Однак проти подібної словесної еквілібристики свідчать історичні джерела та факти. На відміну від хаїв, албанці були автохтонами в Арцаху і інших провінціях Кавказької Албанії. Історія застає албанські племена на обох берегах Кури. А.Е. Кримський дуже точно помітив: «Страбон (XI, 7, параграф I) знав про одноплемінність «частини» правобережного населення з лівобережним»⁸.

Про те, що Кура протікає через Албанію, як зазначалося вище, свідчить Страбон⁹.

Албанська держава виникла приблизно в IV-III століттях до н. е., і албанське населення вперше згадується у зв'язку з подіями того часу¹⁰. З I ст. н.е. Албанією правив парфянський рід Аршакидів. Повідомляючи про цей період, як вірменські, так і албанські джерела свідчать, що південна межа Албанії проходила річкою Аракс, тобто все межиріччя Кури і Араксу входило до складу Албанської держави¹¹. Саме тут були розташовані історичні землі Карабаху-Орхістену (Арцах), Цавдею, Отена, частково Араксу.

Вірменський автор Мовсес Хоренаці, відомості якого підтверджує і албанський історик Мойсей Каланкатуйський, повідомляє про заснування парфянським царем Валаршаком (очевидно, Вологезом I (51 / 52-79 / 80 рр. н.н.), сином Вонона II намісництва «у великому, славному, багатолюдному північно-східному краї уздовж великої річки за назвою Кур, що перерізає

---

⁸ Крымский А. Страницы из истории северного или Кавказского Азербайджана (классической Албании) // Сборник памяти академика Н.Я. Марра. М.-Л., 1939. С. 89.

⁹ Див.: Страбон. География. В 17 книгах. XI, I, 5; XI, III, 2; XI, IV, 2; XI, VIII, 3.

¹⁰ Див.: Флавий А. Поход Александра. М.-Л., 1962. С. 384.

¹¹ Детально про це див.: Хоренаци М. История Армении. М., 1858; Каланкатуйский М. История Агван. СПб. 1861.

масштабну територію рівнини Арану. Араном називалася область у східній частині межиріччя Аразу і Кури. Вона називалася також Алванком, Алванією, Албанією.

Ця назва місцевості досі збереглася в Азербайджані. Далі з'ясовується, що цим великим і славним краєм була Албанія: «Дізнайся, однак, і про людей Сісаку, бо це велике та імените плем'я ми забули згадати в Першій книзі, що успадкували Алванську рівнину, включаючи її звернену до гір сторону від річки Ерасх (Араз) до фортеці, званої Хнаракерт (Агстафа). Країна ж отримала назву Алванії через її лагідну вдачу, бо її називали «алу» («Алу» – приємний, смачний). І ось, один з його нащадків, згаданий іменитий і доблесний Драя, і був призначений парфянином Валаршаком намісником-десятитисячником. Кажуть, що плем'я утійців і князівства гардманців, цавдійців і гаргарців (албанські племена, що не мають відношення до вірменів) походять від його нащадків»¹².

Важливо підкреслити, що дане визнання виходить від албанофоба Мовсеса Хоренаці, який відгукувався про жителів Арана (межиріччя Аразу і Кури) як «алванських мужах, що загрузли в постійній брехливості»¹³.

Племена Кавказької Албанії – утії, цавдеї, гаргареї жили на території нинішнього Карабаху. Отже, все правобережжя Кури від закруту річки Араз до Агстафа зайняте було албанськими племенами. Джерела виразно свідчать про албанське походження племен Карабаського регіону та приналежність цієї території до албанської держави.

Мовсес Хоренаці свідчить також про албанське населення провінції Пайтакаран, куди цар Трдат в супроводі такого собі Санатрука відправив молодого місіонера Грігоріса, старшого сина Вртанеса, очевидно, для звернення місцевих жителів (їх Хоренаці називає «варварами») у християнство. «Але коли

---

¹² Хоренаці М. История Армении. Книга 2, глава 8 (Назначение второго (лица) в государстве из потомков Аждахака, царя маров). С. 58-62.

¹³ Там же. С. 144-145.

прийшла звістка про кончину Трдата, варвари, через підступи самого Санатрука і деяких інших алванських мужів, що загрузли в постійній брехливості, вбили блаженного, розтоптавши його копитами коней на полі Ватнеан поблизу моря, званого Каспійським... Санатрук же, поклавши на себе корону, заволодів містом Пайтакараном і замислив захопити владу над усією Вірменією за допомогою чужих народів». Під «чужими народами», що допомагали Санатруку опанувати Пайтакаран, Мовсес Хоренаці, безсумнівно, має на увазі непокірне місцеве населення – «алванських мужів»¹⁴.

Один з найбільш авторитетних західних фахівців з Кавказької Албанії професор Оксфордського університету Чарльз Досетт писав: «Католикосом Джоном і Товма Аркруні згадані три албанських князя серед бранців, узятих Бога Аль-Кабіром у 854 році: князь Хачена Атрнерсех, князь Шакі Сахл, син Смбага, і Есай Абу Муса, князь Ктіша в Арцаху»¹⁵. Рік по тому вчений написав наступне: «В Албанії частина старовинної області Арцаху – Хачен зберіг свою незалежність. Відомо, що Мхітар склав зведення законів частково на прохання правителя – князя Вахтанга»¹⁶.

Кавказознавець В.Ф. Мінорський стверджував, що територія сьогоденішньої Азербайджанської РСР приблизно збігається з древньою Кавказькою Албанією¹⁷.

Після падіння Албанської самостійної держави Карабах як частина географічного і політичного поняття Азербайджан,

---

¹⁴ Хоренаци М. История Армении. Книга 3, глава 3 (Кончина святого Григориса от рук варваров). С.144-145.

¹⁵ Dowsett C. J. F. A Neglected Passage in the History of the Caucasian Albanians // Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London, 1957, Vol. 19, No. 3. P. 463.

¹⁶ Dowsett C. J. F. The Albanian Chronicle of Mxit'ar Goa. // Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London, 1958, Vol. 21, No. 1/3. P. 475.

¹⁷ Minorsky V. Caucasia IV // Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London, 1953, Vol. 15, No. 3. P. 504-529.

входив до складу азербайджанської держави Саджіда; в X столітті – до складу держави Саларідів; в XI-XII століттях був частиною держави Шеддадідів; в XII-XIII століттях Карабах складав частину азербайджанської держави Атабеків-Ільденізідів. Пізніше він входить до складу держав Каракоюнлу, Аккоюнлу, а в XVI-XVII століттях Карабах як складова Карабахського беглярбегства, входить до тюркської держави Сефевідів. У другій половині XVIII століття Карабах – частина Карабахського ханства, в складі якого на початку XIX століття і був приєднаний до Росії.

Підбивши деякі підсумки, констатуємо, що кавказькі албани населяли передгір'я Великого Кавказу, південь сучасного Дагестану і Каспійське узбережжя, а також лівий і правий береги річки Кури. В Албанії був свій алфавіт, який було створено на базі гаргарської мови – одного з говорів, який поряд з іншими використовувався у межах цього державного утворення.

Згідно з «Енциклопедією Британіка», албани жили і в гірських рівнинах Великого Кавказу¹⁸. Для них був характерний високий зріст, сірі очі і сильна статура, що відповідає «кавказькому» антропологічному типу населення. Столицею Албанії була Барда, яка впродовж довгого часу аж до XIII століття залишалася великим ремісничим і торговим центром не тільки країни, а й усього Кавказького регіону. Албанія за час свого існування відрізнялася строкатістю етнічного складу населення. Починаючи з XII століття роль і значення тюркської культури в долі Албанії остаточно стали домінуючими, і країна системно стала пручатися іноземному впливові. Розвиток сільського господарства, ремесел і торгівлі визначив подальшу долю цієї гордої країни тюрків як важливого цивілізаційного ядра на Кавказі.

---

¹⁸ Encyclopedia Britannica. Cambridge, 1910. Vol. I. P. 481.

АРЦАХ І КАРАБАХ

Вірменська історична наука давно взяла на озброєння використання міфів, за допомогою яких створюється сприятливий фон для переформатування минулого. Мета – переконати світове політичне і наукове співтовариство в тому, що в заявленому ареалі територіальних домагань саме вірмени, і ніхто інший, мають багатовікову етнічну, релігійну та культурну традицію. Потрібно визнати, що в реалізації задуму вдалося певною мірою досягти поставленої мети.

Постійне повторення одних і тих самих вигаданих «істин» створює ефект зомбування. Деякі вчені та дослідники іноді попадаються на витончені хитрощі, визнаючи вигадані історії за правду. Квінтесенцією ж широкого набору вигадок про давність є теза про автохтонність вірменів на Південному Кавказі, хоча достеменно відомо і доведено, що вони справжні переселенці.

Однак необхідно особливо відзначити, що в пострадянському науковому просторі, так само як і в усьому світі, є чимало вчених-кавказознавців, які не згодні з вірменською інтерпретацією подій і процесів, що стосуються історії народонаселення в Південному Кавказі. Доведено фактах за допомогою фактів, що вірменські автори, відкидаючи принципи науковості, підходять до дослідження історичних процесів крізь призму власного інтересу, який, в кінцевому рахунку, зводиться до пропаганди

думки про автохтонність вірменів у даному ареалі. Міфічний, антинауковий зміст їхніх досліджень втрачає свою доказову силу перед обличчям очевидних доводів, аргументів і фактів.

Першою і найважливішою подією, на що звертають увагу вірменські історики, є оголошення християнства державною релігією з боку Вірменії в 301 році. Поряд з цим стверджується, що Вірменія перша в світі країна, яка оголосила про це. При цьому замовчується, що держави Близького Сходу задовго до цього оголошували християнство державною релігією, або ж царі цих державних утворень приймали християнство. Так, ще наприкінці II століття едеський цар Абгар бар Ману прийняв християнство, а його наступник Абгар VIII проголосив християнство державною релігією Осроени¹.

Пропагандистський трюк про «перший» християнський народ світу є візитною карткою вірменів по всьому світу. Цим вони хочуть заручитися підтримкою християнського світу для існування як незалежної держави і виправдання агресивної політики щодо сусідів.

Головним стрижнем у цьому контексті є держава, яку було створено Тиграном і проіснувала більше 20 років. У період ослаблення як Риму, так і Парфії, протягом короткого проміжку часу Тигран зміг підпорядкувати собі ряд регіонів, у тому числі певні території Карабаху, про що пише і Страбон. Однак це не може ставати підставою для твердження, що вірмени є автохтонним населенням усіх захоплених на короткий термін територій.

У 66 році до н.е. Тигран Великий потрапляє у васальну залежність від римлян. Після цього володіння Тиграна Великого були обмежені власними вірменськими землями.²

У 62 році до н.е. за договором між Римом і Парфією встановилася подвійна незалежність Вірменії.

---

¹ Lockyer H. All the Apostles of the Bible. Zondervan, 1988. P. 260.

² Див.: Большая Советская Энциклопедия. М., 1976. Т. 25. С. 546.

У наші дні вірменські наукові кола наполегливо стверджують, що вірмени є споконвічними жителями Кавказу, в тому числі і Нагірного Карабаху, іменованого ними Арцахом. Під подібні безапеляційні заяви підведено не тільки ідеологічну, а й псевдофактографічну база. За час, що пройшов після їхнього переселення на Кавказ, Вірменською церквою переписані релігійні книги албанів, оприбутковані албанські храми, культура та історія.

Однак не слід забувати, що топонім Арцах – не вірменсько-го, а місцевого кавказького походження. У сучасній мові удінів (нечисленного народу, нащадків кавказьких албанів), що належить до однієї з мов Кавказької Албанії, арцесун означає «сидіти, сидіння, сидати»³. Від цієї дієслівної форми утворено арци – «осілий; люди, які ведуть осілий спосіб життя». В Азербайджані і на Північному Кавказі відомі десятки географічних назв з формантами типу -ах, -ех, -ух, -ох, -іх, -юх, -их. Вони властиві саме кавказьким мовам.

Вірмени, які мігрували в різні періоди, говорили різними говірками. Багато кавказознавців, досліджуючи історію краю, доходять висновку, що місцевими вірменами могли називати кавказьких албанів, які сповідували вірмено-григоріанське монофізитство, що в подальшому стало причиною їх вірменізації. Тобто, хаїв і албанів у хроніках часто називали вірменами з тієї причини, що вони сповідували вірмено-григоріанське монофізитство, тоді як етнічної та культурної подібності між цими народами не було.

Варто навести думку В.Л. Величка про Кавказьку Албанію: «Ця країна, до складу якої входили і нинішня Єлизаветпольська губернія (Гянджа), і частини Тифліської області і Дагестану, була населена народами невірменського походження...»⁴.

---

³ Гукасян В.Л. Удинско-азербайджанско-русский словарь. Баку, 1974. С. 48; Капанцян Г.А. Историко-лингвистические работы. Ереван, 1956. С. 435.

⁴ Величко В.Л. Кавказ. Русское дело и междуплеменные вопросы. Полное собрание публицистических сочинений. Т. 1. С. 66.

Християнські пам'ятки Азербайджану завжди були об'єктом фальсифікацій з боку вірменського духовенства. Вірменська церква, яка споконвіку вела боротьбу з Албанською церквою, планомірно домагалася її підпорядкування, а потім і повного поглинання. Частиною цієї політики було знищення албанських рукописів і епіграфіки. На християнських архітектурних пам'ятках Азербайджану немає вірменомовної епіграфіки аж до XI століття (якщо тільки сучасні каменярі не встигли відобрати нові «стародавні» вірменські написи на пам'ятках, що розташовані на окупованих територіях). Більш ранні албанські написи були стерті після підпорядкування Албанської церкви вірменською за рішенням російського священного Синоду від 1836 року. Наявність вірменомовної епіграфіки та історичних писемних джерел після XI століття підтверджує лише конфесійну приналежність, але не етнічну.

Пам'ятки християнської архітектури Азербайджану, в тому числі і Карабаху, говорять самі за себе, і їх етнокультурну належність підтверджують праці албанських істориків Мойсея Каланкатуйського і Кіракоса Гандзакського. Йдеться про пам'ятки, побудовані в різні часи албанськими царями і князями. Серед них – руїни ранніх християнських храмів, споруджених царем Албанії Вачаганом Благочестивим, який, за відомостями Мойсея Каланкатуйського, побудував стільки церков, «скільки днів у році». Багато пам'яток архітектури було побудовано князем Джаванширом. Вони сягають XII-XIII століть, тобто до періоду розквіту албанських князівств, серед яких особливо виділялося Хаченське.

Представник її гілки Гасан Джалал зумів за короткий період об'єднати албанські князівства і отримав титул царя Албанії. Побудований ним Ганджасарський храм став центром албанського католикосату. Монастирський комплекс Худаванк був побудований албанськими хаченськими князями Гасаном Великим, його сином Вахтангом і його дружиною Арзу Хатун – донькою «великого князя князів Курда». Монастир святого

Єлисея носив ім'я просвітителя Албанії. Він існує з часу правління албанського царя Вачагана Благочестивого, і саме тут в одній з каплиць знаходиться його могила. Поминальний монастир Хатіраванк (хатіра – пам'ять) був побудований як усипальниця ще однієї албанської князівської родини. Історія цих та інших монастирів і церков Карабаху нерозривно пов'язана з історією Кавказької Албанії, починаючи з глибокої давнини і до 1836 року, коли було скасовано Ганджасарський католикосат. Їх засновники – албанські правителі і князі, і назви красномовно свідчать про етнокультурну приналежність цих унікальних пам'яток зодчества і культури.

Вірменський дослідник С. Лісіціян змушений був визнати, що «судячи з назв сучасних монастирів Нагірного Карабаху, діяльність чисто вірменських святих виявилася тут слабо».

Навіть після вірменізації християнського населення Карабаху тут чисто вірменських святих особливо не шанували. Природно, в більш ранні століття монастирі та церкви, побудовані на честь вірменських святих, в Карабасі і зовсім були відсутні. Албанські монастирі та церкви присвячувалися загальнохристиянським або місцевим святим, що їх і відрізняло від вірменських.

Сьогодні на окупованих вірменськими збройними силами землях Азербайджану здійснюється культурний геноцид – знищення албанських і мусульманських пам'яток. Сепаратистами Нагірного Карабаху за потужної підтримки з Вірменії практично зруйновано історико-архітектурний заповідник – середньовічне азербайджанське місто Шуша, яке внесено до списку об'єктів Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО в Азербайджані⁵. Тут зруйновано мечеті, житлові будинки XVIII-XIX століть, пам'ятки цивільного та оборонного призначення, культові архітектурні комплекси, до яких вірменські традиції і обряди не мали ніякого відношення. У зоні окупації залишилися видат-

---

⁵ Див.: Susha historical and architectural reserve: <http://whc.unesco.org/en/tentativelists/1574/>.

ні пам'ятки цивільної архітектури – одинадцятипролітний і п'ятнадцятипролітний мости на Худаферінській переправі через річку Араз. Зруйновано численні мечеті, в тому числі і побудовані видатним азербайджанським архітектором Кербалаї Сеффі-ханом Карабагі, мости, лазні, меморіальні споруди, мавзолеї Мелік Аждара XII-XIII століть, Мір Алі XIV століття, Хачин Дорбатли XIV століття, Шейха Бабаїн XIII століття, Панах хана XVII століття та інші. Під хвилю небаченого вандалізму підпали також азербайджанські кладовища.

Офіційний Баку веде активну діяльність з метою донесення до міжнародної громадськості актів вандалізму і руйнування культурно-історичної спадщини азербайджанського народу, які здійснюються на окупованих азербайджанських землях з боку Вірменії.

З боку міжнародних організацій та експертів підтверджується факт масового знищення азербайджанських, мусульманських кладовищ, храмів і мавзолеїв у Нагірному Карабасі і прилеглих до нього районах. У Нагірному Карабасі тільки навколо азербайджанського міста Шуша було відмічено наявність 21 кладовища. Більшість із них практично знищено, а ті, до яких ще не дійшли руки вандалів, знаходяться в жалюгідному стані. У самому місті Шуша було 2 великих азербайджанських кладовища: «Мірза Гасан» і «Мір Фасех». Існували кладовища навколо старих мечетей Юхари Гьойхар-ага і Ашаги Гьойхар-ага в центрі самого міста Шуша. Нині вони зруйновані. Стародавні кладовища були в селах Гайбали, Гушчулар, Зарифли, Сафі Ханлар, Халфали, Ханали, Гушчу та ін. Азербайджанські кладовища були практично навколо кожної мечеті в Нагірному Карабасі, у відомому містечку Джидир Дюзю, що є символом Карабаху, навколо мавзолею Молли Панаха Вагіфа, а також у пониззі міста Шуша.

Використовуючи програму «Google Earth» у всесвітній павутині, по знятих з космосу фотознімках можна бачити зруйновані, спорожнілі азербайджанські міста, села, мечеті і кладовища.

Чорними плямами виглядають з космосу кладовища навколо стародівніх сіл Туг, Ахилли, Салакетін, Гарабагли, Аміраллар, Муганли та інших населених пунктів Ходжавендського району.

У центрі міста Ходжавенд (перейменованого в радянський час на Мартуні імені за ім'ям вірменського комуніста Мартуні Мяснікяна), куди вірмени були переселені в 1930-і роки, знаходилося стародавнє кладовище і мавзолей Ашігли Гоша Гюмбяз, які вірмени зруйнували в 1989 році. А в передмісті міста Ходжавенд у прифронтовій смузі знаходиться найдавніше кладовище «Наргізтепе», де поховані огузькі хани, а також Гараджа Чобан – один із відомих героїв стародавнього епосу VII століття «Деде-Горгуд». Вірменські окупанти наполегливо намагалися захопити стародавнє кладовище «Наргізтепе», існування якого повністю руйнує вірменський міф про належність їм Нагірного Карабаху. В містечку «Финдигли ястан» розташовувалося стародавнє азербайджанське кладовище, де вік деяких поховань перевищував 2500-3000 років. Його вже немає, так само як немає й інших подібних об'єктів, в яких містилася цінна історична інформація⁶.

Все це – результат культурного терору і планомірного знищення слідів азербайджанської культури на окупованих територіях. Якщо по відношенню до ісламських пам'яток здійснюється політика беззастережного руйнування, то стосовно азербайджанської культурної спадщини, що належить до пам'яток християнської архітектури Кавказької Албанії, застосовується політика вірменізації. Християнські храми та монастирські комплекси, побудовані албанськими князями та пов'язані з історією Кавказької Албанії, представляються як чисто вірменські. Проводячи під приводом досліджень характерні «реставраційні роботи», вірменські зодчі та майстри-каменотеси наносять на пам'ятники власні хрести – хачкари і спеціальні

---

⁶ Див.: Ответ Администрации президента Азербайджана на письмо армянской девочки, направленное на имя Президента И. Алиева от 13.08.2011: http://www.1news.az/print.php?item_id=20110813040143897&sec_id=2.

сакральні позначення, щоб видати албанські культові будови за вірменські.

Роботи такого роду – це справжнє варварство, вони незаконні, бо проводяться на окупованих територіях Азербайджану, тобто на чужих пам'ятках і без участі справжніх господарів – азербайджанських вчених. Албанські та азербайджанські пам'ятки, втрачаючи ознаки самотності та найціннішу інформацію, за якою легко можна розшифрувати події давно відшумілих часів, стали об'єктом фальсифікації історії. З жалем доводиться констатувати, що до подібної варварської роботи з переділу історичної власності найчастіше залучаються і зарубіжні фахівці, що далеко не є випадковістю. Участь іноземних учених у перекроюванні історичної матерії, на думку окупантів, забезпечує неоціненну «інтелектуальну підтримку» зловісним планам з присвоєння чужої культури.

ПЕРЕНЕСЕННЯ КАТОЛИКОСАТУ І ПЕРЕСЕЛЕННЯ

Вірмени (хаї) до середини XV століття на Південному Кавказі майже не жили. У 1441 році імператор азербайджанської держави Каракоюнлу Джахан-шах переніс центр вірменського католикосату з кілікійського міста Сіс у той, що розташовувався в монастирі Уч-Кілся (або Уч-Муадзін, що азербайджанською означає три муедзини), який спочатку був албанським. Потім з дозволу Джахан-шаха Каракоюнлу і схвалення Албанського патріархату частина вірменських монофізитських сановників перебралася на Південний Кавказ в монастир Ечміадзін. Здавня розташовані тут три албанських святилища – Сурб Шокагат, Сурб Ріпсиме і Сурб Гайане – які були колись символами дохристиянського вірування корінного населення Кавказької Албанії, згодом були перетворені на вірменські церкви св. Ріпсиме, св. Гайане і св. Маріам (Шокагат).

Пізніше вірмени спотворили назву Уч-Муадзін і стали називати його «Ечміадзін». Вірменською мовою це слово нічого не означає (зрозуміло, якщо не підігнати під нього якусь вірменську анаграму), у той час як азербайджанською (тюркською) мовою воно означає «три муадзіна» (муадзін арабською – «той,

хто читає азан»). У середньовічних документах, які містяться у Матенадарані, назва храму згадується саме як «Уч-Кілся»¹.

Протягом XV-XVII ст., за часів могутніх азербайджанських держав Аккоюнлу, Гаракоюнлу і Сефевідів вірменські католики продовжували писати смиренні листи правителям цих держав, де клялися у вірності і молили допомогти з переселенням вірменів на Кавказ заради порятунку «від ярма віроломних османів». Таким чином, у період запеклого протистояння між Османською та Сефевідською імперіями нова численна хвиля вірменів переселилася у прикордонні з сефевідськими територіями, які нині охоплюють землі Вірменії, Нахичевані та ін.

З перенесенням з Кілікії в Малій Азії вірменського католикосагу в Уч-Кілся сюди кинулися і вірменські місіонери, у яких з'явилася можливість для поширення свого впливу на Південному Кавказі. Невдовзі сам монастир перетворився на релігійний центр вірменів. Аж до приєднання цих земель до Росії в першій половині XIX століття за межами Уч-Кілся вірменів у західному Закавказзі було мізерно мало.

Нічого спільного з наукою та історичними фактами не має зовсім абсурдна заява вірменського президента Сержа Саргсяна про те, що населення Карабаху впродовж тисячоліть було нібито «однорідно вірменським». Він також стверджує, що, мовляв, «турко-мусульманські кочові племена почали селитися тут тільки в другій половині XVIII століття, і їх чисельність на початку минулого століття ледь досягала 5% від загального населення». Для переконливості вірменська сторона стала посилатися на таємничі «турецькі офіційні джерела XVIII століття». Зрозуміло, додаткового уточнення про те, які саме джерела має на увазі автор настільки антинаукової викладки, не послідувало, оскільки таких просто не існує в науці. Насправді ж турецькі архіви свідчать про протилежне.

---

¹ Див.: Персидские документы Матенадарана (Указы, сост. А. Д. Папазян). Вып. I (XV-XVII вв.). Ереван, 1956; Персидские документы Матенадарана (Указы, сост. А. Д. Папазян). Вып. 11 (1601-1650 гг.) Ереван, 1959. С. 592.

Зокрема, значна база періоду Османської Туреччини щодо Азербайджану зберігається в листуванні, документах, статистичних матеріалах і листах. У листопаді 2009 року Центральне управління державним архівом при кабінеті міністрів Туреччини видало працю «Карабах в османських документах», яку потім було підготовлено й азербайджанською мовою. Книгу складено на основі османських архівних матеріалів, у ній наведено копії і переклади найцінніших документів. Видання складається з двох частин – «Політичні, військові і дипломатичні відносини» і «Переселення», де на основі архівних свідоцтв наводяться факти переселення вірменів до Карабаху.

Також із листів і дипломатичного листування XVI-XVIII століть, наведених у книзі «Карабах в османських документах», виражено чітко видно домінуюче становище азербайджанських ханів. Приміром, у «Збірнику досліджень з Гянджі і Карабаху слідом за всім Азербайджаном, завойованим за Султана Ахмеда III, написаний візиром Фархад-пашею», яка датується 1592-1593 рр., описуються території, стан азербайджанських земель та адміністративні зміни².

Ціла низка листів показує, що Карабах належить до території Азербайджану. У листі Карабаського хана Ібрагім Халіла від 1774 року йдеться про те, що він разом з іншими ханами Азербайджану вірний Османській Туреччині³.

У листі османського казначейського секретаря Ібрагім-бека передається припис Ібрагім Халіл-хану Карабахському про забезпечення виступу османських військ разом з усіма ханами Азербайджану і Дагестану, у разі нападу Тифліського хана Іраклія, який перебуває в союзі з Росією, на Азербайджан та особливо на Єриван-калу (Єреван). – 1776 рік⁴. З цього листа не важко переконатися, що Єреван був азербайджанським містом.

---

² Osmanlı Sənədlərində Qarabağ. Bakı, 2011, S. 36–38.

³ Там же, S. 95–100.

⁴ Там же, S. 101–102.

Наступний лист азербайджанських правителів свідчить про їхній намір разом обороняти свої землі. Висловлюється готовність азербайджанських ханів за підтримки турків оборонятися і не пропустити російські війська через Дербент і Гянджу в Іран, – 1776 рік.⁵

Далі наведемо листи, направлені азербайджанським правителям, з яких видно, що Іреван, Зангезур, Карабах, Нахчиван є азербайджанськими територіями:

Лист азербайджанським ханам бути готовими допомогти Османській державі проти грузинського царя Іраклія. Направлено Хойському ханству на ім'я Хойського Ахмед хана, а також копії листів: Іреванському, Румійському, Марандському, Шекинському, Тебрізькому, Нахчиванському, Карабахському і Шушинському, Шемахинському ханам. – 1784 рік.⁶

Попередження Османської держави про намір Тифліського хана Іраклія під проводом Росії напасти на землі Азербайджану і Дагестану. А також про оточення російськими військами Криму з метою захоплення і намір османських військ виступити проти Росії та Австрії. Послання направлено Шушинському і Карабахському хану Ібрагім Халілу та іншим ханам Азербайджану і Дагестану. – 1788 рік.⁷

Велика кількість документів, які доводять відсутність вірменського державного утворення у Середні століття на території Південного Кавказу, зібрано в Інституті рукописів Матенадарану. Вірменські вчені протягом десятиліть фальсифікують дані джерела, відмовляючи у роботі з ними невірменським дослідникам.

Однозначно можна констатувати, що оригінали перських документів Матенадарану, опубліковані в радянський час, розповідають про поетапне переселення вірменів на Південний Кавказ. Однак «вірменські вчені», якщо, звичайно, цих

---

⁵ Там же, S. 106–107.

⁶ Osmanlı Sənədlərində Qarabağ. S. 124–128.

⁷ Там же, S. 170–176.

фальсифікаторів можна зарахувати до справжніх служителів науки, зазіхаючи на оригінали історичних документів, демонструють усьому світу, яке їхнє справжнє ставлення до оригінальних текстів і документів. Судячи з усього, фальсифікування джерел є серйозною хворобою вірменських учених, яка до того ж передається від покоління до покоління.

Вносячи злочинні приписи і додатки до безцінних писемних пам'яток, вони не тільки спотворюють історичну хроніку, а й доводять, що безцінна культурна спадщина людства є для них своєрідним валовим матеріалом, в якому вони задалися метою «зростити» вірменський субстрат з посяганням на унікальність. За своєю суттю такі спроби є війною проти історії і з цієї причини не можуть викликати повагу.

ЕКСПАНСІЯ ДЕРЖАВ ТА ВІРМЕНСЬКИЙ ФАКТОР

До початку XVIII століття період могутності азербайджанських династій, що правили великими регіонами Кавказу, Близького Сходу і Малої Азії, змінився феодальною роздробленістю, в результаті якої утворилося 20 ханств, у середовищі яких практично була відсутня централізована влада. Така ситуація безсумнівно призвела до того, що Південний Кавказ став яблуком розбрату між Персидською, Османською та Російською імперіями, які в першу чергу шукали релігійно-ідеологічні причини для обґрунтування своєї експансії на Південному Кавказі.

З іншого боку, до цього періоду вірменські прохачі з'явилися у багатьох дворах європейських королів, з пропозицією про прийняття підданства. Релігійна карта розігрувалася у черговий раз, але на цей раз в геополітичному контексті. Емін Мамедлі в своїй книзі «Карабахська сага. Від Петра до Павла» продемонстрував підривному діяльність вірменів по відношенню до держав, які були гарантами їхнього мирного проживання на своїх територіях. Зокрема, він описує діяльність купця І. Орія, який вів неприховану діяльність для залучення уваги християнських держав до вірменів. У цьому відношенні вельми характерною є поява в 1678 році у Венеції так званого «посланця вірменської громади в Карабасі» Ізраеля Орія (Орі).¹

¹ Мамедли Э. Карабахская сага. От Петра до Павла. М., 2010, С. 18.

Карабах був окремою адміністративною одиницею у Сефевідській імперії, і в контексті поступового ослаблення держави представляв інтерес для європейських держав, що воювали з Османською імперією. Основною пропозицією І. Орія європейським державам було надання допомоги проти насильницького прийняття Ісламу, до якого нібито примушують вірменів Османська та Сефевідська імперії. Це повинно було послужити приводом для втручання у справи мусульманських тюркських імперій. Хоча було загальновідомо, що Сефевіди були шиїтами і дотримувалися канонів імама Алі, який забороняв насильницьке прийняття Ісламу.

Справжня причина появи І. Орія в Європі була іншою. У другій половині XVII століття влада восьмого Шахіншаха держави Сефевідів Сулеймана I, старшого сина Шах Аббаса II, настільки ослабла, що вірменська громада зважилася зміцнити свої позиції за допомогою європейських государів, серед яких особливим впливом користувалася Католицька Церква.

Поїздка І. Орія відбулася за намовою ордена єзуїтів, які, на думку російського історика вірменського походження Г.А. Езова (справжнє ім'я Езян Карапет Арутюнович), переслідували свої цілі: «... єзуїти прагнули підпорядкувати Папі Римському всіх вірменів»². Від імені Вірменської Григоріанської Церкви І. Орій дав зрозуміти Римсько-Католицькій церкві, що вірмени готові помінати віру і боротися проти Сефевідів в обмін на підтримку ідеї створення вірменської держави на Кавказі.

Але знадобилося майже двадцять років, щоб отримати письмову згоду Баварського курфюрста Йоганна-Вільгельма допомогти вірменам. Справа в тому, що політичні обставини тоді кілька разів змінювалися, і європейські держави не могли використовувати «християн Сходу» в боротьбі з мусульманськими імперіями. У 1704 році І. Орій зустрівся з Римським Папою Климентом XI, який обіцяв йому підтримку. Натомість карабах-

---

² Эзов Г.А. Сношения Петра Великого с армянским народом. Документы. СПб, 1898. С. 19.

ський прибулець обіцяв, що всі вірмени, звільнені від перського «ярма», визнають верховенство Папи Римського. Звичайно ж, Орій брехав, оскільки не мав повноважень давати таку обіцянку, але його обман допоміг досягти поставленої мети. Баварський курфюрст допоміг І. Орію отримати рекомендаційні листи від Папи Римського, австрійського імператора і польського короля до російського царя Петра. У той період Росія готувала широку експансію на Кавказ і Причорномор'я. Ці процеси здійснювалися не без намови європейських держав, які у такий спосіб хотіли руками Росії боротися з Османською і Сефевідською імперіями.

У рекомендаційному листі декларувалася підтримка авантюрного плану І. Орія і містилося прохання дозволити проходження віртуального експедиційного корпусу через територію Росії до Шамахи. Однак, перебуваючи в Москві, І. Орій миттєво «забув» своїх благодійників з Венеції та Ватикану і став через посередників пропонувати Петру I послуги: «Головне полягає у тому, щоб його царська величність зволила погодитися на наше прохання і побажала бути Владикою нашої землі».³

Восени 1701 року Петро I вперше особисто прийняв І. Орія, який підніс йому власноруч намальовану карту віртуальної Вірменії «з єдиним укріпленим містом – Ревані, всі землі якої заселені виключно вірменами і звідки є прямий шлях до Константинополя»⁴. Петро I, який добре розбирався у географічних картах і знав мізерність вірменського населення регіону, відразу ж кваліфікував примітивний і невиразний ескіз як грубий фальсифікат.

При цьому необхідно відзначити, що І. Орій використав правильну версію топоніма Єреван, назвавши його Реван, яке в тюркських мовах трансформувалося в Іреван (часта практика в азербайджанській мові додавати букву «і» в якості приставки до слів, які починаються на приголосну «р»). Згідно з архівами,

³ Эзов Г.А. Сношения Петра Великого с армянским народом. С. 82.

⁴ Там же. С. 173.

Іреван був заснований на початку XVI століття як опорна фортеця Сефевідської (тюрко-азербайджанської) імперії на кордоні з Османською імперією. Щоб зупинити просування османів на схід, Шах Ісмаїл I Сефеві в 1504 році наказав побудувати на річці Зенгі фортецю. Будівництво було доручено візирів Реван-Гулі хану. Звідси і назва фортеці – Реван-кала. У подальшому Реван-кала стала містом Ревані, далі Іреваном, а потім на вірменський лад Єреваном.

Отже, Петро I розкусив авантюру І. Орія з надуманою картою, і, щоб пом'якшити несприятливе враження, що склалося у самодержця, невдачливий гість запропонував приєднати до нього для рекогносцировки «інженерів і офіцерів Його Величності через Тавриз в Ісфаган, а повернутися через Нахчиван, Реван і Грузію»⁵.

У червні 1707 року Петро I все ж засилає І. Орія з російським посольством на розвідку до Персії. Там він перебував кілька років, склав шпигунський звіт, однак, повертаючись з Кавказу на російські території, І. Орій за незрозумілих обставин помер в Астрахані.

Йшов період розквіту Російської імперії за Петра I, і Вірменська церква, яка покладала великі надії на російське самодержавство в справі створення «вірменського царства», стала розширювати свої контакти і зв'язки з російськими політичними колами. Вірмени у той період розуміли, що відновити свою державність на колишній території – в Малій Азії – практично неможливо: там панувала Османська імперія, яка не дозволила б відторгнути у неї і п'яді землі. А на Південному Кавказі, що опинився у центрі уваги Російської держави, яка благоволила до вірменів, у них було більше шансів досягти бажаного. У 1714 році вірменський вардапет Мінас подав імператору Петру I «пропозицію в інтересах передбачуваної війни Росії з Сефевідською державою побудувати монастир на березі Каспійського моря, який у період військових дій міг би замінити фортецю».

⁵ Эзов Г.А. Сношения Петра Великого с армянским народом. С. 179.

Головна ж мета вардапета полягала в тому, щоб Росія прийняла у своє підданство розсіяних по світу вірменів, про що той самий Мінас просив Петра I пізніше – в 1718 році. При цьому він клопотав від імені «всіх вірменів» і просив «звільнити їх від басурманського ярма і прийняти в російське підданство»⁶.

Для Росії ж Хвалинське море – так називали тоді росіяни Каспій, залишалося привабливим ареалом для експансії. У разі успіху Росія гарантовано могла контролювати весь водний шлях від Санкт-Петербурга до Гіляна (Персія). Російська імперія вирішила, що настав потрібний час для масштабного проведення в життя експансіоністської політики на Південному Кавказі, здійснивши довгоочікуваний перехід від слів до справи.

За наказом Петра I було надруковано карту Каспійського моря. 30 серпня 1721 року підписанням Ніштадського миру завершилася війна проти Швеції. Руки для подальшої експансії були розв'язані, і Петро I остаточно сформулював її цілі. Він збирався отримати доступ до нафти і солі Баку, шовку Гіляну, а також до східних прянощів, ювелірних виробів, холодної зброї, породистих коней, бавовни та південних фруктів.

Ще більш привабливими видавалися геостратегічні можливості. Росія повинна була отримати контроль над Дербентським проходом і бухтою Баку, яким відводилася ключова роль при подальшому просуванні до Перської затоки, звідки відкривався прямий водний шлях у казково багату Індію.

З цією метою Петро I організував Каспійський похід (1722-1723 рр.), який спочатку виявився вдалим для Росії. 12 вересня 1723 року був укладений Петербурзький договір з Персією, за яким до складу Російської імперії включалося західне і південне узбережжя Каспію з містами Дербент і Баку і провінціями Гілян, Мазендеран і Астрабад. Росія і Персія уклали також оборонний союз проти Османської імперії, який, однак, виявився недієвим.

---

⁶ Аннинский А. История армянской церкви (до XIX века). СПб., 1898. С. 301.

Завоювавши Каспійське узбережжя, Петро I взявся до заселення його християнськими народами, для чого послав підпоручика Н. Толстого в 1722 році в Картлі (Грузія) довідатися, «чи є там жителі, схильні до переселення в околиці Дербенда і Шамахи (області, населені азербайджанськими тюрками)». Однак Каспійський похід Петра I, не доведений до кінця, завершився невдало, і росіяни зовсім залишили усю захоплену на Кавказі територію.

З цієї причини Росія тоді не змогла в масовому порядку заселити Каспійське узбережжя вірменами, яких вважала «найкращим засобом» для закріплення за Росією здобутих на Кавказі територій. Але вірмени не втрачали надій і посилали численні звернення на ім'я російської корони, продовжували волати «про заступництво». Відгукуючись на ці прохання, Петро I відправив вірменам грамоту, за якою вони могли безперешкодно приїжджати до Росії для торгівлі, і «наказано було обнадіяти вірменський народ імператорською милістю, запевнити у готовності государя прийняти їх під своє заступництво»⁷.

Одночасно 24 вересня 1724 року посланому в Стамбул А. Румянцеву імператор дав вказівку умовити вірменів переселитися в Прикаспійські землі за умови, що місцеві жителі «будуть вислані, а їм, вірменам, віддадуть їхні землі». Це значить, що першою умовою переселення Російською імперією вірменів на Південний Кавказ було виселення з цих земель корінного населення. Слід зазначити, що незабаром після смерті Петра I ці володіння на Каспії і в Персії були втрачені у зв'язку з високими втратами гарнізонів від хвороб і, на погляд цариці Анни Іоанівни, безперспективністю витрат на утримання регіону.

Політику Петра I у «вірменському питанні» продовжила Катерина II (1762-1796 рр.), «виявивши згоду на відновлення Вірменського царства під заступництвом Росії»⁸. Її сановниками був розроблений план, де вказувалося «на перший випадок

⁷ Соловьёв С.М. Чтения и рассказы по истории России. М., 1989. С. 721.

⁸ Аннинский А. История армянской церкви (до XIX века). С. 305.

утвердитися в Дербенді, опанувати Шамахи і Гянджу, тоді з Карабаху і Сигнаху, зібравши достатню кількість війська, можна легко заволодіти Еріванню»⁹. Тобто Російська імперія вирішила «відновити» за рахунок кавказьких земель вірменську державу, яка колись існувала в Малій Азії (нинішня Туреччина) протягом трохи більше двох десятиліть.

У підсумку, вже на початку XIX століття у світлі посилення російського впливу на Південному Кавказі вірмени в помітній кількості стали перебиратися сюди, почавши тим самим нову безпрецедентну хвилю міграції, яка кардинально змінила демографічну ситуацію в регіоні.

---

⁹ Собрание актов, относящихся к обозрению истории армянского народа. Часть II. М., 1838. С. 69.

АЗЕРБАЙДЖАНСЬКІ ХАНСТВА МІЖ РОСІЙСЬКИМ «МОЛОТОМ» ТА ІРАНСЬКИМ «КОВАДЛОМ»

Протягом XVII-XVIII і початку XX століть Росія вела тривалі війни з Османською імперією за отримання «виходу до теплих морів». Не залишилася без уваги і кавказька політика Росії, тут головним конкурентом виступала Персія.

Ставка на вірменів як на прийшлий християнський етнос стала основоположним чинником у боротьбі за Азербайджан. Вірменське населення регіону не мало етнічної більшості ні в одному ханстві, і тому для Росії було важливо створити хоч якесь утворення для вірменів на просторі Азербайджану.

Так, Г.А. Потьомкін в секретній інструкції командуючому російськими силами на Кавказі від 6 квітня 1783 року писав: «Шушінський Ібрагім хан неодмінно повинен бути відсторонений від влади, після чого Карабах складе самостійну вірменську область, ні від кого, крім Росії, не залежну. Ви пустите в хід усі можливості для організації цієї нової області. Тільки таким чином вірмени з інших областей будуть стікатися сюди»¹.

---

¹ Иоаннисян А.Р. Россия и армянское освободительное движение в 80-х годах XVIII столетия. Ереван, 1947. С. 68-69.

Вельми важливі відомості про російську політику в регіоні Південного Кавказу в кінці XVIII століття містяться у збірниках документів, випущених в середині минулого століття². У матеріалах особливе місце відводиться депешам вірменських представників з російськими чиновниками, де відкривається реальна ситуація в регіоні. Про це красномовно свідчить лист вірменського архієпископа Йосипа Аргутінського головнокомандувачу російськими військами на Кавказі Валеріану Зубову від 2 вересня 1796 року: «Буді від турків не передбачається ніякої небезпеки, то й непотрібно ще посилати військо до Грузії, а відправити оного у великій кількості в Ганжу (Гянджа. – Р.М.), се корисно, як для прописаних в пункті 5-му причин, так і на випадок потреби у оном. Прибути в Адребежан або в Гілян зручніше і швидше, ніж до Грузії. Ганжа місто складається на вигідному місці, і вусій сій провінції досить хліба, лісів, залізних руд і різних фабрик, хоча в нинішньому році зазнала від шушінського хана Ібреїма і лезгінців чимале розорення.

Потім можна перейти річку Куру і, зупинившись на Мугані, дати повеління шушінському хану Ібреїму, – щоб він сам або щонайменше старшого сина свого з вірменськими меліками надіслав до вашого сіятельства; виконання Ібреїма така вашого сіятельства веління послужить за довід його вірності і старанності до Росії. І по закінченню там потрібних справ, йти можна безперешкодно на Тавриз або на Ардавелъ, куди надалі зручніше здасться, а в пред'явленого Ібреїма необхідно витребувати сина з тисячею його війська і п'ять вірменських меліків з їх п'ятьма тисячами війська для різноманітного вживання; а паче в передові, так як вони духу військового не чужі. Якщо ж шушінський хан веління вашого виконати непохоче, то се явним доказом буде його невірності і підступного обману. В такому випадку можна вжити вірменських меліків, які послужать

---

² Армяно-русские отношения в XVIII веке. Сборник документов. Т. I., Ереван, 1953; Т. II. Ч. I, Ереван, 1964; Т. III. Ч. II, Ереван, 1967; Присоединение Восточной Армении к России. Сборник документов. Ереван, 1972.

зручним засобом до покладення і позбавлення його сього високого місцевого ступеня і фортеці, а тим весь Адрубежан (Азербайджан. – Р.М) в покорі без зброї утримати можна, зручно число вірменського війська і до користі російської помножити численне, і всі нарешті, підприємства видимо будуть хилитися до благополучного кінця. Хан шушінський, на думку свою, шанує фортецю свою непереборну; але в тому може легко обдуритися, бо міцність і сила його полягає найбільш у вірменах, які, хоча хоробрі і мужні, однак по істинній відданості до престолу російського, не тільки проти росіян зброю не приймуть, але і до гідної загибелі Ібреїма, якби він виявився віроломним, будуть споспішати. Потрібно тільки вірменських меліків обладнати в таємниці милістю і заступництвом Е.В³.

При сієму випадку гідно мені згадати повік імператора Петра Великого. Коли він підкорював свою державу сеї країни, турки будучи охоплені страхом, прискорили оволодіти Еріванню, Ганжею, Грузією і цілим Адрубежаном»⁴.

Йосип Аргутінський (1743-1801 рр.) – вірменський церковний і політичний діяч. У 1783 році на замовлення Російської імперії розробив проект вірмено-російського договору, за яким Росія повинна була відновити незалежне Вірменське царство. Згідно плану, за Росією закріплювалося право призначати царів Вірменії і тримати там свої війська.

Й. Аргутінський нахваляє «сміливість» вірменів Карабаху, яка, як стає ясно, складається з уміння віроломно зраджувати свого господаря – Ібрагім хана і навіть знищити його. Далі Аргутінський, як справжній шпигун-навідник, радить Росії першим ділом захопити Шушу і Гянджу, називаючи їх основними містами Азербайджану.

---

³ Ее Величество

⁴ Архив внешней политики России (АВПР), ф. 100/III. 1764-1800 гг., д. 462.лл. 34-39 // Материалы по русско-закавказским отношениям конца XVIII в. «Историко-филологический журнал», № 2 (76) Ереван, 1977. С. 233-238.

Щодо походження вірменських меліків Карабаху і їхньої прищлості в цей регіон докладно писав у праці «Карабаг-наме» очевидець багатьох подій того періоду, карабахський історик XIX століття, офіцер російської армії Мірза Адигезаль-бек. Описуючи карабахських меліків і їхні мелікства (магали), він зазначав: «Кожен з п'яти магалів, відомих під загальною назвою Хамсе, мав своє найменування. І оскільки згаданих нами магалів було п'ять, то вони разом називалися Хамсе, бо арабською мовою хамсе – п'ятірка.

Один з цих магалів називається Дізак. Меліки цього магала називалися Мелік-Еганами. Це біженці з Лорі. Титул мелвіка вони отримали за царювання Надір-шаха і, згідно з указом останнього, сіли на престол мелікств.

Другим магалом (з п'яти) є Варанда. Їхнімимеліками були Мелік-Шахназарли...з місцевості Гекджа (Гокчі), звідки вони втекли і, прибувши в Карабаг, сп'яніли владою мелікств у Варандінському Магалі.

Третій (за рахунком) магал – це Хачін. Меліками Хачіна були нащадки Гасан-Джалаліяна.

Четвертий магал – це Чілабюрд (Джераберд). Меліком цього магала був Мелік-Аллах-Кулі. Його рід прийшов сюди з Магавіза (Магавуз) (Магавуз – селище в Зангезурі. Селище Чардахли в Карабаг у верхів'ях Тертера, куди переселився Мелік-Аллах-Кулі, теж іноді іменують Магааузом), і зробилися вони меліками.

П'ятий за рахунком магал – Талишінський. Меліком його був Мелік Усуб. Предки цього меліка були вихідцями з Ширвану»⁵.

Згідно з вищенаведеними фактами, стає ясно, що, крім албанських меліків з роду середньовічного албанського князя Гасан Джалала (які після вірменізації стали Гасан-Джалаліянами), решта 4 меліки були прибульцями в Карабах.

Повертаючись до підривної шпигунської діяльності вірменського священника Йосипа Аргутінського, наведемо його лист грузинському царю Іраклію II від 14 вересня 1796 року з метою

⁵ Мирза Адигезаль-бек. Карабаг-наме. Баку, 1950. С. 57-58.

формування християнського союзу проти мусульманських ханів: «Присланого з Еріваня листи зміст теж дізналися і, коли генерал прийдуть з військом у ті краї, тоді можете споспішати еріванському Мамата-хану, і намагатися, як можливо, Тавакалі-хана захопити для заспокоєння Мамата-хана і повернення йому фортеці. Народ еріванський тоді відкладе весь страх і боязнь аги Магомеда, коли військо російське буде в Ганжі та Тифлісі, а головнокомандувач при Курі річці теж з війська.

Адребежанських ханів писанням вашим запевнити, що їм як найвищий маніфест говорить, ніякої образи і утисків не восполідує; а більше спокій, честь і всі надбання їх за ними вяще утвердиться»⁶.

Поряд з Й. Аргутінським, заклики почати завоювання Кавказу були озвучені ечміадзинським католикосом Лукою. На дані пропозиції головнокомандувач російськими військами на Кавказі Валеріан Зубов відповідав листом, датованим 2 жовтня 1796 р.: «А щоб оселити повну безпеку під межах грузинських і Адребезанських, і вигнати з оних впливи вреднія, розпорядився стати при Ганжі сильному корпусу під командою підпорядкованого нам генерала ясновельможного і благоуродженого Олександра Михайловича Римсакаго-Корсакова...»⁷.

Азербайджанські хани були головними дійовими особами у цьому регіоні і де-факто керували територіями, де компактно проживали вірмени. Переписка свідчить, що головним політичним чинником в регіоні були азербайджанські хани, які стали метою прийдешніх завоювань Російської імперії.

У цьому контексті інтерес викликають записи Степана Бурнашева, який представляв Росію при дворі царя Іраклія II. Він довгий час перебував у Грузії і, об'їздивши весь регіон, написав ряд праць з описом його географічного, адміністративно-

---

⁶ АВПР, ф. 100/Ш, 1764-1800 гг., д. 462, л. 46, об. 48 // Материалы по русско-закавказским отношениям конца XVIII в. «Историко-филологический журнал», № 2 (76). Ереван, 1977. С. 238-239.

⁷ Там же. С. 239-240.

го та етнічного стану в другій половині XVIII століття. Щодо Азербайджану С.Д. Бурнашев пише: «Поділ володінь Адребежанських. До теперішнього становища тих земель, які під ім'ям Адребіжан розуміються, починаючи з півночі прилягає Грузія, тобто Царство Кахетинське і Карталинського (хоча і отої перед оцим в числі земель Адребіжанських шанувалися); від сходу море Каспійське і провінція Гілян, від полудня [півдня] область Арак, від заходу Туреція [Туреччина]».⁸

Далі С.Д. Бурнашев описує володіння, що входять до складу Азербайджану, і кожному присвячує розділ: «Дербентське, Нухіс-Шакінське, Шірівань, місто і пристань Баку, Шаісеван (Шахсевяни Ардебіля), Шуша, Генжа (Гянджа), Ерівань, Нахчіван, Карадаг (в Ірані), Таліж (Талиш), Мишкін, Марага, Урумія (Урмія), Хой» та інші ханства. Він відзначає, що більшість азербайджанських ханів «самовладні» і не залежать від Персії, оскільки мають свої армії і створюють політичні союзи з іншими ханствами і державами.

Описуючи «Шушінське ханство на землях Карабагських і Нахчіванських», С.Д. Бурнашев називає його правителя Ібрагім хана самовладним і могутнім «в Адребежані». Російський посол відзначає, що в ханстві «християн 7000 дворів», в тому числі і вірменів, а не тільки вірменів. Тобто вірмени становили деяку частину християнського населення Карабаху.

До кінця ХУІІІ століття на території Азербайджану перебували окремі державні утворення – ханства, на чолі яких стояли азербайджанські хани. Вірменська меншість намагалася використати релігійний фактор для зміни ситуації, що підштовхнуло Російську імперію до рішучих дій на початку ХІХ століття.

---

⁸ Бурнашев Степан Данилович. Описание областей Адербежанских в Персии и их политического состояния, сделанное пребывающим при Е. В. царе Картаменском и Кахетинском Ираклии Темурадовиче полковником и кавалером Бурнашевым в Тифлисе в 1786. Курск: Б. и., 1793.

ОСТАННІЙ КАРАБАХСЬКИЙ ХАН

Могутня держава Сефевідів, що об'єднали під своєю владою на початку XVI століття великі території на Кавказі, у Малій Азії і на Близькому Сході сукупною площею майже в 6 млн. кв.км, на початку XVIII століття вступила в період неухильного політичного та економічного занепаду. Виснажливі війни між Османською та Сефевідською (перською) імперіями за гегемонію на Близькому Сході і Малій Азії викликали кризові явища в обох державах. Зусилля воєначальника Надір-шаха Афшара (1688-1747 рр.), що прийшов до влади в Азербайджані в першій третині XVIII століття, відновити колишню міць держави Сефевідів спочатку увінчалися успіхом, дозволивши розширити володіння держави. Однак після його вбивства все повернулося, знову розгорілися феодалні міжусобиці і чвари, що призвели до розпаду країни на ханства. Землі Азербайджану стали об'єктом домагань династії Каджарів, яка утвердилася на іранському престолі, а також Османської Туреччини і Російської імперії, яка наближалась до зеніту своєї могутності.

У 1794 році владу в Ірані захопив Ага Мухаммед-хан з азербайджанського роду Каджарів, який відразу ж поставив за мету зміцнити свою владу в регіоні, в першу чергу на Кавказі. Ага Мухаммед-хан Каджар став активно втручатися у справи азер-

байджанських ханств, маючи намір відновити владу Персії в Азербайджані та Грузії. Однак азербайджанські хани зовсім не прагнули підпадати під залежність від каджарської імперії, і кілька ханів вели переговори між собою про створення коаліції. Одним з головних ініціаторів виступив Ібрагім хан Карабахський.

Відповідно до архівних джерел XVIII-XIX століть, серед Азербайджанських ханств за важливістю, своїм стратегічним положенням і впливом виділялися Карабахське, Гянджинське, Іреванське та інші ханства. Азербайджанські хани, усвідомлюючи загрозу, що витікала з Персії, почали переговори з російським командуванням на Північному Кавказі. Ага Мухамед хан за допомогою свого особистого представника погрожував ханам, і зокрема карабахському, припинити зносини з Росією, проте отримав однозначну відмову. Заклики до покори не мали належного ефекту. Азербайджанські хани відмовлялися визнавати його як правителя Ірану. У відповідь на це Ага Мухаммед-хан виступив у похід на Азербайджан і першим ділом осадив Шушу. Фортеця витримала облогу і не підкорилася противнику, підірвавши ресурси іранських військ. Переговори закінчилися безрезультатно, Карабахський хан відповів рішучою відмовою: «Мені краще померти в бою, ніж здати місто євнухові».

Усю свою злість від невдачі в Карабасі Ага Мухаммед-хан виплеснув у поході на Грузію, яка вже кілька років як увійшла до складу Російської імперії і перестала підкорятися Ірану. У 1795 році він розбив війська грузинського царя Іраклія II і піддав розгрому Тифліс, значну частину населення якого було перебито, а ту, що залишилася, було вигнано до Персії. Цим кроком Ага Мухаммед-хан покарав Грузію за Георгіївський трактат 1783 року, відповідно до якого вона визнала владу Російської імперії.

Навесні 1796 року, наслідуючи свого блискучого попередника Надир-шаха, Ага Мухаммед-хан на урочистій церемонії в Муганському степу в Азербайджані проголошує себе шахом

Ірану. Перемога Ага Мухаммед-хана не могла залишитися непоміченою в Росії. Навесні 1796 року російська армія під командуванням генерала В.А. Зубова розпочала похід на Азербайджан. У результаті були зайняті великі міста країни – Дербенд, Баку, Куба, Шамаха, Гянджа.

У 1797 році Ага Мухаммед-хан, перебуваючи на піку своєї могутності, завдає поразки російським військам. Після цього він повертається до ідеї взяття непокірної Шуші, цитаделі Карабахського ханства. На той момент в Карабасі лютував голод і чума, у зв'язку з чим Ібрагім Халіл-хан не зміг організувати гідний опір. Однак смілива вилазка, організована ним у стан воєнної несприятливості, мала успіх, але в підсумку все ж не змогла зупинити наступ іранських військ на Карабах. Також невеликий загін на чолі із Карабахським ханом виявився відрізаний відрізнаним змушений був з боями пробиватися з оточення іранських військ і не зміг повернутися у фортецю Шушу.

Два дні іранські війська не наважувалися увійти до Шуши. Ага Мухаммед-хан направив їм захисникам лист з пропозицією скласти зброю. У відповідь на побоювання жителів міста шах поклявся на Корані нікого не зачепити. Тільки після цього ворота фортеці відкрилися.

Злопам'ятність Аги Мухаммед-хана дала про себе знати, коли після підкорення Шуші він зрадив своєму слову і наказав знищити непокірних жителів міста. У місті почалася масова різанина. Але саме Шуші судилося стати місцем загибелі жорстокого шаха, який був убитий вночі внаслідок змови своїх же придворних за участю кількох представників азербайджанської знаті. Іранські війська були дезорганізовані і пішли з міста після тримісячного перебування. Карабахський Ібрагім Халіл-хан повернувся до Шуші і за короткий час зміг відновити сили.

Фактично чимала заслуга Карабахського ханства полягає у тому, що в цей критичний для російських інтересів на Південному Кавказі період Перська імперія була обезголовлена позбавлена керівництва. В силу цієї причини вдалося зупинити її

просування у регіоні. Безславна смерть Ага Мухаммед-хана Каджара в Шуші повністю розладнала плани Персії щодо реваншу на Південному Кавказі.

До початку XIX століття почалася системна активізація Російської імперії по відношенню до Південного Кавказу. У 1801 році був прийнятий маніфест імператора Олександра I про приєднання Картлі-Кахетського царства до Росії, який поклав кінець дії Георгіївського трактату 1783 року. Слід зазначити, що Росія спритно використовувала правителів Грузії та азербайджанських ханів у своїй регіональній стратегії. Їхнє зближення з Росією обернулося жорстокими навалами Перської імперії на Грузію і Азербайджан. Самодержавство або не змогло, або ж не побажало захистити населення Південного Кавказу від зазіхань і вторгнень Каджарів. Ослаблені правителі Грузії та Азербайджану вважали, що влада далекої Російської імперії виявиться не такою жорсткою, як правління іранських Каджарів, і зважилися домовлятися з Російською імперією ціною своєї незалежності.

Після фактичного приєднання Грузії Російська імперія почала перемовини з азербайджанськими ханами, всіляко вказуючи на іранську загрозу. Втомившись від постійного знаходження «між молотом і ковадлом» (Росією – на півночі і Іраном – на півдні), правитель Карабаху Ібрагім Халіл-хан в 1805 році зважився укласти з Росією договір, який фактично став першим юридичним документом на шляху приєднання Карабаху до Росії. Трактат між Карабахським ханством і Російською імперією про перехід ханства під владу Росії був підписаний 14 травня 1805 року у військовому таборі Кюрекчай і тому увійшов в історію під назвою Кюрекчайського договору. Одним з найтяжчих умов договору була згода на розміщення в Шушінській фортеці 500 російських солдатів з гарматами.

Єдиною статтею Кюрекчайського договору, яку можна трактувати на користь Ібрагім Халіл-хана, було зобов'язання Росії не втручатися у внутрішні справи ханства. Проте відразу ж

після підписання договору Ібрагім Халіл-хану указом Олександра I від 8 липня 1805 року призначили генеральський чин, і з тієї пори в якості генерал-лейтенанта він був зобов'язаний підкорятися головнокомандувачу російських військ на Кавказі. Цей договір, як повноцінний дипломатичний документ, свідчить про те, що Карабахське ханство увійшло під протекторат Росії саме як мусульманська держава¹.

Князь П.Д. Ціціанов після укладення Кюрекчайського договору (22 травня 1805 року) в листі російському імператору повідомляв, що «Карабах за своїм географічним положенням – це ворота Азербайджану, і Карабах зближує Грузію з Баку, захоплення якого передбачалося здійснити восени»².

Однак хмари збиралися і над головою Ібрагім Халіл-хана, якому Росія не довіряла і створювала плани з ліквідації Карабаського ханства. У 1806 році, коли Персія зробила черговий наступ на Шушу, начальник російського гарнізону фортеці майор Дмитро Лісаневич, нібито остереігаючись несподіваних дій Карабаського хана, віроломно напав і перебив усю родину Ібрагім Халіл-хана, за винятком одного сина – Мехті Кулі аги.

Головнокомандуючий військами в Грузії і Дагестані граф І.В. Гудович, описуючи події, що відбуваються, повідомляв міністру військово-сухопутних сил С.К. Вязмітінову: «За рапортами, мною отриманими від командувача військами в Грузії ген-м. Несветаєва, відкривається, що начальник 17-го Єгерського полку підполковник Лісаневич і майор Джораєв, що був із ним, без відчутних причин, із загоном єгерів учинили напад на Ібрагім хана Шушінського, який, не мавши при собі війська, крім при-

---

¹ Трактат между Карабахским ханом и Российской империей о переходе ханства под власть России от 14 мая 1805 г. // Государственный Архив Азербайджанской Республики (далее – ГААР), ф. 130, д. 14, лл. 245-248; Акты Кавказской Археографической Комиссии. Архив Главного Управления Наместника Кавказа. Том II. Под ред. А.Д. Берге. Тифлис, 1868. С. 705.

² Акты Кавказской Археографической Комиссии. Архив Главного Управления Наместника Кавказа. Т. II. С. 698.

служників 35 чол. мужів та 1 дружини з 3 малолітніми дітьми, знаходився по сю сторону фортеці Шуші поблизу садів, на горі без усякого зміцнення, і сам вийшов з намету назустріч загону, не зробивши жодного пострілу; але егері почали стріляти і колоти багнетами, де Ібрагім хан убитий і все бувше з ним майно дісталось у видобуток тим, що зчинили напад»³

Спроба Д. Лісаневіча виправдати свій злочин нібито підозрою можливості «несподіваних дій» з боку Ібрагім Халіл-хана не витримує ніякої критики, оскільки Карабахський хан був лютим ворогом Ірану, один з правителів якого – Ага Мухаммед Каджар вже склав свою голову в Шуші. Незважаючи на всі явні докази умисного вбивства Карабахського хана і його родини, Д. Лісаневіч не тільки був виправданий, а й став швидко просуватися кар'єрними сходинками. Все це дає серйозні підстави стверджувати, що вбивство Ібрагім Халіл-хана – одного з найвпливовіших володарів на Кавказі – було не спонтанною справою Д. Лісаневіча, а політичним замовленням самодержавства. Відзначимо, що майор Лісаневіч «володів азербайджанською мовою, чим викликав до себе велику довіру азербайджанського населення».⁴ Судячи з усього, увійшовши в довіру до карабахського хана і азербайджанського населення, Д. Лісаневіч віроломно скористався цим.

Колишній начальник гарнізону Шуші Д. Лісаневіч блискуче продовжив свою службу на Кавказі. У 1824 році за особистим наказом імператора Олександра I його було призначено командувачем військами на Кавказькій лінії, з підвищенням у генерал-лейтенанти.

Повертаючись до подальшої долі Карабахського ханства, слід зазначити, що, розправившись із Ібрагім Халіл-ханом, Росія спочатку не змінила статусу цього володіння. Мехті Кулі ага

---

³ Генерал граф И.В. Гудович – С.К. Вязмитинову. 21 августа 1806 г. № 19 // Акты Кавказской Археографической Комиссии. Архив Главного Управления Наместника Кавказа. Т. III. Тифлис, 1869, № 605.

⁴ Мирза Адигезаль-бек. Карабаг-наме, Баку, 1950. С. 12

рескриптом імператора Олександра I від 10 вересня 1806 року був призначений правителем Карабаху.

Чергова активізація Росії на Кавказі припала на період після перемоги над Францією. У 1816 році губернатором Кавказу стає генерал А.П. Єрмолов, який поставив за мету знищити адміністративні одиниці і перекроїти територію Південного Кавказу. За допомоги вірменина В. Мадатова почався процес остаточного приєднання територій Азербайджану. Договори з азербайджанськими ханствами залишали за ханами певні права, які не були до вподоби губернаторові. Після ліквідації Шекінського ханства в 1822 році, побоюючись розділити трагічну участь батька, Мехті Кулі хан Карабахський, якого притіснили, зник в Ірані. Цим кроком він дає можливість російському командуванню скасувати Карабахське ханство.

Остання спроба реваншу, зроблена Персією під час Другої російсько-іранської війни 1826-1828 рр., виявилася невдалою і завершилася підписанням Туркменчайського договору, відповідно до якого територія північного Азербайджану, в тому числі Еріванське і Нахчіванське ханства увійшли до складу Російської імперії.

Описуючи географію Південного Кавказу, російський вчений Н.Н. Шавров, який безпосередньо брав участь у заходах кавказької адміністрації з колонізації закавказьких територій, зазначав, що «осіле тубільне населення, яке належить до татарського Адербейджанського племені, розташовувалося з давніх часів уздовж берегів Кури і Араксу і близько Талишінських гір»⁵.

У 1810 році, за офіційними даними, в Карабахському ханстві проживало до 12 тисяч сімей, в т.ч. 9500 азербайджанських і 2500 вірменських⁶.

У 1822 році після ліквідації Карабахського ханства і створення провінції з'являється перший документ, що подає докладні

---

⁵ Шавров Н.Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам. СПб., 1911. С. 37.

⁶ Присоединение Восточной Армении к России. Ереван, 1972. Т. 1. С. 562.

відомості про етнічний склад населення Карабаху. У податковому реєстрі Карабахської провінції («Опис Карабахської провінції, складений на 1823 рік») зазначається, що в провінції було одне місто – Шуша і близько 600 сіл (450 азербайджанських і 150 вірменських), в яких проживало близько 20 000 сімей, або близько 90000 жителів.

Національність	Чисельність сімей	в Шуші	в селі
Азербайджанці	15.729	1.111	14.618
Вірмени	4.366	421	3.945
Всього	20.095	1.532	18.563

Таким чином, при входженні азербайджанських ханств до складу Російської імперії в документах немає жодної згадки про вірменську державу. Однак через короткий час етнічний склад став змінюватися. З'явилися перші вірменські переселенці.

ТРАГІЧНЕ ПРИШЕСТЯ

Процес масового переселення вірменів на Кавказ, у тому числі в Північний Азербайджан, тривав за активної участі двох сил – російського самодержавства і Вірмено-григоріанської церкви. Переселенням безпосередньо зайнявся головнокомандуючий на Кавказі генерал П.Д. Ціціанов. Почавши цей процес у жовтні 1803 року, він вказав на бажання вірменів «бачити якнайшвидше і благоуспішне оселення в сих країнах російського панування»¹.

Отже, за 1825-1826 рр. в ході російсько-іранської війни до Карабаху переселяються 18 тисяч вірменських сімей та на споконвічних азербайджано-тюркських володіннях утворюються нові села – Марагали, Джанйатаг, Йухари Чайли, Ашаги Чайли та інші.

За даними російського етнографа та історика С. П. Зелінського, за винятком населення трьох зангезурських сіл, жителі всіх вірменських сіл є прибульцями з прикордонних провінцій Ірану – Карадагу, Гермелі, Хоя і Салмасу².

В історії переселення вірменів поворотною датою стало 10 лютого 1828 року, коли був підписаний Туркменчайський

¹ Дубровин Н. История войны и владычества русских на Кавказе. СПб., 1879. Т. IV. С. 44.

² Зелинский С.П. Экономический быт государственных крестьян в Зангезурском уезде Елисаветпольской губернии // Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края. С. 10.

мирний договір між Росією і Персією, що поклав початок організованому і масовому переселенню вірменів з південно-азербайджанських ханств Персії до Закавказзя. Уже через місяць, 9 березня, як зазначає російський письменник С. Н. Глінка (1775-1847), «вірмени з різних селищ, суміжних Туркменчаю, рушили до Карабаху»³. Процес переселення вірменів був важливою частиною колонізаторської політики царизму і передбачав, що «примноження християнського співплемінного народу може поставити на рубіж Росії надійний оплот для відбивання неприязних дій суміжних жителів її, особливо Турків, Персіян и Горців»⁴.

З 26 лютого 1828 року Карабах стає основним напрямком вірменської імміграції: «Неочікуваний наплив народу в області, знову завойовані, призвів у них до недостачі в хлібі. В цей час Лазарев (етнічний вірменин, назначений кавказьким управляючим генералом І.Ф. Паскевичем 26 лютого відповідальним за процес переселення персидських вірменів у Закавказзя. – *РМ.*) отримав припис докласти зусиль для направлення шляху переселенців замість ханств Нахчіванського та Єриванського, в ханство Карабах, де заприпущеннями очікували, що є запаси рясні та надійні».⁵

А 21 березня 1828 року, згідно з указом російського імператора Миколи I, було скасовано азербайджанські Нахчіванське та Єриванське ханства, і на їх місці було утворено нову адміністративну одиницю під назвою «Вірменська область»⁶, а пізніше, в 1849 році перейменована в Єриванську губернію⁷.

---

³ Глінка С.Н. Описание переселения армян аддербиджанских в пределы России, с кратким предварительным изложением исторических времён Армении. М., 1831. С. 48.

⁴ Там же. С. 93.

⁵ Там же. С. 87.

⁶ Акты Кавказской Археографической Комиссии. Тифлис, 1878. Т. VII, док. № 437.

⁷ Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Второе. СПб., 1849. Т. XXIV. Отделение 1. С. 311-312.

30 березня 1828 року в іранському місті Урмія та інших містах південно-азербайджанських ханств Ірану, де компактно проживали вірмени, було розповсюджено звернення до них полковника Лазарева: «За дорученням до мене вірменського народу, з обов'язку, покладеного на мене головнокомандувачем нашим, оголошую вам, що великодержавний монарх російський дає бажаним переселитися в надійний, спокійний і щасливий притулок у Його державі. В Ерівані, Нахчивані та Карабасі, де самі оберете, отримаєте ви в достатку хлібородну землю, почасти засіяну, якої десята тільки частина обробляється на користь скарбниці»⁸.

18 червня 1828 року завершився перший офіційний етап переселення вірменів. «Ось неупереджений і точний опис переселення вірменів аддербіджанських в надра Росії: в три місяці більше 8000 сімейств перейшли за Аракс. На поміч їм і на непередбачені витрати видано 14000 червонців і 400 руб. сріблом. З настільки обмеженими витратами Лазарев додав до Росії близько 40.000 нових підданих... вони з новим завзяттям охоче будуть сприяти до загальної промисловості нової своєї батьківщини»⁹. Сам Лазарев у своєму звіті наводить цифру 8249 сімейств¹⁰. Далі починається процес проштовхування на територію Карабаху турецьких вірменів: «У наступний час переселення турецьких вірменів у межі Росії є наслідок і продовження первісного переселення перських аддербіджанських вірменів»¹¹.

Ось що писав Олександр Сергійович Грибоедов, призначений 15 квітня 1828 року повноважним міністром Росії до Персії, К.К. Родофінкіну 10 липня 1828 року: «Хойська провінція (Персія. – Р.М.) ще зайнята нашими військами, і більше 8000

сімейств вірменських переселені вже по цей бік Араксу, решта

⁸ Там же. С. 108.

⁹ Полное собрание законов Российской Империи. Т. XXIV. Отделение 1. С. 92.

¹⁰ Там же. С. 131.

¹¹ Там же. С. 141.

за ними услід виводяться».¹² Ця цифра підтверджується даними, які наводилися Зелінським, який вказує на переселення «8249 вірменських сімей, розміщених в Іреванській губернії, Карабахській провінції і Шамахінському повіті»¹³.

У вересні 1828 року, прямуючи з Тифліса до Тебріза і перетинаючи новий російсько-іранський кордон, А.С. Грибоедов відправляє головнокомандувачу Кавказьким корпусом І. Ф. Паскевичу «Записку про переселення вірменів з Персії в наші області», де пише: «Вашому сіятельству завгодно було дізнатися достовірніше через мене про способи, які прийняті до переселення вірменів з Азербейджану, і про нинішнє їх водворення в наших областях. Ось істина по сему предмету, як вона мені відома. Полковник Лазарев почитав себе головним побудником цієї еміграції. Діяльними знаряддями при переселенні були: князь Аргутінський, Гамазов, а інші підлеглі офіцери діяли вже під їх впливом. Полковник Лазарев міркував тільки про творення прокламацій, досить недоречних, між іншим, про формування регулярного вірменського ополчення, вважаючи навіть включити до кола своїх задумів, хоча благонамірено, але необмірковано, і самий Карабах та інші області, які мають своє начальство і де особливої влади від давно заснованих не могло бути допущено. Вірмени більшою частиною поселені на землях поміщицьких мусульманських. Влітку це ще можна було допустити. Господарі, мусульмани, здебільшого перебували на кочовищах і мало мали випадків знатися з іновірними прибульцями. Переселенці знаходяться самі в тісноті і тіснять мусульманів, які всі нарікають і справедливо. Багато чого можна очікувати від старання тих, які нині завідують водворенням прибульців, особливо від

кн. Аргутінського... Так само ми з ним чимало міркували про

---

¹² Грибоедов А.С. Полн. собр. соч. в 2-х т. М., 1971. Т. 2. С. 300.

¹³ Зелинский С.П. Экономический быт государственных крестьян в Зангезурском уезде Елисаветпольской губернии // Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края. Т. IV. С. 10.

навіювання, які він має робити мусульманам, щоб помирити їх з нинішнім їх обтяженням, яке не буде довготривалим, і викоринити з них побоювання щодо того, що вірмени заволодіють назавжди землями, куди їх на перший раз пустили. У тому ж сенсі говорено мною і поліцмейстеру, членам правління і ханам, які у мене тут були»¹⁴.

За 1828-1830 рр. відповідно до Туркменчайського договору (статті 14 і 15) і Адріанопольського мирного договору між Росією і Османською імперією на Південний Кавказ з Персії і Османської держави переселяється – за твердженням російського історика і етнографа Н.Н. Шаврова – близько 200 тисяч вірменів: «Нашу колонізаційну діяльність ми почали не з проштовхування в Закавказзя російських людей, а з проштовхування іногородців. Після закінчення війни в 1826-1828 рр., упродовж двох років, з 1828 по 1830 р., ми переселили до Закавказзя понад 40.000 перських і 84.000 турецьких вірменів і помістили їх на кращих казенних землях в губерніях Єлизаветпольській і Єриванській, де вірменське населення було мізерне, і в Тифліській. Для поселення їм було відведено понад 200.000 десятин казенних земель і куплено було більш ніж на 2.000.000 руб. приватновласницьких земель у мусульман. Нагірна частина Єлизаветпольської губернії (нинішній Нагірний Карабах. – Р.М.) і береги озера Гьокча (Гейча – нині озеро Севан. – Р.М.) заселені цими вірменами. Необхідно мати на увазі, що за 124.000 вірменів, офіційно переселених, переселилося і безліч неофіційних, так що загальне число переселенців значно перевищує 200.000 осіб. Після Кримської кампанії знову вселяється деяке число вірменів, яке в точності не зареєстроване»¹⁵.

Слідом, в 1836 році, царська влада приймає рішення про ліквідацію Албанського християнського патріаршества, Албанської Автокефальної Церкви, що діяла на території Карабаху, і передачі його майна Вірменській церкві. В умовах втрати цер-

¹⁴ Грибоедов А.С. Полн. собр. соч. В 2-х т. Т. 2. С. 339-341.

¹⁵ Шавров Н.Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье. С. 59.

ковної самостійності і масового заселення вірменами Карабахського регіону (територія колишньої Кавказької Албанії), яке продовжувалося, у цьому регіоні процес григоріанізації (вірменізації) місцевого християнського населення (нащадків кавказьких албанів) набуває інтенсивного характеру. Албани Карабаху розчерком чиновницького пера стали вважатися вірменами. Пізніше цей факт був визнаний і вірменськими вченими. У книзі історика Б. Ішханяна, яка вийшла в 1916 році в Петрограді, наголошується, що «вірмени, які проживають в Нагірному Карабасі, частиною є аборигенами, нащадками древніх албанців, а частиною біженцями з Османської держави і Персії, для яких азербайджанська земля стала притулком від переслідувань і гонінь»¹⁶.

За свідченням російського історика Н. Шаврова, до початку ХХ століття, «з 1 млн. 300 тис. душ вірменів, що проживають в Закавказзі, більше 1 млн. не належать до числа корінних жителів краю та поселені нами». Серед місцевостей, в яких були розміщені вірмени-переселенці, історик згадує «Нагірну частину Єлизаветпольської губернії», тобто нинішній Нагірний Карабах. При цьому Н. Шавров робить особливий акцент на наступному: «Широко використавши лжесвідчення, вірмени з безземельних прибульців захопили величезні простори казенних земель»¹⁷.

Приміром, Джордж Бурнутян зазначає: «Ряд вірменських істориків, кажучи про статистику після 1830-х рр., невірно оцінює кількість вірменів у Східній Вірменії в роки перського володіння, наводячи цифру від 30 до 50 відсотків від загального населення. Насправді ж, згідно з офіційними статистичними даними, після російського завоювання вірмени насилу дотягували до 20 відсотків загального населення Східної Вірменії, в той час як мусульмани становили більше 80 відсотків. У будь-якому разі, до російського підкорення вірмени тут ніколи

¹⁶ Ішханян Б. Народности Кавказа. Петроград, 1916. С. 18.

¹⁷ Шавров Н.Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье. С. 59-61.

не були в більшості. Незважаючи на те що Камеральний Опис свідчить про вірменську більшість в кількох махалах Східної Вірменії, ця зміна відбулася вже після еміграції понад 35 тисяч мусульман з цього регіону. Таким чином, немає ніяких свідчень вірменської більшості одному жодному округу в роки перської адміністрації. Мабуть, єдиним місцем, де вірмени становили на місцевому рівні більшість, був Карбібасарський махав, у якому розташовувався вірменський духовний центр Учкіліса (Ечміадзін). З від'їздом тисяч мусульманів і прибуттям сюди з Персії та Османської імперії 57 тисяч вірменських іммігрантів, до 1832 року християнське населення значно зросло і зрівнялося з мусульманським. І все ж тільки після російсько-турецьких війн 1855-56 і 1877-78 рр., в результаті яких до регіону з Османської імперії прибуло ще більше вірменів, а звідси виїхало ще більше мусульман, вірмени нарешті досягли тут більшості населення. І навіть після цього аж до початку ХХ століття місто Іреван залишалося переважно мусульманським»¹⁸.

Привівши статистичні дані, згідно з якими з 1826 по 1832 р. кількість мусульман в Іреванському і Нахчиванському ханствах скоротилася майже на третину, а кількість вірменів за рахунок переселенців зросла в 3,5 рази, Дж.Бурнутян далі зазначає: «Як видно зі статистики, до російського завоювання вірмени становили близько 20% загального населення Східної Вірменії, а мусульмани – 80 відсотків. Після російської анексії з Персії та Османської імперії сюди прибуло 57 тисяч вірменських іммігрантів, і 35 тисяч мусульман покинули Східну Вірменію. До 1832 року вірмени склали половину загального населення».¹⁹

До укладення Туркменчайського договору вірменів у Карабахському ханстві, за підтвердженнями російськими статистичними даними, було ще менше. «Згідно з російським переписом,

---

¹⁸ SunyR.G. Transcaucasia, Nationalism and Social Change. Essays in the History of Armenia, Azerbaijan, and Georgia, University of Michigan Press, 1996. P. 77-80.

¹⁹ Ibid. P. 79.

в 1823 році вірмени становили 9% від загального населення Карабаху (решта 91% були зареєстровані як мусульмани), в 1832 році – 35%, а в 1880 році досягли вже більшості – 53%», – зазначає шведський автор Сванте Корнелл²⁰.

Після укладення в 1828 році Туркменчайського договору почалося масове переселення вірменів з Персії і східних областей Османської імперії до Іревану, Нахчивану і Карабаху. Російський дипломат і поет Олександр Грибоедов, на якого було покладено операцію по переселенню, передбачав подальше загострення ситуації на міжетнічному та міжрелігійному ґрунті. Фактично стверджуючи в «Записках про переселення вірменів з Персії в наші області», що «вірмени здебільшого поселені на землях поміщицьких мусульманських і що влітку це ще можна було допустити, бо господарі, мусульмани, здебільшого перебували на кочовищах і мало мали випадків знатися з іновірними прибульцями», він попереджав про серйозні наслідки процесу. Як видно зі статистики Камерального Опису, мусульманами були в основному тюрки, тобто предки нинішніх азербайджанців: «Також ми з ним (князем Аргутінським – Р.М.) чимало міркували про навіювання, які потрібно зробити мусульманам, щоб примирити їх з нинішнім їх обтяженням, яке не буде довготривалим і викоринить з них побоювання щодо того, що вірмени заволодіють назавжди землями, куди їх на перший раз пустили»²¹.

Переселення вірменів до Карабаху, Іревану і Нахчивану було так само детально описано російським письменником та істориком С.Н. Глінкою в «Описі переселення вірменів аддербіджанських в межі Росії, з коротким попереднім викладом історичних часів Вірменії», виданому в 1831 році в Москві. «З 26 лютого по 11 червня 1828 року, тобто протягом трьох з половиною місяців,

---

²⁰ Cornell S. Small Nations and Great Powers: A Study of Ethnopolitical Conflict in the Caucasus. London & NewYork, 2001. P. 54.

²¹ Грибоедов А.С. Записка о переселении армян из Персии в наши области // http://feb-web.ru/feb/griboed/texts/piks3/3_4_v3.htm.

сюди з Персії було переселено 8249 вірменських сімейств, або, щонайменше, 40 тисяч вірменів»²². «У наступні кілька років у ці три колишніх ханства з Османської імперії було переселено ще 90 тисяч вірменів»²³.

Історичний факт переселення вірменів до Карабаху, Іревану і Нахчівану знайшов докладний опис у роботах навіть діячів мистецтв, зокрема в картині відомого російського художника В.І. Машкова, написаній в 1828 році і яка яскраво відбила тему масового переселення вірменів з Персії на північний берег річки Араз. І це не дивно, оскільки однією з місій літератури, культури і мистецтва є відображення історії в художніх образах. Глибоко символічно, що цій темі представники російської інтелігенції приділили велику увагу, підтвердивши тим самим причетність політичної еліти російського суспільства того часу до масового переселення вірменів на кавказькі землі.

Заселення вірменів на історичні землі азербайджанських тюрків – нащадків албанів – було далекосяжним планом російської імператорської верхівки. Як свідчили наступні події, про які на початку XIX століття попереджав А.С. Грибоедов, Російська імперська адміністрація, зневажаючи правами справжніх господарів кавказьких володінь, заклала передумови майбутніх кривавих зіткнень, конфліктів між корінним і прийшлими народами, наділивши себе місією третейських суддів і вершителів долі.

Конфліктогенність здійсненого плану переселення, якщо навіть його ініціатори виходили з благородних помислів захисту нібито знедолених і дискримінованих в Ірані і Туреччині

вірменів, була закладена спочатку. Конвергенції культур не ви-

²² Глинка С.Н. Описание переселения армян аддербиджанских в пределы России, с кратким предварительным изложением исторических времен Армении. С. 131.

²³ Акты Кавказской Археографической Комиссии. Т. VII, док. № 829. С. 845.

йшло, бо цьому перешкодили невгамовні апетити прибульців. Колись безземельні, вірмени на додачу до володінь роздобули як підношення духовну спадщину Албанського християнського патріаршества. Гарантована опіка та підтримка російського сюзерена розпалювала домагання на привілеї і панування в регіоні, що спостерігалось не тільки в російську імперську, а й радянську епоху.

«КАВКАЗЬКА АВТОХТОННІСТЬ» ВІРМЕНІВ

Вірменська наукова еліта ігнорує неспростовні докази, що підтверджують пришість вірменів на Південному Кавказі, і, незважаючи на це, продовжує тиражувати неспроможні теорії про нібито мізерно нечисленний в історичному плані склад «тюркомусульманського» населення регіону. Насправді настільки безпідставні твердження покликані ретушувати історичне минуле, видозмінюючи його первородну сутність і видаючи вірменське населення регіону за аборигенів.

З цієї причини стосовно до азербайджанських тюрків, які протягом майже двох століть були змушені ущільнюватися в місцевості, зважаючи на масовий приплив християнських мігрантів, вірменські вчені використовують вислів «кочівники». За цією маскувальною тенденцією ретельно приховується умисел, мета якого зводиться до приховування власного номадичного минулого. Як вже було зазначено раніше, пращури вірменів, кочуючи з Балкан, пережили хвилю асиміляції з циганами та іншими народностями Малої Азії, які пішли в небуття, як і личить рухомій масі, були приречені на поневір'яння, поки за них не заступилися російські правителі на рубежі XVIII-XIX століть. Не випадково історики, що

спостерігали навігацію Хаїв у часі і просторі, називали їх не інакше, як «перекотиполе».

Останній етап поневір'яння привів їх на Південний Кавказ завдяки геополітичним перипетіям двовікової давнини, коли Російська імперія мала намір скористатися вірменами як інструментом у своїх корисливих і далекосяжних цілях. Статистичні дані та описи сучасників тих подій свідчать про переважну чисельну перевагу тюркського населення над вірменським до Туркменчайського договору 1828 року і різке зростання чисельності вірменського населення в результаті його переселення до Карабаху і сьогоднішньої Вірменії (Іреванського ханства) після приєднання цих земель до Росії. Це, як показано вище, підтверджують і самі вірменські історики. Жоден з них письмово не зафіксував факт переселення «тюркських кочівників» на «старовірменські» землі і не рошзовів про «однорідне вірменське» населення цих областей.

Сьогоднішні керівники Вірменії навряд чи знайдуть в Карабасі пам'ятник, що увічніює пам'ять про прибуття сюди «тюрко-мусульманських кочівників». Зате в 1978 році в селі Маргушеван (Марага) Агдерінського району колишньої Нагірно-Карабахської автономної області (НКАО) в урочистій атмосфері було споруджено пам'ятник на честь 150-річного ювілею переселення вірменів з Персії до Карабаху. Однак наприкінці 1980-х років у світлі вірмено-азербайджанського конфлікту, який спалахнув знову, вірменські екстремісти знищили монумент, встановлений на честь ювілейної дати переселення своїх предків, бо різкий сплеск крайнього націоналізму викликав до життя необхідність знищення доказів, які прямо вказують на те, що вірмени – прийшлий народ в регіоні.

Те, що вірменська етнічна присутність була малозначною в Карабасі, підтверджує і Кюрекчайський трактат від 14 травня 1805 року. У прийнятті цього документа не зазначено участі будь-яких вірменських меліків або духовних осіб, оскільки договір був укладений між азербайджанським правителем в особі

Ібрагім Халіл-хана Карабаського і Шушинського і представником російського імператора, генералом Д. Ціціановим¹. Якби вірмени відігравали будь-яку серйозну роль в політичному житті Карабаху, то, безсумнівно, це якимось чином було б відображено в Кюрекчайському трактаті. Однак, окрім як у шпигунських доносах і скаргових листах, вірмени Карабаху жодним чином не представлені в російських архівах того періоду.

Не дивно, що в тексті Кюрекчайського трактату не зафіксовано слів «Вірменія» або «вірмени». Проте багато років по тому у Вірменії створили міф про «добровільне входження вірменів Карабаху» до складу Росії. Академік Ц.П. Агаян у своїй праці, присвяченій азербайджанському історику і просвітителю А.А. Бакиханову, опублікував карту північно-азербайджанських ханств XVIII століття². Дивно, що при цьому вірменський вчений не включив до карти територію одного з азербайджанських ханств, а саме Іреванського. Ц.П. Агаян підмітив, що взяв використану карту з книги П.І. Ковалевського «Завоювання Кавказу Росією»³ у тому вигляді, в якому вона була. Однак він збрехав, оскільки на карті, опублікованій в роботі П.І. Ковалевського, була позначена територія усіх ханств, у тому числі й Іреванського.

21 березня 1828 року – в день святкування азербайджанським населенням свята Новруз – імператор Микола I своїм указом скасував Іреванське і Нахчиванське ханства, що існували впродовж століть, і утворив на цих територіях так звану Вірменську область для вірменів, що переселялися сюди в масовому порядку⁴. Тим самим було зроблено перший крок на шляху створення для вірменських поселенців з Туреччини та Ірану

---

¹ Див.: Акты, собранные Кавказскою археографическою комиссиею. Тифлис, 1868. Том II. С. 704-705.

² Див.: Агаян Ц.П. А. Бакиханов. Баку, 1948. С. 9-31.

³ Див.: Ковалевский П.И. Завоевание Кавказа Россией. Исторические очерки. СПб., 1911. С. 65, 113.

⁴ Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе, СПб., 1830. Т. III. С. 272-273.

нової батьківщини на азербайджанських землях – Іреванського і Нахчіванського ханств.

За даними російської статистики, на початку ХІХ століття населення Карабаху складалося з 9500 мусульманських (азербайджанських) і 2500 вірменських сімей⁵.

Уже після початку масової переселенської хвилі, кажучи про етнічний склад так званої «Кавказької Вірменії» до завоювання Російською імперією, вірменський учений В.А. Парсамян, зазначив, що тут було 169 тис. жителів, з яких 34%, або 57.368, становили вірмени, 50%, або 84.500, – аzeri, 16%, або 27.040, – курди⁶. А Г.А. Галоян писав: «На початку ХІХ століття із Іранської держави в російські межі переселилися 40 тис. вірменів, а по завершенні російсько-османської війни 1828– 1829 рр. зі східної частини Малої Азії сюди перебралися ще понад 90 тис. вірменів.⁷

Ц.П. Агаян, спираючись на працю російського історика І.І. Шопена⁸, навів дані за 1832 р.: у Вірменській області було 164.4501 житель, з яких вірменів 82.317, або 50%, решта – азербайджанці, курди і новоасірійці. За Ц.П. Агаяном виходить, що з наведеного загального числа місцевого населення вірменів було всього 25.151, або 15%, від загальної маси жителів; переселенців з Іранської держави – 35.560, або 22%, з Османської імперії – 21.600, або 13%.⁹

Таким чином, після укладення Туркменчайського договору 1828 року на території Північного Азербайджану відбулися

---

⁵ Акты, собранные Кавказскою археографическою комиссиею. Архивъ главного управления намѣстника Кавказскаго. Т. IV. Тифлис, 1870. С. 38-39.

⁶ Парсамян В.А. История армянскаго народа. Ереван, 1972. С. 12.

⁷ Галоян Г.А. Исторические корни русской ориентации армянскаго народа и прогрессивное значение присоединения Восточной Армении к России // Вопросы истории, 1972, № 8. С. 12.

⁸ См.: Шопен И.И. Исторический памятник состоянія Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. С. 639-642

⁹ Агаян Ц.П. Народы Закавказья в борьбе за присоединение Восточной Армении к России // Жур. «История СССР». М., 1979, № 3. С. 47-48.

серйозні етнодемографічні зміни, викликані механічним рухом населення, тобто за рахунок планомірного переселення вірменів. Заселення ними Південного Кавказу супроводжувалося масовим відтоком звідси тюрксько-азербайджанського населення, яке переселялося або до Персії, або до межОсманської держави.

Ц.П. Агаян підтвердив те, що переселення вірменів у так звану «Східну Вірменію» було процесом, що відбувся після її включення до складу Російської імперії в першій третині ХІХ століття¹⁰.

Вірменська церква, а саме Ечміадзінський католикос, стала інструментом задля просування російських інтересів у будь-яку точку Кавказу, де можна було знайти або придумати вірменську церкву або паству. Заодно і Ечміадзін, спираючись на російське панування, почав тотальну вірменізацію культурно-історичної та духовної спадщини кавказьких Албанів, взагалі будь-якого етносу, якому з легкої руки російського самодержавства на Кавказі не пощастило бути записаним «у вірмени». Руками того ж Ечміадзіна самодержавство прагнуло використати у своїх політичних цілях вірменів Османської Туреччини та Ірану. Щодо «нових широт», які відкрилися перед Ечміадзінською церквою після приходу до регіону царської Росії, американський історик Пол Верт зазначав: «...імперський уряд отримував безпрецедентний інструмент впливу на вірменські громади Персії і Туреччини. Протягом ХІХ століття він докладав великих зусиль для підтримки і підвищення престижу католикосу з метою розширення російського впливу за південними кордонами»¹¹.

Чим далі – тим більше: Російська імперія почала цікаву політичну гру з метою посилення та розширення міжнародного впливу Ечміадзінського католикосу. Для додання легітимності

¹⁰ Агаян Ц.П. Народы Закавказья в борьбе за присоединение Восточной Армении к России // Жур. «История СССР». М., 1979, № 3. С. 48.

¹¹ Верт П. Глава церкви, подданный императора: армянский католикос на перекрестке внутренней и внешней политики империи, 1828–1914 гг. // Конфессия, империя, нация. Религия и проблема разнообразия в истории постсоветского пространства. Сборник статей. М., 2012, С. 165-206.

статусу «католикосу всіх вірменів» в Ечміадзіні Росія дозволила представникам Константинопольської, Єрусалимської та інших вірменських патріархій різних країн брати участь в обранні Ечміадзінського католикосу. Таким чином, виходило, що інші патріархії, нехай і номінально визнають верховенство ечміадзінського католикосу, який при цьому руками російської політики отримував право втручатися у справи вірменів Туреччини та Ірану. Але незабаром самодержавство стало розуміти, що Ечміадзін веде абсолютну іншу гру і, під виглядом просування російських інтересів, насправді використовує свій новопродбаний міжнародний вплив і авторитет для створення вірменського царства. При цьому Ечміадзінські католикоси спритно шантажували царську Росію, якщо вона намагалася створити перешкоди подібним вірменським планам. Ечміадзін навіть починав шукати підтримку у європейських держав, які теж були не проти використовувати вірменську карту в своїх інтересах. Склалася цікава ситуація, коли Росія, посиливши Ечміадзін з метою внутрішньополітичного впливу на справи Туреччини та Ірану, сама опинялася під тиском європейських держав, які майстерно використовували Вірменську церкву для втручання в російські справи на Кавказі.

У підсумку, як зазначає американський історик Пол Верт, російське суспільство стало серйозно критикувати самодержавство за те, що воно закриває очі на підривну діяльність Ечміадзіна. Одним з тих, хто першим публічно засумнівався в російській політиці по відношенню до Ечміадзіну, був редактор «Московских ведомостей» Михайло Катков. Він не тільки критикував широку автономію, якою, на відміну від інших конфесій, користувалася Вірменська церква, а й заявляв (1866): «Національна церква не може не мати політичного характеру, а в даному випадку не можна заперечувати, що цей політичний характер не цілком тотожний з обов'язками російського підданства»¹². У цьому зв'язку Катков згадав про те, що в ході

---

¹² Катков М.Н. Собрание передовых статей «Московских ведомостей» 1866 года. М., 1897. С. 449-451.

Кримської війни Нерсес продовжував призначати єпископів у турецькі єпархії, мав зносини з турками через перських посередників, а після війни навіть погрожував Міністерству внутрішніх справ, натякаючи, що шукатиме покровителя для вірменів серед західних держав. Катков зробив висновки, що російські інтереси не повинні допускати «присутності в межах Росії такого російського підданого, який в той самий час вважає себе певною міжнародною силою». На цій підставі Катков засумнівався навіть у бажаності знаходження престолу католикосу в кордонах Росії, стверджуючи, що це «двосічний меч». З його точки зору, єдино бажаною для католикоса була б відмова «від будь-якого політичного впливу на свою паству, вважаючи себе представником не гайканського народу, а григоріанського сповідання і суворо обмежуючись релігійними справами, яких у нього немало».¹³ У Росії ще тоді пам'ятали різницю між гайканським народом (Хаями, як себе називають вірмени) і григоріанами-монофізитами, якими можуть бути представники будь-якого етносу. Фактично російський публіцист М. Катков робив наголос на тому, що Ечміадзінський католикос дбає про інтереси свого гайканського (хайського) етносу, а не всіх вірменів як релігійної групи, до якої входять різні етноси. У 1865 році, на особливій конференції, присвяченій католикосу, кавказький намісник Барятинський висунув тезу про те, що підвищення політичної значимості Ечміадзіна неминуче сприятиме «сепаратизму». Міністр внутрішніх справ Петро Валуєв також підкреслив необхідність уникати всього, що може «навіть побічно сприяти розвитку прагнення російських або зарубіжних вірменів до національної незалежності»¹⁴.

---

¹³ Верт П. Глава церкви, подданный императора: армянский католикос на перекрестке внутренней и внешней политики империи, 1828-1914 гг. // Конфессия, империя, нация. Религия и проблема разнообразия в истории постсоветского пространства. Сборник статей. С. 165-206.

¹⁴ Верт П. Глава церкви, подданный императора: армянский католикос на перекрестке внутренней и внешней политики империи, 1828-1914 гг. // Конфессия, империя, нация. Религия и проблема разнообразия в истории постсоветского пространства. Сборник статей. С. 10.

Все одно самодержавство продовжувало вважати, що Ечміадзін може служити інтересам російської зовнішньої політики. Однак до 1890-х років Санкт-Петербург переглянув свою традиційну політику підтримки влади католикосу, який явно захопився боротьбою за владу над закордонними вірменами, в результаті чого управління вірменами всередині Росії ставало все більш хаотичним і неконтрольованим. Справа в тому, що вірмени Росії, бачачи таку широку політичну підтримку Ечміадзину з боку самодержавства, цілком резонно стали вважати, що російська влада лояльно поставиться до будь-яких їхніх капризів, у тому числі створення якогось вірменського царства-держави навіть на території російського Кавказу.

До цього часу почався підйом вірменського націоналізму, з'явилися терористичні політичні партії «Гнчак», «Дашнакцутюн», яким протегував Ечміадзін. Ці партії прагнули вести свою гру, ще більш шовіністично-агресивну, ніж Ечміадзін. Все це змусило переглянути традиційне державне заступництво Ечміадзіна, який став провідником небезпечних ідей про вірменську незалежність в Росії. З 1890-х років Петербург почав боротьбу з вірменським сепаратизмом, чого можна було досягти, лише очистивши вірменське вище духовенство від «політики».

До кінця XIX століття наступила фаза активізації вірменства, пов'язана з національним пробудженням народів – етнополітичним феноменом, який перекочував з Європи до Азії. У 1878 році під впливом політичних подій того часу серед османських вірменів Малої Азії виникла думка про можливість утворення самостійної вірменської держави. Виразником цієї ідеї став такий собі Мкртич Портакалян, що проживав у місті Ван. З його ініціативи восени 1885 року була створена партія «Арменакан», якою він керував, потім він переїхав до Марселя. Його задумом була реалізація плану національного відродження вірменської діаспори Європи. Для початку потрібен був широкий ідеологічний резонанс. В результаті докладених зусиль йому вдалося

створити «вірменське патріотичне суспільство», яке збирало значні суми для закупівлі зброї та боєприпасів¹⁵.

Об'єднавши непоодинокі групи однодумців, які склали кістяк і бойовий авангард майбутньої партії «Вірменістів» («Арменакан»), М. Портокалян ставив за свою головну мету досягнення більш «вільного існування і прав» османських вірменів, а засобом для реалізації ідеї було обрано «збройний опір турецькому уряду», а точніше – терор.

Величезну роль у розпалюванні шовіністичної та релігійної істерії серед вірменів, які до того століттями жили в мирі та злагоді з іншими народами Османської імперії, зіграв Захід. Вірмени були привілейованим «міллетом» (народом) Османської держави, контролювали основну частину торгівлі та банківської системи, обіймали високі посади аж до найближчих радників верховного правителя – султана. І коли вірменські історики нав'язують світу «правду» про те, наскільки ущемленими були їхні одноплемінники в Османській імперії, це, щонайменше, викликає подив.

У 1896-1897 рр. діяльність вірменських Шовіністичних організацій зосередилася головним чином на російському напрямку, звідки надходила ідеологічна і моральна підтримка. Важливим питанням було збирання коштів «для ведення боротьби вірменського народу в ім'я визволення від османського гніту» і створення там вірменської держави. І першим пунктом в програмі невідкладних завдань значилася закупівля зброї. Ідею створення «самостійної вірменської держави» підтримала і прийняла на озброєння партія «Гнчак» («Дзвін»), створена восени 1887 року, і яка стала першою вірменською політичною організацією. Інша партія – «Дашнакцутюн» («Союз»), заснована в 1890 році і діє донині, в 1892 році заявила, що буде «вимагати свободу для шести турецьких вірменських вілайетів та рівні права для всіх незалежно від релігійної і етнічної приналежності». У програмі партії, прийнятій в 1892 році, зокрема, говориться:

¹⁵ Файгл Э. Правда о терроре. Баку, 2000. С. 38.

«Мета. Створення автономної, а в ідеалі – незалежної вірменської держави на території Західної (Турецької) Вірменії за допомогою збройної сили». В якості засобів боротьби вказується «піддавати терору представників влади, зрадників, запродавців, лихварів і всякого роду експлуататорів; захищати народ від нападів грабіжників і бандитів (у ситуації анархії в Туреччині); розробити канали відправки людей і зброї на батьківщину (з Росії та Ірану); розоряти і руйнувати урядові установи»¹⁶.

«Дашнакцутюн», оголосивши однією зі своїх цілей «захист інтересів робітничого класу, прийняла на озброєння принципи інтернаціоналізму і соціалізму, як основоположні». У 1902 році в програмі партії було записано: «Набуття автономії і політичних прав – тільки частина наших трудів»¹⁷. Провідні держави поставилися до цих подій байдуже. «Хвилинна» зацікавленість Британії вірменами пройшла. Росія, що проводила в цей момент політику русифікації на Південному Кавказі, теж відкрито виступала проти ідеї «утворення в Азії території, де вірмени користувалися б винятковою перевагою». Представники російського імператорського двору відкрито проголошували: «Нам потрібна Вірменія (Турецька), а не вірмени», тобто частина Османської імперії, а не тамтешнє вірменське населення. Таким чином, Російську імперію вірмени цікавили лише як політична карта у своєму протистоянні з великими державами.

У цих умовах Вірменська церква відчула, що Російська імперія приховує загрозу привілейованому становищу вірменів, тому вирішила піти на зраду свого покровителя Росії, для залучення уваги світових держав до власної проблеми. Вірменісти підкреслюють, що «у Вірменії, позбавленої державної самостійності, політичні функції церкви були особливо значні. Тільки церква могла претендувати на роль об'єднуючої загальнонаціональної установи, виступати в якості сполучного початку

---

¹⁶ Программные документы национальных политических партий и организаций России: конец XIX в. – 1917 г. Сб. документов. Т.1. М., 1996. С. 158.

¹⁷ Там же. С. 162.

для вірменів, які жили в умовах різних політичних режимів і в різному конфесіональному оточенні».

Вірменська церква не гребувала тероризмом, і російськими властями було встановлено, що у вірмено-татарських (азербайджанських) заворушеннях, що мали місце на початку ХХ століття на Кавказі, в якості головного підривного центру та фактора, що провокував заворушення та ускладнення, виступила Вірменська церква і шовіністичні організації, що знаходилися під її безпосереднім впливом.

Самодержавство взялося за розслідування і виявило, що активісти, пропагандистські матеріали, гроші та зброя переправлялися на Кавказ по лінії Вірменської церкви. У багатьох парафіях і церквах по всьому Кавказу були виявлені схованки зброї, боєприпасів, друкарні і підривна література. Не залишалося жодних сумнівів, що практично всі «стихійні хвилювання» на Кавказі організовуються і управляються Заходом, а втілюються руками вірменських релігійних організацій, які прекрасно володіли інформацією про ситуацію в регіоні. Самодержавство заворушилося, і нарешті в 1902 році Микола II видав указ про конфіскацію майна Вірменської церкви і про закриття вірменських шкіл на Кавказі.

Коли в 1903 році з Санкт-Петербурга «височайше було наказано секуляризувати церковне майно Ечміадзіна і передати його у відання влади», до резиденції вірменського католикоса з метою інспекції та виконання царського указу прибув прокурор св. Синоду Руської Православної Церкви (РПЦ) А. Френкель, проте вірмени проявили неприховану непокору. Так, в серпні 1903 року в Олександрополі, Карсі, Іревані та інших містах регіону вірменське духовенство виступило в ролі застрільника вірменського руху проти Росії. Речі вірменських кліриків мали відверто антиросійський зміст. У них автори і натхненники казали своїм парафіянам: «...росіяни хочуть заволодіти нашими церковними даними і маєтками. Нехай буде проклятий той, хто не заступиться за свою Вірменію, настане година, коли у

нас буде своє царство»¹⁸. До цих актів непокори приєдналися різні групи вірменських «революціонерів». У своїх прокламаціях вони вказували, що «царський уряд – наш найнепримиренніший і найлютіший ворог. В Єлизаветполі (Гянджа), Карсі, Баку і Тифлісі вірменський народ вже почав боротьбу з цими ворогами»¹⁹.

Боротьба велася і насильницькими методами. У 1903 році вірменські терористи розсилали анонімні листи з погрозами на адресу кавказької адміністрації з приводу секвестру, накладеного на Вірменську церкву. Партії Дашнакцутюн, «Гнчак» та інші оголосили відкритий терор по відношенню до самодержавства і російських чиновників на Кавказі. Багато хто з них загинув від рук вірменських революціонерів. Сам намісник Кавказу князь Голіцин 14 жовтня 1903 року на заміській прогулянці зазнав нападу і був важко поранений кількома кинджальними ударами в голову. Замах організувала вірменська соціал-демократична партія «Гнчак». Князь Голіцин вижив, але змушений був скласти свої повноваження і виїхати з Кавказу.

З метою відволікти від себе увагу самодержавства, вірменські партії та організації взялися за здійснення різних хитрувань. Їм в 1905-1906 рр. вдалося спровокувати вірмено-мусульманську різанину по всьому Кавказу. Потім спалахнули сутички вірменів з грузинами та іншими кавказькими народами. По всьому Кавказу прокотилася небачена за масштабом і жадливістю хвиля знищення мусульманського населення, організована вірменськими шовіністами. У відповідь почалася різанина вірменського населення. Російське самодержавство, яке до того дивувалося у зв'язку з проявами слабкості османського султана в справі придушення вірменських революціонерів-терористів, усвідомило всю серйозність і небезпечні наслідки радикальних устремлінь, якими керувалися вірменські партії, ведені церквою.

---

¹⁸ Вердиева Х., Гусейн-заде Р. Родословная армян и их миграция на Кавказ с Балкан. С. 31.

¹⁹ Там же. С. 31.

Царизм фактично капітулював і пішов на поступки Вірменській церкві і організаціям, призупинивши дію імператорського указу про конфіскацію майна Вірменської церкви і про закриття вірменських шкіл на Кавказі.

Однак послаблення і поступки, проявлені по відношенню до Вірменської церкви та їхніх політичних сателітів на Кавказі, кардинальних змін не принесли. Самодержавство не змогло зупинити міжнаціональні конфлікти в регіоні. Вельми повчальні висновки за підсумками подій початку ХХ століття зробив член Священного Синоду Руської Православної Церкви А. Френкель, що був прокурором Ечміадзинського Синоду і, будучи на цій посаді, розкрив багато тонкощів вірменської політичної кухні.

А. Френкель надіслав на ім'я імператора Миколи II докладний звіт, де, зокрема, зазначав, що «історичні долі вірменського народу довели з незаперечною точністю повну нездатність цього народу до утворення самостійної держави, державного організму, довели повну неспроможність цього народу в справі сприйняття істинних основ вищої цивілізації». А. Френкель неодноразово в своїх записках робив наголос на нелояльність до російського самодержавства Ечміадзинського патріархату, повністю, на його думку, «пронизаного впливом дашнаків, анархістів та інших шовіністичних вірменських фракцій». Вказував А. Френкель і на «чільну роль турецьких вірменів у заворушеннях, які переповнили у ці роки Закавказзя»²⁰.

На початку ХХ століття на Кавказі розпочалися важливі суспільно-політичні зміни, які зіграли на руку сепаратистським планам вірменів. У результаті терористичних актів, а також у зв'язку з початком Першої російської революції 1905-1907 рр. у серпні 1905 року було скасовано положення про секвестр, і

---

²⁰ Справка прокурора Эчмиадзинского Синода А. Френкеля. 1907 г. // ЦГИА, ф. 821, оп. 139 (173), ед. хр. 96. Цитируется по книге: История Азербайджана по документам и публикациям. Под ред. З.М. Буниатова. Баку, 1990. С. 47-49

Ечміадзін знову отримав контроль над майном і капіталами Вірмено-Григоріанської церкви.

1 серпня 1905 року наказом імператора Миколи II «Про повернення у відання Вірмено-Григоріанської церкви нерухомого майна і капіталів, переданих до Міністерства народної освіти, згідно Височайше затвердженим 26 березня 1898 року і 12 червня 1903 року Положень Кабінету міністрів» наміснику на Кавказі було наказано «надалі до вироблення нового положення про вірменські церковні школи, дозволяти в межах намісництва відкривати при церквах і монастирях церковнопарафіяльні школи на підставі правил, Височайше затверджених 19 липня 1874 р.»²¹

Згідно з указом, до відання і керування Вірмено-Григоріанської церкви поверталися не тільки нерухоме майно та капітал, але і всі отримані за час «казенного управління» доходи. Крім цього, кавказькому наміснику в межах намісництва дозволялося при церквах і монастирях давати дозвіл на відкриття церковнопарафіяльних шкіл. Тобто самодержавство пішло назустріч Вірменській церкві і пов'язаним з нею організаціям, створивши тим самим небезпечно вогнище напруги для себе і всього Кавказу. Вірменська сторона зрозуміла, що і далі стане можливим безкарне досягнення поставлених цілей з використанням таких засобів, як шантаж, насильство і терор.

У цей період руками вірменських шовіністів були спровоковані заворушення в Туреччині. Це обернулося в 1893-1894 рр. новим потоком вірменських переселенців на Кавказ. А до 1908 року чисельність вірменів у Закавказзі досягала 1 мільйона 300 тисяч осіб, і майже 1 мільйон з них складала ті, кого царська влада переселила із суміжних східних держав²².

Значно пізніше, коли тероризм оголив своє справжнє обличчя, перетворившись на глобальну загрозу для людства, всякого роду домовленості з носіями цього страшного соціального зла

---

²¹ Полное собрание законов Российской империи. Третье Собрание. СПб, 1905. Т. 25. № 26613.

²² Шавров Н.Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье. С. 59-61.

стали неможливими. Непримиренна боротьба, і тільки – проти-отрута щодо терору, за яким ховалися і понині ховаються руйнівні плани різних радикальних груп. Характерно, що в банку даних найнебезпечніших терористичних мереж і організацій понині фігурує вірменська організація АСАЛА.

Після царського указу вірменські шовіністи вирішили тимчасово призупинити дію раніше прийнятої постанови III з'їзду «Дашнакцутюн» про активний наступ на позиції Росії і знову прикрилися маскою лояльності по відношенню до самодержавства. Дещо пізніше, в 1919 році, англійські журналісти, які відвідали Кавказ, писали щодо «Дашнакцутюну»: «Це терористична організація, яка протягом багатьох років умисно спонукала вірменів до нападів на мусульман... Для дашнака вбитий вірменин є цінним. Якщо як слід використовувати такий випадок, то він може принести багато вигод справі пропаганди»²³.

У 1912-1913 рр. почалися Балканські війни між Османською імперією та місцевими народами, які мали пряий вплив на ситуацію на Кавказі. У ці роки Росія різко змінила свою політику і щодо вірменів. У 1912 році в доповідній записці кабінету міністрів міністр закордонних справ Росії С.Д. Сазонов вказував: «Якщо німцям і туркам потрібна Вірменія без вірменів, якщо вони хочуть винищити бар'єр, який існує між нашими мусульманами і курдами з турками, завдання Росії відтворити будь-якою ціною цей бар'єр між турками і курдами і нашими татарами (азербайджанцями)». Таким чином, напередодні Першої світової війни Російська імперія стала відводити османським вірменам роль свого союзника в протистоянні з турками і курдами.

Причини такої зміни російської позиції охарактеризував видатний російський політичний діяч, кадет П. Н. Мілюков, який підкреслив, що «вірмени засіли на роздоріжжі між Росією і Османською державою», і вважав, що «вірменське питання напередодні Першої світової війни мало для Росії центральне зна-

---

²³ Дашнаки. Из материалов Департамента полиции //Военно-исторический журнал, 1990, № 8, 9. С. 3.

чення». Цю думку поділяв у тому числі і російський імператор Микола Другий, який мав намір радикально вирішити проблему «Константинополя і проток»²⁴. У результаті російською армією на Кавказькому фронті була захоплена частина османських земель Малої Азії, і в травні 1915 року у Вані було проголошено створення «вірменської держави» під егідою Росії. То була так звана «Ванська республіка». Однак «Дашнакцутюн» попередив усіх добровольців-вірменів: ні в якому разі не здавати зброю, отриману від росіян, оскільки у випадку відмови Росії дарувати «автономію Вірменії» вони повинні бути «готовими озброєними кадрами для боротьби з російським урядом».

Але в липні 1915 під тиском османських військ «Ванська Республіка» пала. Спроби вірменів заручитися підтримкою спершу росіян, а потім європейських країн і США з метою створення плацдарму для державності провалилися після початку депортації вірменів в Османській імперії до Месопотамії і Сирії. Авантюрні кроки вірменських лідерів призвели до катастрофи вірменського народу і створили в черговий раз образ неблагонадійної нації, яку іноземні держави використовують проти Туреччини.

Основна частина вірменів – більше 300.000 втекла разом з відступаючою російською армією на Південний Кавказ і переважно осіла на азербайджанських землях. Військові дії на турецькому фронті затягнулися, а потім з 1917 року після падіння самодержавства почався повальний відступ російських військ з Кавказу. Вірменські загони, що відступали, вчинили на Південному Кавказі небачені погроми в азербайджанських селах і містах.

---

²⁴ Уткин А.И. Забытая трагедия. Россия в первой мировой войне. Смоленск, 2000. С. 128.

НОВИЙ ПІВДЕННИЙ КАВКАЗ

Лютнева революція 1917 року і зречення імператора Миколи II від престолу, що послідувало за нею, створили нову ситуацію на території всієї імперії. Кожен регіон вирішував свою долю самостійно, паралельно беручи участь у загальному процесі формування нової держави. На Південному Кавказі було утворено Закавказьку Конфедерацію зі столицею в Тифлісі. Народи Південного Кавказу взяли на себе відповідальність за регіон, і в якості парламенту був створений Закавказький Сейм, в якому активну роль грали грузинські, азербайджанські та вірменські парламентарі.

Гострі політичні розбіжності між національними фракціями в Сеймі, важка військова обстановка і активна робота зовнішніх сил не дозволили зберегти конфедеративний устрій. Наприкінці травня 1918 року на Південному Кавказі з'явилися нові незалежні держави – Грузинська, Араратська (Вірменська) і Азербайджанська Демократична Республіка (АДР), проголошена 28 травня 1918 року. АДР стала першою на Сході і в мусульманському світі демократичною республікою з парламентською формою правління.

На Південному Кавказі тільки у вірменів були вже діючі збройні формування, скомплектовані з вірменів Туреччини. Створена Араратська Республіка потребувала життєвого про-

стору, території. Це спонукало вірменів до початку нової етнічної чистки азербайджанців у Еріванській губернії.

За умовами Брест-Литовської мирної угоди, укладеної в 1918 році після завершення масштабних і кровопролитних баталій Першої світової війни, Карс, Ардаган і Батумі перейшли від Росії до Османської імперії. Тоді ж більшість російських і вірменських солдатів були виведені з турецького фронту, і основна їхня частина була спрямована в бік Азербайджану і його столиці – нафтового Баку.

Збройні формування вірменів з легкістю просувалися по території Азербайджану, оскільки діюча в той період більшовицька влада складалася суцільно з вірменів на чолі зі Степаном Шаумяном. За короткий термін він зміг сколотити 20000 угруповань військ. Спираючись на багнети, С. Шаумян очолив Бакинську Раду Народних Комісарів.

Вірменський історик Рональд Суні у своїй книзі «Бакинська комуна 1917-1918 рр. класове і національне в російській революції» однозначно стверджує, що знаменита Бакинська комуна не мала нічого спільного з народною владою (комуною мусульманів), а була справжньою «фортецею терору і погромів»¹. Американський історик з вірменським корінням Р. Суні у своїй праці детально описав, як лідери вірменського руху під прапором комуністичних ідей здійснювали у нафтовому Баку та навколишніх районах Азербайджану ідею вірменської національної держави, методично витісняючи і знищуючи при цьому мусульманське і азербайджанське населення.

25 квітня 1918 року було організовано Бакинську Раду Народних Комісарів – виконавчу владу. Вірмени посіли провідні посади у виконавчій владі. Головами іноземного, військово-морського комісаріатів, а також комісаріату юстиції було призначено відповідно С. Шаумяна, А. Каріняна і Г. Корганова.

---

¹ Suny R.G. The Baku Commune, 1917-1918: Class and Nationality in the Russian Revolution. Princeton University Press, 1972. P. 138.

Довгий час процеси весни і літа 1918 року підносилися як результат класової боротьби, а про десятки тисяч жертв вірменського терору взагалі замовчувалося. Однак під прикриттям більшовицьких гасел, дашнаки на чолі з С. Шаумяном влаштували етнічну чистку азербайджанців в Баку і прилеглих регіонах. Планомірно реалізовувалася політика зміни етнічного складу міста Баку, сіялася паніка серед мусульманського населення з метою вигнання їх з нафтового Баку – міста, що було стратегічно важливим для більшовиків.

Ця операція перетворилася на справжню війну проти цивільного населення. Вірменські загони бомбили квартали з азербайджанським населенням Баку, інших населених пунктів з моря, повітря, використовуючи артилерію, аероплани і військові кораблі. За даними слідчої комісії, яка розслідувала ці події, від рук вірменських загонів загинуло понад 50 тисяч азербайджанських тюрків, талишів, лезгинів, аварців, євреїв та інших народів Азербайджану. Таким характерним способом дашнаки «висловлювали своє невдоволення» створенням першої на мусульманському Сході демократичної республіки в Азербайджані і одночасно здійснювали зачистки регіонів Азербайджану від місцевого населення.

За уточненими даними, тільки в Баку дашнакські бойові групи за сприяння більшовицьких формувань жорстоким чином знищили більше 12 тисяч мирних азербайджанців². Далі кривава хвиля прокотилася по всіх районах Азербайджану. Послані С. Шаумяном на спеціальне завдання кровожерливі загони особливо відзначилися в Кубі та прилеглих північних районах молодій республіки, де було спалено понад 160 сіл і знищено до 16 тисяч мирного населення. Настільки страхотливі дії були вчинені також в Шамахінському, Кюрдамірському, Гьойчайському та інших районах країни³.

---

² Март 1918 г. Баку. Азербайджанские погромы в документах. Составитель Рустамова-Тогида С. Баку, 2009. С. 208.

³ Див.: Куба. Апрель-май 1918 г. Мусульманские погромы в документах. Составитель Рустамова-Тогида С. Баку. 2010; Шемаха: Март-июль 1918 г.: Азербайджанские погромы в документах. В 2-х томах. Составитель Рустамова-

Жахливі діяння, учинені жорстокими карателями в різних регіонах країни, вимагали негайного втручання. Тоді уряд Азербайджанської Демократичної Республіки був змушений оголосити тимчасовою столицею країни Гянджу, оскільки Баку перебував під окупацією загонів більшовиків, що скооперувалися з дашнакськими формуваннями. Поряд з цим в неофіційній нафтовій столиці світу, якою іменували Баку, перебував ще й англійський експедиційний загін, висаджений для того, щоб взяти під контроль Лондона багатий вуглеводнями регіон.

Утворений Азербайджанською Національною Радою уряд не володів військовими силами для взяття під контроль вибухонебезпечної ситуації в республіці. Всі спроби, спрямовані на призупинення кровопролиття, виявлялися марними. І в таких несприятливих умовах група представників керівництва АДР була змушена погодитися на те, щоб тимчасово поступитися містом Іреван (Єреван) і його околицями для створення вірменської держави.

Умовою цієї поступки, яка досі викликає гострі суперечки в середовищі азербайджанських учених-істориків, було беззастережне призупинення каральних акцій, спрямованих на знищення мирного азербайджанського населення, а також відмова вірменської сторони від територіальних претензій до АДР. Справа в тому, що після того як 26 травня 1918 року, коли Закавказький сейм прийняв рішення про саморозпуск, у той самий день була проголошена незалежність Грузії, а 28 травня азербайджанська фракція оголосила про незалежність Азербайджану. Вірменська ж фракція сейму після оголошення про свою незалежність виявилася без території і населення, оскільки в жодному повіті, в жодній поліцейській дільниці Закавказзя вірмени не становили більшості населення. У результаті вірменська делегація, яка оголосила «про створення республіки», не могла виїхати

ва-Тогида С. Баку, 2013; 1918: Азербайджанские погромы в фотографиях и документах. Книга-альбом. Составитель Рустамова-Тогида С. Баку, 2012.

з Тифліса, тому, що просто не мала куди їхати. Республіка «проголошена», а території і столиці у неї немає!

Вірменам було потрібно негайно знайти якийсь клаптик землі для самовизначення своєї державності, вірменські політики та зарубіжна діаспора перейшли в наступ по різних фронтах: у той час як з одного боку вірменська фракція просила уряд прем'єр-міністра Азербайджанської Демократичної Республіки Фаталіхана Хойського надати їм клаптик землі для самовизначення вірменського народу і створення держави, озброєні і підтримувані зовнішніми силами вірменські терористичні банди на чолі з Андраніком, Дро, Амазапсом та іншими по-звірячому нищили мусульманське населення по всьому Азербайджану, особливо в Еріванській губернії. При цьому вірменська пропаганда в столицях Європи та США малювала образ «багатостраждального християнського народу, що гине у ворожому мусульманському тюркському оточенні», при цьому майстерно грала на релігійних почуттях західного суспільства. Від двору до двору, від кабінету до кабінету вірменські емісари вимагали кошти для вірменських бандформувань і благали про допомогу у створенні вірменської держави.

У результаті європейські країни через своїх представників повідомили уряд Ф. Хойського, що надання вірменам Ерівані і деяких прилеглих територій могло б служити міжнародному визнанню незалежності Азербайджанської Демократичної Республіки. Ці умови країн Антанти прем'єр-міністр Хойський 29 травня 1918 року виніс на обговорення в Національну Раду АДР. Кілька депутатів на чолі з віце-спікером Гасанбеком Агаєвим категорично виступили проти цих умов. Але в результаті тяжкі умови Антанти, спрямовані на розчленування території Азербайджану, були прийняті більшістю учасників⁴.

Нижче наводимо два документи, що підтверджують акт дарування Ерівані вірменам з боку АДР. У першому голова Ради Міністрів Ф. Х. Хойський у Тифлісі пише міністру закордонних

⁴ ГААР. ф. 907, оп. 1, д. 1, л. 5.

справ М.Г. Гаджинському 29 травня 1918 року.

Вельмишановний Мамеде Гасан!

Тут нам учиняють різні перешкоди до відправки телеграми про оголошення незалежності Азербайджану. Текст телеграми російською та французькою мовами надсилаю Вам, щоб Ви звідти передали по радіо по прямому проводу в Константинополь, а звідти – далі по радіо. Телеграму можете підписати і самі, як міністр закордонних справ. Насіб бек і Султанов виїхали в Єлизаветполь за інформацією та підготовкою населення. З вірменами ми покінчили всі суперечки, вони пристануть на ультиматум і покінчать з війною.

Ми поступилися їм Еріванню.

Телеграму про незалежність позначте, як отриману з Тифліса, і в такому сенсі передайте в Константинополь. Якщо можете, інформуйте нас – вдалося Вам послати телеграму, і як Туреччина офіційно поставилася до цього?

Наприкінці французького тексту телеграми додайте, що тимчасове місцеперебування уряду буде в м.

Єлизаветполі⁵.

Другий документ є фрагментом протоколу засідання Азербайджанської національної ради. ***Член Ради Ф.Х. Хойський доповідав Раді про результати переговорів представників Ради з представниками Вірменської національної ради з приводу межі території Азербайджанської та Вірменської федерацій. Ф.Х. Хойський закінчив свою доповідь повідомленням,***

---

⁵ Директива председателя Совета Министров Ф. Х. Хойского министру иностранных дел М. Г. Гаджинскому об отправке радиogramмы с объявлением независимости Азербайджана // ГААР, ф. 970, оп. 1, д. 4, л. 1-2. Автограф.

що для утворення Вірменської Федерації їм потрібен політичний центр, а таким після відходу Олександрополя до Туреччини, може бути тільки Ерівань, а тому поступка Ерівані вірменам, каже Хойський, є неминучою⁶.

Ось за таких тяжких обставин уряд АДР змушений був прийняти умову про передачу Ерівані новоствореній Араратській Республіці. У відповідь вірменська сторона «віддячила» АДР розширенням масової різанини азербайджанського населення Ерівані, Зангезура і Карабаху. Наспих створена Араратська Республіка за підтримки збройних дашнакських загонів розпочала широкомасштабні бойові дії проти населення Азербайджану та Грузії.

Відзначимо, що ще в червні 1918 року Азербайджан, Вірменія і Грузія підписали (кожна окремо) «договори про мир і дружбу з Туреччиною», згідно з якими територія Вірменії була визначена в кордонах 9,5 тис. кв. км. Реальна територія АДР на той момент становила 98 тис. кв. км, а разом зі спірними ділянками – 114 тис. кв. км.

Масове винищення азербайджанського населення стало можливим через сформовані умови, коли вірмено-більшовицькі сили в Баку спиралися на військово-політичну підтримку Радянської Росії, а дашнакська Вірменія користувалася підтримкою країн Антанти. Тоді ж спалахнув заколот вірменів Карабаху, в оточенні територій, масово населених азербайджанцями. Підтримка вірменів Радянською Росією і державами Антанти (Англія і Франція) була пов'язана з тим, що за допомогою збройних формувань передбачалося встановити контроль над природними ресурсами Азербайджану, в першу чергу, оволодіти нафтою. Дуже важливе значення мали порти, залізниці Азербайджану для більш масштабних імперських планів.

---

⁶ Из протокола заседания Мусульманского национального совета о переговорах с Армянским национальным советом о границах между Арменией и Азербайджаном и уступке Эривани Армении // ГААР, ф. 970, оп. 1, д. 1, л. 51, 52. Копия.

Молода Азербайджанська Демократична Республіка з моменту проголошення незалежності опинилася у військово-політичній ізоляції, а масштаб зовнішніх і внутрішніх загроз створював смертельні ризики для національної державності, що формувалася. 4 червня 1918 року АДР підписала договір про дружбу з Османською імперією, і це стало першою угодою молоді республіки з іноземною державою.

У преамбулі договору значилося: «Уряд Османської імперії, з одного боку, і уряд Азербайджанської Республіки, що проголосила свій суверенітет – з іншого, приходять до взаємної угоди в затвердженні теплих дружніх відносин між своїми країнами на політичній, правовій, економічній та інтелектуальній основі»⁷.

Згідно з п'ятим пунктом договору, Стамбул взяв на себе зобов'язання здійснити роззброєння і вигнання озброєних бандитських формувань з території Азербайджану, а також виключити можливість створення на прикордонних територіях Азербайджанської Республіки нових недружніх союзів. Включення до договору пункту про військову допомогу насправді означало, що вірменські банди, які безчинствували в нагірній частині Карабаху, будуть ліквідовані, і в Баку, очищеному від іноземних ворогів, запанують спокій і безпека. АДР заручилася підтримкою Османської Туреччини для наведення ладу і забезпечення суверенітету та територіальної цілісності держави. Однак на території АДР були наявні загони дашнаків, більшовиків і вірменських сепаратистів, які не збиралися складати зброї.

Відповідно до договору, для допомоги Азербайджанській Республіці були направлені дві дивізії османсько-ісламської армії: 5-а і 15-а загальною чисельністю до 15 тисяч чоловік. На початку червня 1918 року союзні війська вступили на територію Єлисаветпольської губернії і почали стягуватися до Єлизаветполя (Гянджі), куди 16 червня переїхало з Тифліса політичне керівництво АДР, куди прибув і їхній штаб на чолі з Нурі

---

⁷ Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Внешняя политика. Документы и материалы. Баку, 1998. С. 16.

пашею. На основі двох озброєних формувань азербайджанців і турків була створена Кавказька ісламська армія. В наказі своїм військам воєначальник писав: «Наша мета – Баку». Одночасно в червні 1918 року турецькі війська під командуванням Кязима Карабекіра паші зайняли Нахічевань, якій погрожували вірменські збройні формування.

Розуміючи загрозу, що витікала від Кавказької ісламської армії, дашнаксько-більшовицьке керівництво Баку зробило наступ у напрямку Гянджі в надії запобігти наближенню військ Нурі паші до Баку. Обидві армії висувалися назустріч одна одній.

На Кюрдамірському фронті 16-18 червня відбулися перші бої, і відбулися вони біля селища Карамарьям в 20 км на схід від Гейчаю (Гьокчаю). Тут бився 10-й турецький полк. Супротивнику вдалося захопити Карамарьям, але турецькі частини разучі здійснювали масштабні контратаки. У числі прибулих підкріплень були вже і частини національної армії Азербайджану. 30 червня війська дашнаків і більшовиків були відкинуті на вихідні позиції – на схід від Карамарьяму. Перемога Кавказької ісламської армії в битві під Гейчаєм стала поворотним моментом у ході збройної боротьби за возз'єднання Азербайджану і остаточне звільнення Баку.

10 липня турецькі та азербайджанські частини звільнили Кюрдамір. А 14 липня турецький полк з боєм зайняв станцію Керар. До цього часу чисельність азербайджанських військ у складі Кавказької ісламської армії значно зросла. Контрнаступ Кавказької ісламської армії посилив політичну та економічну кризу, якою був охоплений Баку. В напруженій до межі політичній атмосфері 25 липня 1918 року відбулося засідання Бакинської Ради, на якій в результаті голосування було прийнято рішення запросити англійські війська до Баку. Більшовизм не зміг прижитися в Баку, оскільки мав яскраво виражене вірменське забарвлення і ангажований класовий підтекст.

Тим часом влада в Баку 1 серпня перейшла в руки «Диктатури Центрочаспія і Президії Тимчасового Виконавчого комі-

тету Ради робітничих і солдатських депутатів», що складалася з правих есерів, меншовиків і тих самих дашнаків. Новий уряд заявив про свою лояльність по відношенню до білогвардійської Росії, що протистоїть радянському режиму. У той самий день Диктатура Центрокаспія послала своїх представників до ставки англійського командування в Ірані. 4 серпня 1918 року в Баку висадився перший британський загін під командуванням полковника Стокса, що прибув на військово-морському транспорті з іранського порту Ензелі. Англійці під командуванням генерала Томсона 9-17 серпня висадили на Бакинському пірсі додаткові сили, артилерію і бронетехніку.

До цього часу турецько-азербайджанські війська наблизилися до Баку, і вирішальний штурм міста почався вранці 15 вересня. До кінця дня англійці на своїх кораблях швидко залишили Баку. Слідом за ними бігли члени Диктатури Центрокаспія. Звільнення Баку дозволило уряду АДР переїхати до столиці і почати реалізовувати перші кроки в процесі державного будівництва.

З цього приводу німецька газета «Voelkischer Beobachter» («Народний оглядач») в ті дні писала про Азербайджан: «15 вересня 1918 року має винятково велике значення для азербайджанської історії. У цей час в Європі лунали голоси щодо необхідності допомоги Азербайджанській Республіці та надання їй можливості жити. Однак це було не що інше, як дарування Азербайджанові Азербайджану без Баку. Подібний погляд був схожий на лялькову виставу з обезголовленою лялькою. Як неможливо уявити собі життя тіла без голови, точно так само немислимий Азербайджан без Баку. Падіння і піднесення Азербайджану пов'язане з долею Баку»⁸.

Звільнення Баку дозволило покласти край винищенню і вигнанню мусульманського азербайджанського населення з міста і прикаспійських областей республіки, на які були спрямовані

---

⁸ История Азербайджана. Управление делами Президента АР, Президентская Библиотека. С. 89: <http://files.preslib.az/projects/azerbaijan/rus/g13.pdf>

погляди більшовицько-дашнакських груп і їхніх зарубіжних нахненників. Після десятиліть забуття, що насаджувалося, азербайджанці і турки з особливою теплотою вшановують 15 вересня – день визволення Баку як символ братерства двох народів.

Однак у зв'язку з ускладненням ситуації на фронтах Першої світової війни та згідно з підписаним 30 жовтня 1918 року Мудроським перемир'ям османські (ісламські) війська були змушені залишити Азербайджан. Разом з ними пішли з Баку і прилеглих територій численні загони азербайджанських добровольців, які були налаштовані на надання допомоги Османській імперії, що дедалі слабшала. Слід зазначити, що з самого початку Першої світової війни на допомогу Стамбулу відправилися тисячі азербайджанських добровольців. Приміром, тільки у вирішальній Дарданельській (Чанаккалінській) битві 1915 року, коли Антанта шляхом окупації проток і проникнення вглиб країни планувала завдати смертельного удару Османській імперії, загинуло понад 3 тисяч азербайджанських добровольців. Народи наших братніх країн завжди надавали безкорисливу допомогу один одному перед загрозою загарбницьких апетитів ворогів, які намагалися вбити клин у відносини споріднених етносів – азербайджанських та анатолійських тюрків, що й показали події в регіоні згодом.

Тим часом після відходу турецьких військ становище в Азербайджані вкрай ускладнилося. Збройні загони вірменського генерала Андраніка вирішили затвердити на спірних транскордонних територіях владу вірменських шовіністів. Тоді ж під впливом дашнакських лідерів частина вірменського населення Карабаху відмовилася визнати владу АДР.

У червні 1918 року в Шуші відбувся 1-й з'їзд нагірно-карабахських вірменів, які оголосили себе незалежними. Збройні сили Араратської Республіки вторглися до Карабаху і вчинили погроми азербайджанських сіл. У відповідь на це до Карабаху вступила азербайджанська армія. Підсумком військових дій став повний провал планів вірменських шо-

віністів щодо завоювання Нагірного Карабаху з наступним його приєднанням до Вірменії. 23 листопада 1919 року в Тбілісі завдяки зусиллям азербайджанського керівництва вдалося укласти мирну угоду між Вірменією і Азербайджаном і зупинити кровопролиття.

Але обстановка в регіоні продовжувала залишатися напруженою, і в ніч з 26 на 27 квітня 1920 року 72-тисячна 11-а Червона армія Радянської Росії, порушивши кордони АДР, вступила на територію республіки і попрямувала до Баку. Уряд АДР, зважаючи на військову перевагу більшовицьких інтервентів, був змушений капітулювати. Баку був зайнятий військами Радянської Росії, і в Азербайджані була встановлена радянська влада, при якій позиції бакинських вірменів ще більш усталилися. Територіальні претензії вірменів почали звучати вже з боку комуністів-вірменів. З їхньої ініціативи питання Нагірного Карабаху багаторазово піднімалося на Кавказькому бюро Центрального Комітету РКП(б), Закавказькому відділенні РКП(б), на бюро ЦК АКП(б).

15 липня 1920 року на засіданні ЦК Азербайджанської Компартії(б) було прийнято остаточне рішення про приєднання Карабаху і Зангезура до Азербайджану⁹. Вірменське керівництво вирішило скористатися ситуацією в Баку і оголосило війну Азербайджану та Грузії.

Але ситуація складалася не на користь Вірменії, і 2 грудня 1920 року уряд дашнаків без опору передав владу Військово-революційному комітету, який очолювали більшовики. Однак ситуація ускладнилася через антирадянський заколот у січні 1921 року в Вірменії. Заколот також мав яскраво виражене шовіністичне забарвлення, оскільки переріс в антиазербайджанські погроми в Нахічевані та Нагірному Карабасі. Тільки після втручання армії Радянської Росії вдалося встановити владу на

---

⁹ Протокол засідання ЦК КП (б) Азербайджана. 15.07.1920 // Архив политических документов при Управлении делами Президента Азербайджанской Республики (далее – АПД УДП АР), ф. 1, оп. 74, д. 120, л. 46.

всій території Вірменії. І тоді вірмени поставили питання про поділ Карабаху на дві частини.

27 липня 1921 року Політичне і Організаційне бюро ЦК АКП(б) розглянуло питання Нагірного Карабаху і не погодилося з пропозицією про перегляд встановлених кордонів, що виходила від представника Радянської Вірменії А. Бекзадяна.

Дещо пізніше, виступаючи на з'їзді «Дашнакцутюн» в Бухаресті в 1923 році, один з основоположників і лідерів цієї партії, перший прем'єр-міністр Вірменії Ованес Качазуні визнавав, що в запалі ілюзій вони втратили почуття реальності.

Перебуваючи в політичній еміграції, він розкрив сутність вірменських претензій: «З першого ж дня нашого незалежного державного життя ми чудово розуміли, що така маленька, бідна, розорена і відрізана від решти світу країна, як Вірменія, не може стати дійсно незалежною і самостійною; що потрібна підтримка, якась зовнішня сила... Дві дійсні сили є сьогодні, і ми повинні з ними рахуватися: ці сили – Росія і Туреччина. За збігом обставин сьогодні наша країна входить до російської орбіти, і більш ніж достатньо захищена від навали Туреччини... Питання розширення наших кордонів можна дозволити, тільки спираючись на Росію». І далі: «Ми повинні бути вдячні більшовикам. Поваливши нас, вони, якщо не сказати – врятували, то, у всякому разі, поставили на більш надійні рейки успадковану справу... Справа не померла... Під тиском обставин цей період Вірменія повинна провести під більшовицьким прапором»¹⁰.

В.І. Ленін був знайомий з лідерами іншої вірменської шовіністичної партії «Гнчак», частина яких уже виступала під прапором так званої «Вірменської соціал-демократичної федерації». У ті роки, боячись скомпрометувати сенс ідеї всесвітньої революції, він попереджав своїх соратників: «Особливо застерігаю щодо «Вірменської соціал-демократичної федерації».... Якщо ви допустите цю публіку на російську конференцію, тоб-

---

¹⁰ Качазуні О. Дашнакцутюн больше нечего делать! Баку, 2013. С. 63-73.

то на конференцію організацій, що працюють в Росії, ви сядете в калюжу. Кавказькі товариші всі проти цієї зграї... »¹¹.

Таким чином, вірменські шовіністи на зламі XIX і XX століть поставили за мету не тільки утвердитися на споконвічних азербайджанських землях, а й створити тут власну державність. Для цього ними були пущені в хід фальсифікації, провокації, терор і етнічні чистки, результатом яких стала масова загибель сотень тисяч ні в чому не винних азербайджанців, предки яких протягом століть жили на своїх землях виявляючи терпимість і добросусідські почуття по відношенню до всіх народів. Вірменські лідери поставили в центр національної політики культивування власної винятковості і особливості (етнічної, релігійної). Не дивно, що в кінцевому результаті Вірменія перетворилася на моноетнічне утворення, населення якого живе і поводитьсь наче в фортеці, що знаходиться в облозі, нібито «оточеній ворожими сусідами».

---

¹¹ Ленин В.И. Полн. собр. соч. Т. 47. С. 64-65.

ХРОНОЛОГІЯ ТИХОЇ ЕКСПАНСІЇ

Негласний союз більшовиків з вірменськими шовіністами в першій половині минулого сторіччя дозволив здійснювати «тиху» територіальну експансію. Радянська Вірменія продовжувала розширюватися за рахунок земель сусідніх Грузії та Азербайджану, а також послідовного видавлювання та депортації місцевого невірменського населення, головним чином азербайджанців і курдів-мусульман.

Керівництво Вірменії та її ідеологи не люблять, коли їм нагадують, що 28 травня 1918 року, на момент оголошення про створення незалежної держави, Вірменія не мала свого адміністративного центру – столиці. Більш того, територія сучасної Вірменії складалася з областей загальною площею трохи більше 29 тис. кв. км. Це були землі здебільшого з переданих на вимогу Кремля вірменам зі складу Азербайджану. Крім Зангензура, що колись належав Іреванському і Карабахському ханствам, на яких згодом була утворена Вірменська область, вже в новий час інша значна частина території Азербайджану була практично подарована Вірменії.

Під завісу ХХ сторіччя Вірменія окупувала майже п'яту частину території Азербайджанської Республіки в її міжнародно визнаних кордонах. Це більше 12 тис. кв. км, що включають

колишню ІКАО і сім суміжних районів (Агдамський, Фізулінський райони частково, а Джабраїльський, Зангеланський, Губатлінський, Лачинський і Кяльбаджарський райони повністю), а також невеликі ділянки прикордонних з Вірменією або прилеглих до лінії фронту районів (Газахського, Агстафінського, Товузького і Гядабейського, Тертерського, Геранбойського, Агджабедінського і Бейляганського) і Нахчіванської Автономної Республіки, а також анклавні азербайджанські ділянки на території сучасної Вірменії.

Коли Фаталі Хан Хойський, голова Кабінету Міністрів АДР, в травні 1918 року підтримав ідею передачі Іревана (Єревана) Вірменії в якості столиці, передбачалося, що на цьому територіальні домагання сусідів припиняться. Але він та інші діячі АДР глибоко помилялися. Така поступливість лише розпалила територіальні апетити вірменів, і вони оголосили ворогами своєї нації всіх політиків АДР, які були готові до компромісів, але не погоджувалися потурати абсолютно безпідставним домаганням на території, на яких традиційно проживала азербайджанська більшість. Трагічною є доля самого Ф.Х. Хойського, убитого в Тбілісі 19 червня 1920 року вірменськими терористами Арамом Еркянном і Місаком Кіракосяном у межах операції «Немесіс», організованої партією «Дашнакцутюн», яка передбачала фізичне усунення керівників Османської імперії Азербайджанської Демократичної Республіки.

Дашнакське керівництво Вірменської республіки отримало за сприяння Антанти територію, на якій переважало тюркське населення, включаючи велику частину Карської області Туреччини. У той же час в 1918 році до Вірменії відійшла частина Еріванської губернії, в результаті чого територія Вірменії складала вже 17 тис. англ. кв. миль з населенням в 1 млн. 510 тис. осіб (795 тис. вірменів, 575 тис. азербайджанців, 140 тис. представників інших національностей). Не вдовольняючись цим, вони оповістили про наміри щодо землі Ахалкалакі і Борчали, що увійшли до складу Грузії, і, як вже було сказано, щодо Карабаху,

Нахчиванського краю і південної частини великої Єлизаветпольської губернії, які завжди були невід'ємною частиною Азербайджану. Спроби силою приєднати облюбовані території призвели до збройного конфлікту з Грузією (грудень 1918 р.) і довгої, кровопролитної боротьби з Азербайджанською Демократичною Республікою, в результаті якої населення прилеглих до зони бойових дій скоротилося до 30%, а ряд селищ і зовсім був стертий з лиця землі.

22 липня 1918 року в азербайджанському місті Шуша відбувся перший з'їзд вірменів Карабаху, де була обрана так звана Національна Рада¹. Історичні факти вказують, що саме в ті часи, з 1918 по 1920 р, була здійснена різанина азербайджанського населення Карабаху за участю збройних дашнакських загонів Араратської республіки під командуванням генералів Андраніка (Озаняна) і Дро (Драздамата Канояна). Незважаючи на все це і провокаційні дії вірменської Національної ради, більша частина вірменського населення Карабаху усвідомлювала неможливість відриву від Азербайджану.

У той самий час на 7-му з'їзді вірменів Карабаху, що пройшов 15 серпня 1919 року, було вирішено укласти з урядом Азербайджанської Республіки тимчасову угоду до вирішення питання на мирній конференції, за якою: «Нагірна частина Карабаху Шушинського, Джеваншірського і Джебраїльського повітів (Дізак, Варанди, Хачен і Джараберт), населених вірменами, вважає себе тимчасово в межах Азербайджанської Республіки»². Аж до 1921 року, в радянський час ця угода вважалась єдиним офіційним документом щодо подальшого розв'язання питання. Взагалі, відразу після радянізації регіону, ідею спірності цих територій підняв нарком закордонних справ Г. Чичерін, хоча в 1919 році за обопільної згоди вірменів і азербайджанців питан-

---

¹ Нагорный Карабах в 1918-1923 гг. Сборник документов и материалов. Ереван, 1992. С. 24.

² К истории образования ИКАО Азербайджанской ССР. Сборник документов и материалов. Баку, 1989. С. 25.

ня могло знайти своє рішення у межах Азербайджану. Причому цю позицію підтримували і вірменські більшовики. В телеграмі на ім'я Чичеріна члена ЦК АКП(б) Н. Наріманов і А. Микоян, а також члена ЦК КП(б) Вірменії А. Нуридджаняна члена Кавбюро ЦК РКП (б) Б. Мдівані від 18 червня 1920 року відзначено наступний пункт: «Що ж до нібито спірних Зангезура і Карабаху, що вже увійшли до складу Радянського Азербайджану, категорично заявляємо, що ці місця безперечні і надалі повинні знаходитися в межах Азербайджану»³.

Після того як Азербайджан став частиною радянської держави в червні 1920 року на ім'я наркомзаксправа РРФСР Г.В. Чичеріна за підписом Г.К. Орджонікідзе була направлена телеграма: «В Карабасі і Зангезурі проголошена радянська влада, і вищезгадані території вважають себе частиною Азербайджанської Радянської Республіки. Азербайджан без Карабаху і Зангезура обійтися ні в якому разі не може»⁴. У той самий період і було вперше озвучено пропозицію про надання автономії Карабаху в межах Азербайджану.

Питання знаходить своє повне вирішення за підсумками дводенних засідань Пленуму Кавбюро ЦК РКП(б), який 5 липня 1921 року постановив: «а) виходячи з необхідності національного миру між мусульманами та вірменами і економічного зв'язку Верхнього і Нижнього Карабаху, його постійного зв'язку з Азербайджаном, Нагірний Карабах залишити в межах Азербайджанської РСР, надавши йому широку обласну автономію з адміністративним центром в місті Шуші, що входить до складу автономної області; б) доручити ЦК Азербайджану визначити межі автономної області та подати на затвердження Кавбюро ЦК РКП; в) доручити президії Кавбюро ЦК переговорити з ЦК Вірменії і ЦК Азербайджану про кандидата на

³ Телеграма Н. Наріманова, А. Микоян, А. Нуридджаняна і Б. Мдівані – Г. Чичерину. 18 июня 1920 г. // АГД УДП АР, ф. 1, оп. 85, д.22, л. 97-98.

⁴ Телеграма Г. Орджонікідзе В.И. Ленину и Г. Чичерину. 19.06.1920 // Российский государственный архив социально-политической истории (далее – РГАСПИ) // ф. 85, оп. 13, д. 32, л. 3.

надзвичкома Нагірного Карабаху; г) обсяг автономії Нагірного Карабаху визначити ЦК Азербайджану та подати на затвердження Кавбюро ЦК»⁵.

Сьогодні вірменська пропаганда, згадуючи про Карабах, намагається подати ситуацію так, нібито його насильно було передано до складу Радянського Азербайджану Кремлем. Однак наведені вище архівні матеріали яскраво і неупереджено демонструють, що було прийнято рішення щодо збереження Нагірного Карабаху у складі Азербайджану, що спростовує версію вірменської пропаганди про передачу територій Азербайджану. Даний факт повністю руйнує нині вироблену вірменською пропагандою концепцію про нібито відторгнення Советами «вірменського Карабаху».

Карабах (етимологія назви має тюркську основу) століттями був одним з суспільно-політичних і культурних центрів азербайджанських тюрків. На світанку радянської влади, коли вірменські шовіністи влаштували бійню щодо мирного населення регіону в розрахунку на завоювання чужих територій, було придумано штучне адміністративне розділення Карабаху на Нижній і Нагірний, щоб підвести вагому базу під надання вірменам автономії. Примітно, що багато вірменських комуністів і державних діячів, розуміючи небезпеку штучного поділу єдиного регіону, беззастережно підтримували ідею збереження Карабаху у складі Азербайджану.

Президія ЦВК Азербайджану на засіданні, що пройшло 19 липня 1921 року, обговорила рішення Кавбюро від 5 липня. Саме тоді у відношенні доповіді Н. Наріманова було винесено постанову, в якій зазначалося, що «Нагірний Карабах залишається невід'ємною частиною Радянського Азербайджану з правом внутрішнього самоврядування в межах радянської конституції з обласним виконкомом на чолі»⁶.

⁵ Протокол № 12 засідання пленума Кавбюро ЦК РКП КП (6).05.07.1921 // РГАСПИ, ф. 64, оп. 1, д. 1, л. 122.

⁶ Протокол засідання ЦИК Азербайджана. 19.07.1921 // РГАСПИ, ф. 64, оп. 1, д. 31, л. 122.

Лідери карабахських вірменів, серед яких особливо виділявся Сіро Мануцян, вітали це рішення і натхненно відзначали, що статус автономії в складі Азербайджану був зустрінутий повним натхненням.

Публікація архівних документів, свідчення учасників тих подій, серед яких були розважливі вірменські громадські та політичні діячі, проливають світло на очевидний факт, який підтверджує історичну приналежність Карабаху до Азербайджану. Незважаючи на це, вірменські фальсифікатори перекручують хроніку 1921 року, продовжуючи стверджувати, що цей регіон історично належав вірменам. Для переконливості поширюється міф про нібито ухвалене Йосипом Сталіним рішення про «виведення Карабаху зі складу Вірменії для його передачі» до складу Азербайджану.

Настільки легковагі виверти і маніпуляції робляться в надії ввести в оману міжнародне співтовариство і викликати до себе співчуття. Тим часом на початку двадцятих років Й. Сталін і Г. Чичерін були прихильниками передачі Карабаху Вірменії, бо послуhalися вірменських шовіністів і їхніх покровителів у Москві, які вводили в оману незнайомих з дійсною історією регіону партійних вождів хибними твердженнями про те, що ніби Нагірний Карабах завжди був населений вірменами. Насправді ж це було штучно викроєне з азербайджанських земель утворення.

У визначенні кордонів Нагірно-Карабахської автономної області справа доходила до абсурду. Так, згідно з постановою Президії ЦК АКП(б) від 16 вересня 1923 року, в Карабах виїхала комісія у складі І. Довлатова, М. Дж. Багірова і Е. Ханбудагова для ознайомлення зі станом справ у регіоні, що знайшло відображення в доповідній записці М. Дж. Багірова в ЦК АКП(б) від 8 жовтня 1923 р. Він писав: «У районі Ханкенді, Шуші і Абдалару знаходиться ряд мусульманських селищ: Халфали, Зарисли, Мусульманлар і низка інших з числом населення до 8000 душ. Набагато легше управляти ними з Абдалару, ніж з Ханкенді. Тільки тому, що серед цих мусульманських сіл знахо-

диться село Каладарасі з числом населення близько 1150 душ вірменів, весь цей район приєднали чомусь до Ханкенді, плюс до цього і Шушу з числом населення близько 10.000 душ, теж мусульман. В Джеваншірському повіті серед трьох десятків мусульманських сіл знаходиться одне вірменське село, яке чомусь через голову цих мусульманських сіл приєднали до Ханкенді»⁷.

З доповідної М.Дж. Багірова, стає видно, що в Карабасі велася цілеспрямована діяльність по вірменізації регіону, що абсолютно безпідставно через одне вірменське село до ІКАО приєднують десятки азербайджанських сіл. А після цього звіти без зайвого галасу організовується відтік азербайджанців, а їхні місця займають вірменські переселенці.

Також, згідно з доповідними записками комісії І. Довлатова, М.Дж. Багірова і Е. Ханбудагова, з'ясовується, що вірменам, які постійно скаржилися на малоземелля, передавалися навіть території мусульманських кладовищ. У момент свого утворення Автономна Область Нагірного Карабаху (АОНК) мала площу в 4160,5 кв. км⁸.

Тільки за два роки (1923-1925) з земельного фонду Азербайджанської РСР до складу АОНК було передано 16 тисяч десятин землі⁹. Територія АОНК безперервно розширювалася і, за даними на 1 січня 1933 року, склала вже 4431,7 кв. км¹⁰.

Так, за роки радянської влади в самій Вірменії були передані великі землі, що колись входили до складу Азербайджанської РСР. Незабаром після встановлення радянської влади у Вірменії в грудні 1920 року їй було передано Зангезур, більшість населення якого здавна становили азербайджанські тюрки. Через два роки тепер уже до «вірменізованого» Зангезуру було при-

⁷ Докладная записка М. Дж. Багирова в ЦК АКП (б). 8 октября 1923 г. // АПД УДП АР, ф. 1, оп. 74, д. 136, л. 4-8.

⁸ Азербайджанская сельскохозяйственная перепись 1921 г. Баку, 1924. Т. III. Вып. XVII. С. 9.

⁹ К истории образования Нагорно-Карабахской Автономной Области Азербайджанской ССР 1918-1925. Документы и материалы. С. 295.

¹⁰ АССР. Статистический сборник. Баку, 1935. С. 9.

еднано додаткові землі. У довідці від 22 жовтня 1922 року, підготовленій Наркоматом землеробства Азербайджанської РСР, повідомлялося: «Вся територія Азербайджанської РСР становила 7.989.105 десятин. З вказаної загальної площі: а) від Газахського повіту до Вірменії відійшло 379.984 десятин, б) від колишнього Зангезурського повіту до Вірменії відійшло 405.000 десятин землі»¹¹.

У звіті Управління землеустрою Наркомату землеробства за 1920-1923 рр. говориться: «Частина літніх пасовищ до 150.000 десятин, що знаходилися раніше в кордонах Зангезурського, Джеваншірського і Газахського повітів і що перебували у володінні Азербайджану, нині з передачею Вірменії увійшли до зони, спірної між цими двома республіками, через що споконвічні користувачі цими пасовищами – азербайджанські скотарі, при перебуванні на них зазнають великих незручностей»¹².

18 лютого 1929 року Вірменії був переданий останній шматок історично азербайджанського Зангезура – його південний край, що виходить до кордону Ірану, і тим самим Азербайджанська РСР повністю опинилася відтятою від Нахічевані, а також втратила прямий сухопутний зв'язок з Туреччиною. Постановою Закавказького ЦВК від 18 лютого 1929 року їй були передані території низинного Карабаху – селища Ньюведі, Ейнадзор і Тугут Джебраїльського повіту Азербайджанської РСР¹³, а також село Кярківан Ордубадського повіту і частина земель села Кілід,¹⁴ після чого на «нових вірменських» землях з азербайджанським населенням був штучно створений не існуючий досі Мегринський повіт Вірменської РСР.

---

¹¹ Справка Наркомата земледелия Азербайджанской ССР. 22 октября 1922 г. // ГААР, ф. 28, оп. 1, д. 155, л. 19-20, 34.

¹² Отчет Управления землеустройства Наркомата земледелия за 1920-1923 гг. // ГААР, ф. 2502, оп. 1, д. 20, л. 56-57.

¹³ Постановлением Закавказского ЦИК от 18 февраля 1929 г. // ГААР, ф. 2502, оп. 1, д. 26, л. 98.

¹⁴ ГААР, ф. 2502, оп. 2, д. 26, л. 99. Фонд управления по землеустройству при Народном Комиссариате Земледелия Азербайджанской ССР.

Так було завершено відділення Нахічевані від більшої частини Азербайджану і створення штучного географічного клину всередині тюркського світу. Тією ж постановою Вірменії були передані інші села Нахічевані: Гурдгулаг, Горадіз, Хачік, Агбін, Агхач, Алмали, Дагалмали, Ітгіран, Султанбей. Таким чином, до 1933 року територія Нахічеванської автономії скоротилася з первинних 5988 кв. км¹⁵, визначених Карським договором, до 5329,6 кв. км¹⁶.

За різними підрахунками після вступу до СРСР від Азербайджану було відірвано майже 12 тис. кв. км території. Протягом довгого періоду часу вірменські представники у вищих ешелонах влади СРСР піднімали питання про передачу окремих регіонів, прикордонних колгоспних угідь та лісів до складу Вірменської РСР. Поряд з цим в самій Вірменії здійснювалась державна політика щодо зміни етнічного складу. Азербайджанці були першими в списку на переселення, оскільки були другим за чисельністю і компактному проживанню народом.

У Нагірному Карабасі і прилеглих до нього районах також здійснювалась політика вірменізації регіону, сюди постійно заселялися вірмени з метою збільшити їх чисельність у порівнянні з азербайджанським населенням. Тільки за два роки (1923-1925) із земельного фонду Азербайджанської РСР до складу АОНК було передано 16 тисяч десятин землі і до 1933 року її територія становила 4431,7 кв. км¹⁷.

За рахунок нових населених пунктів співвідношення чисельності азербайджанського і вірменського населення області також змінилося на користь останніх. Протягом 20-30-х років мали місце постійні звернення вірменського чи іншого регіону Азербайджану до органів виконавчої влади з проханням про переселення їх до Нагірного Карабаху, що істотно змінило етніч-

---

¹⁵ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. Bakı, 2005, II Cild. S. 250.

¹⁶ Социалистическое строительство АССР. Статистический сборник. Баку, 1935. С. 9, 35.

¹⁷ Социалистическое строительство АССР. Статистический сборник. С. 9.

ну картину області. А влітку 1925 року вірмени з Нухінського повіту (нині Шекинський район) чисельністю як мінімум понад 2000 осіб були переселені радянською владою на нове місце проживання до Нагірного Карабаху¹⁸.

Таким чином, якщо в Шушінському повіті, територія якого пізніше і охопила в основному АОНК, в 1917 р. проживало 52,3% вірменів і 40,2% азербайджанців,¹⁹ то за переписом населення АОНК, який було здійснено в 1926 році, з усього населення області в 116274 чоловік вірмени становили 108482 (93,3%), азербайджанці – 7188 (6,2%)²⁰. В 1926-1931 рр. спостерігається значний приріст населення, в Степанакерті він склав 54%, в той час як в Баку – 30%, а в Нахічевані – 0%²¹. Все це свідчить про цілеспрямовану політику радянської влади щодо зміни демографічної ситуації саме в Нагірному Карабасі на користь вірменів.

Вірменська сторона завжди активно використовувала свою діаспору, церкву та політичні ресурси для просування інтересів вірменства на Кавказі. Подібна ж вірменська політика продовжувалася і в радянський період. У 1943 році, під час Тегеранської конференції, під час обговорення радянсько-іранських відносин вірменська діаспора Тегерана звернулася до міністра закордонних справ СРСР В. Молотова з проханням про переселення до СРСР. Після консультації зі Сталіним Молотов дав на це згоду²². Із закінченням війни почалася друга в ХХ столітті хвиля переселення вірменів на Південний Кавказ – в основному до Вірменії і Нагірного Карабаху.

---

¹⁸ Наджафов Б.И. Переселение армян в Нагорно-Карабахскую область Азербайджана в середине 20-х годов XX века // История и её проблемы, 2001, № 3-4. С. 71-73.

¹⁹ Zeynalova T.M. Azerbaycanda devlet quruculuğu tarixinden (1920–1930). Bakı, 2004. S. 109.

²⁰ АПД УДП АР, ф. 1, оп. 85, д. 538, л. 19.

²¹ Надилов А.А., Нуриєв Ə.Х., Мурадов Ə.С. Нахчыван игтисадијјаты XX єсрдə. Бақы, 2000. С. 32.

²² Особая папка «Исторические материалы по Нагорному Карабаху» // АПД УП АР, Ф. 1, оп. 169, д. 249, л. 8.

У листопаді 1945 р. перший секретар ЦК КП(б) Вірменії Г.А. Арутінов (Арутюнян) відправив лист Й.Сталіну і виніс на розгляд ЦК ВКП (б) і союзного уряду питання про включення ІКАО до складу Вірменської РСР. В якості аргументу наводився більш тісний економічний зв'язок з Вірменією й негативне ставлення керівництва Азербайджану до цього регіону, розвиток якого нібито сильно відставав від усієї республіки²³. І. Сталін доручив розібратися з цим питанням секретареві ЦК ВКП (б) Г.М. Маленкову, який, у свою чергу, переправив лист Г.А. Арутінова першому секретарю ЦК КП (б) Азербайджану Мір Джафару Багірову. Після детального ознайомлення з питанням М. Дж. Багіров відправив Г. Маленкову лист-відповідь під грифом суворої секретності. У листі перший секретар ЦК КП (б) Азербайджану вказав на повну безпідставність доводів Г. Арутінова про економічний і соціальний стан ІКАО, підкресливши, що це споконвічна азербайджанська територія, що знаходиться на значно вищому рівні розвитку, ніж багато регіонів Вірменії та Азербайджану. Що стосується територіальних вимог, то М. Дж. Багіров, використавши головний аргумент вірменського керівництва про кількісне переважання вірменів в ІКАО, висловив згоду віддати ІКАО Вірменії за таких умов:

1. У разі передачі ІКАО виключити Шушінський район (оскільки більшість населення міста є азербайджанцями) з його складу і залишити в межах Азербайджану;

2. Включити до складу Азербайджанської РСР три райони Вірменської РСР: Азізбеківський, Веді і Гарабаглар, населені переважно азербайджанцями;

3. Включити до складу Азербайджанської РСР населений азербайджанцями Борчалінський район Грузинської РСР, а також Дербентський і Гасимкендський райони Дагестанської АРСР²⁴.

---

²³ Письмо Г.А. Арутинова — И. Сталину. Ноябрь 1945 г. // АПД УДП АР, ф. 1, оп. 169, д. 249, ч. 1, л. 7.

²⁴ Ганун. (Бакы), 1998. № 13–14 (53–54). С. 11–12.

Такий переділ територій республік і самої Росії не входив у плани радянського керівництва, і питання було передано в архів. Однак в 1948-1950 рр. почалася «добровільна» депортація 150 тис. чол. корінного азербайджанського населення з Вірменії, причому секретарі ЦК Н. Брутенц і Р. Севумян, які очолювали комісію з питань переселення в Азербайджані, зробили все можливе, щоб переселені особи не були розміщені в Нагірному Карабасі²⁵.

В 1948-1953 роках більшість азербайджанців були змушені покинути землі, які було передано під юрисдикцію Вірменської РСР. Витіснення азербайджанців з Вірменії здійснювалося як поволі, так і в офіційно санкціонованій владою формі. Так, 23 грудня 1947 року голова Ради Міністрів СРСР Й.Сталін підписав постанову № 4083 «Про переселення колгоспників та іншого азербайджанського населення з Вірменської РСР в Кура-Араксинську низовину Азербайджанської РСР», згідно з яким планувалося «переселити в 1948-1950 роках на добровільних засадах в Кура-Араксинську низовину Азербайджанської РСР 100 тисяч колгоспників та інше азербайджанське населення з Вірменської РСР, з них: 10 тисяч осіб – в 1948 році, 40 тисяч людей – в 1949 році і 50 тисяч осіб – в 1950 році»²⁶. Формальною причиною для настільки болючої операції стала репатріація до Вірменії співвітчизників з-за кордону. Так, в 1948-1952 роках в місцях історичного проживання азербайджанців були поселені вірмени, що приїхали з Лівану, Ірану та Сирії. У постанові Ради Міністрів говорилося: «Дозволити Раді Міністрів Вірменської РСР використовувати для розселення зарубіжних вірменів споруди та житлові будинки, що звільняються азербайджанським

---

²⁵ Мөммədov N.R. Azərbaycan SSR-in Dağlıq Qarabağ muxtar vilayəti (1923–1991). Bakı. S. 117.

²⁶ Див.: Постановление Совета Министров СССР «О переселении колхозников и другого азербайджанского населения из Армянской ССР в Кура-Араксинскую низменность Азербайджанской ССР» // АПД УДП АР, ф, 1, оп. 222, д. 48, л. 14.

населенням у зв'язку з переселенням їх в Кура-Араксинську низовину Азербайджанської РСР»²⁷.

Постанова Ради Міністрів СРСР наказувала здійснювати переселення «на добровільних засадах». Вираз на «добровільних засадах» було вжито в постанові з особливою метою, щоб завуалювати відверто репресивно-примусовий характер переселення.

Таким чином, мав місце черговий етап моноетнізації Вірменії, зворотним боком якого стало позбавлення від ще однієї великої частини етносу-автохтона – азербайджанців. І нікого не хвилювало те, що насильно виселені з Вірменії азербайджанці були змушені осісти на безводних, неродючих і напівпустельних землях, які абсолютно не були пристосовані для нормальної життєдіяльності. Під час переселення чимало азербайджанців загинуло, не витримавши нових кліматичних умов. Сталінське керівництво задалося метою переселити все азербайджанське населення з Вірменії.

Рада Міністрів СРСР дала всього один місяць часу на підготовку і переселення азербайджанців з Вірменії. Головна причина подібного поспіху стає ясною з останнього 11-го пункту постанови, згідно з яким стали заселяти в будинки вигнаних з Вірменії азербайджанців вірменських переселенців, що прибували з-за кордону. За наявними відомостями в цілому в 1948-1953 рр. з Вірменської РСР у насильницький спосіб були переселені або змушені були виїхати близько 150 тис. чол.²⁸

Хоча після смерті Сталіна процес переселення азербайджанців був призупинений, доля понад сотні тисяч людей, насильно переселених з Ахтінського, Гарабагларського, Ехегнадзорського, Азізбеківського та інших гірських районів в Кура-Араксин-

---

²⁷ Постановление Совета Министров СССР «О переселении колхозников и другого азербайджанского населения из Армянской ССР в Кура-Араксинскую низменность Азербайджанской ССР» // АПД УДП АР, ф. 1, оп. 222, д. 48, л. 15

²⁸ Историческая география Западного Азербайджана. Составитель С. Асадов. Баку, 1998. С. 83-90.

ську долину, виявилася дуже сумною. Кожен третій переселенець, не звиклий до нового клімату, гинув у результаті голоду і хвороб.

У 1950-х роках активізувалася підпільна діяльність дашнакської партії в Вірменії, оскільки саме в цей час під виглядом репатріантів і для навчання у вузах туди приїжджала велика кількість іноземних громадян вірменського походження, які реанімували у своїй пропагандистській діяльності ідею «Великої Вірменії». Наприкінці 50-х років знову спливає тема передачі Нагірного Карабаху Вірменії, в організованому порядку надсилаються листи «трудящих» з відповідними проханнями до Москви. На початку 1960-х рр. до цього процесу приєднуються ключові фігури в радянському керівництві – А. Мікоян і М. Суслов.

Керівництву Нагірного Карабаху вдалося добитися ліквідації Шушинського району (4 січня 1963 р.) постановою Обласного Комітету партії. Таким чином, територія в 289 кв. км 30 сіл і 1 міста була приєднана до Степанакертського району.

У 1964 р голова Верховної Ради А. Мікоян передає Н.С. Хрущову звернення так званого «Карабаського комітету», що описує «жахливе» положення НКАО, яке азербайджанське керівництво всіляко гнобить, і чергове прохання про приєднання до Вірменії²⁹. Відповідь М. Хрущова була короткою і конкретною: «Готовий надати 12 тис. вантажівок для переїзду всіх вірменів НКАО до Вірменії»³⁰.

Захоплені ідеєю нестачі життєвого простору, комуністичні керівники та інтелігенція Вірменської РСР ще неодноразово зверталися до Кремля з проханнями і навіть вимогами вивести Нагірно-Карабаську автономну області (НКАО) з юрисдикції Азербайджану і передати до складу Вірменії.

---

²⁹ Hacıyev N. Dağlıq Qarabağın tarixindən sənədlər. Bakı, 2005. S.80.

³⁰ Kocerli T. Yaddan çıxmaz Qarabağ. Neqşicahan Naxçıvan. Bakı, 1998. S. 159.

Вірменська сторона, незважаючи на постійну відмову союзної влади, методично продовжувала спроби домогтися згоди центру на розширення території НКАО або її повну передачу Вірменській РСР. У 1968 р. перед ЦК КПРС і Радою Міністрів СРСР з боку Вірменської РСР було піднято питання про несправедливе розмежування території Вірменії та Азербайджану і дано посилання на створену в 1938 р. Закавказьким Управлінням картографії карту, за якою територія ряду районів Азербайджану – Кедабек, Губадли, Лачін, Газах та ін. (всього 2 тис. га) входили нібито до складу Вірменії.

14 липня 1969 року Гейдар Алієв був обраний першим секретарем ЦК КП Азербайджанської РСР – фактично керівником республіки. Створена ним комісія фахівців визначила, що дана карта була складена в 1953 р. Калантаровим і Гадагчяном і є повною фальсифікацією ще дореволюційних карт³¹. На цьому питанні про територіальні претензії було закрито аж до 1988 року. Однак ще до цього, на початку 1960-х років, керівництву Нагірного Карабаху вдалося домогтися ліквідації Шушинського району (4 січня 1963 р.) постановою обласного комітету партії. Таким чином, територія в 289 кв. км, 30 сіл і одного міста була приєднана до Степанакертського району.

Таким чином, з самого початку утворення НКАО в якості автономної адміністративної одиниці вірменами розглядалося не як компромісний варіант суперечки з Азербайджаном, а як початковий етап для подальшого відторгнення цієї території і приєднання до Вірменії. З початком 1985 року «перебудовних» процесів в СРСР вірмени вирішили, що сприятливий момент для реалізації їх сепаратистських, аннексіоністських планів щодо Нагірного Карабаху настав.

---

³¹ Mustəqil dövlətimiz və parlamentimiz. Bakı, 2001. S. 257–259.

КАРАБАХСЬКА КРИЗА: СЛІД КРЕМЛЯ

Середина 80-х рр. XX століття характеризується в сучасній історії авантюрною спробою реформування СРСР, розпочатою Михайлом Горбачовим. Зміцнившись на посту Генерального секретаря Центрального Комітету КПРС, він, незважаючи на об'єктивну ситуацію в країні, почав реалізацію політики «перебудови». Більшість експертної спільноти схильна вважати, що головною причиною небувалих потрясінь, що призвели до гострої внутрішньополітичної кризи і, як наслідок, розпаду Союзу, стала провальна національна політика М. Горбачова.

М. Горбачов ініціював масштабну зміну кадрів з метою прибрати з важливих посад у вищому керівництві осіб, які мали свій погляд на зміни, що відбувалися, а значить, пропонували більш функціональні і продумані шляхи виходу із непростой ситуації, яка переросла в непереборну кризу. Найбільш досвідчені і далекоглядні політики відкрито висловлювали незгоду з необдуманими методами реформування держави, якими захопився генеральний секретар. Непрості стосунки Михайла Горбачова були, зокрема, з членом Політбюро ЦК КПРС, першим заступником голови Ради Міністрів СРСР Гейдаром Алієвим, який на засіданні Політбюро ЦК КПРС від 11 березня 1985 року, коли

обговорювалося питання обрання нового Генерального секретаря партії, висловився на підтримку М. Горбачова.

В кінці 1987 року Гейдар Алієв був виведений зі складу Політбюро ЦК КПРС. За офіційною версією, він був відправлений на пенсію за станом здоров'я. Проте головною причиною упередженого ставлення генсека Михайла Горбачова до Гейдара Алієва стала принципова позиція останнього до тих реформ, які вели величезну країну до соціально-економічного колапсу, неблаганно поглиблюючи дестабілізацію в країні і навколо неї.

У результаті один з ключових людей у вищому ешелоні влади СРСР, людина, за якою був закріплений один з важливих блоків державного управління – соціально-економічний, позбувся поста. Фактично вихід Г. Алієва та інших видатних і досвідчених політиків з Політбюро розв'язав руки М. Горбачову, який став впроваджувати у життя необмірковану лінію перетворень, відірвану від реалій. Національна політика М. Горбачова абсолютно не враховувала історичного досвіду, а також вибухонебезпечного потенціалу міжетнічних проблем, що накопичилися через волонтаристські рішення колишніх партійних керівників. А найнебезпечнішою тенденцією цього курсу стало те, що М. Горбачов, який здійснював одноосібну владу, нехтував очевидною істиною в рішенні вкрай заплутаних проблем, що вимагають мудрості, рішучості і мужності, йдучи наперекір настроям, що домінували в окремих умах. І тому стало зрозуміло, чому шляхи М. Горбачова і Г. Алієва розійшлися.

Міжетнічні конфлікти між тим набирали силу, і Центр на чолі з М. Горбачовим, не знаходячи нічого конструктивного, не вагаючись, поставив на силове вирішення проблем.

Стійка думка про те, що М. Горбачов спочатку був лояльним до керівництва Вірменії та її зарубіжної діаспори, підтверджують підсумки засідання Політбюро ЦК КПРС під його головуванням від 21 лютого 1985 року. На той момент М. Горбачов з причини хвороби К. Черненко головував на засіданнях Політбюро ЦК КПРС.

На тому засіданні з ініціативи М. Горбачова на розгляд вищого керівництва СРСР було внесено пункт «Про заходи у зв'язку з 70-річчям геноциду вірменів», що отримало далеко неоднозначну оцінку з боку членів Політбюро. Справа в тому, що питання т.зв. «Геноциду вірменів» уперше було активно піднято в 1960 роки з боку політичних кіл США і низки країн Західної Європи. Тоді СРСР зайняв вельми насторожену позицію до цієї надуманої на Заході кампанії і неодноразово давав знати, що порушення питання «геноциду вірменів» є політично мотивованою грою «капіталістичного Заходу». Потім, однак, і радянські інстанції стали використовувати «геноцид вірменів» як ідеологічну зброю проти натовської Туреччини, однак це робилося дуже обережно і локально. Тому можна сказати, що засідання під головуванням М. Горбачова в лютому 1985 року, де він вирішив підняти питання «геноциду вірменів» на всесоюзний рівень, перевернуло усталені в Кремлі позиції з цього питання.

Відкриваючи засідання Політбюро ЦК КПРС, М. Горбачов сказав: «24 квітня 1985 року виповнюється 70 років з часу геноциду вірменів, організованого правлячими колами молодотурків Османської імперії». Далі він продовжив: «Палата представників США прийняла резолюцію про оголошення 24 квітня «Днем нелюдського ставлення до людини і геноциду вірменів». Активно діють в такому ж напрямку і урядові кола Франції і ряду інших країн...

У зв'язку з цим ЦК КП Вірменії пропонує видати Указ Президії Верховної Ради Вірменської РСР про оголошення 24 квітня «Днем пам'яті жертв геноциду», а також передбачити виступ першого секретаря Компартії Вірменії по радіо і телебаченню з публікацією тексту його виступу в республіканській пресі»¹.

Дана ініціатива М. Горбачова стала сюрпризом для присутніх, оскільки це питання не було на розгляді ЦК всі 70 років

---

¹ Див.: Стенографический отчет заседания Политбюро ЦК КПСС от 21 февраля 1985 г. // <http://karabakh-doc.azerall.info/ru/articles/artc065.htm>.

його існування. По суті, це був перший шокуючий крок, який за своєю ідеологічною спрямованістю не збігався з лінією комуністичної партії СРСР. Вельми символічним є те, що єдиним, хто підтримав ініціативу М. Горбачова, став перший секретар Вірменської РСР С. Демірчян. Однак найбільш досвідчені і розсудливі партійні лідери – В.І. Гришин, В.В. Громико, М.С. Тихонов виступили проти необдуманого рішення. Вони ж не забули про можливість висловити незгоду з позицією керівництва Вірменської РСР, яке навмисно йшло на ускладнення радянсько-турецьких відносин, виступаючи в якості прихильників інтересів американського істеблішменту.

Цього разу «пробна куля», пущена М. Горбачовим за наполяганням вірменського керівництва, пройшла повз ціль, не знайшовши розуміння з боку партійного керівництва. Але все ж генсек переконав Політбюро прийняти рішення про проведення у квітні 1985 року низки поминальних заходів на союзному і республіканському рівнях. М. Горбачов своїм виступом дав також вищій радянській партійній еліті свого роду завуальований меседж про те, що вірменське питання знову стає актуальним і користуватиметься підтримкою з боку влади.

У Вірменії і в рядах структур її зарубіжної діаспори високо оцінили довгоочікуваний сигнал вищого союзного керівництва, і фактично новий підхід Кремля, озвучений особисто М. Горбачовим, дав старт для повільного зростання вірменської активності в ініціюванні масштабної антиазербайджанської кампанії, вінцем якої мала стати чергова хвиля анексії азербайджанських територій.

Нездатність команди Горбачова, що прийшла в 1985 році до влади в Кремлі, знайти спільну мову з союзними республіками виявилася і в тому, що Центр вдався до невиправданої зміни місцевих керівників, що в результаті обернулося наростанням невдоволення громадськості в союзних утвореннях. Результатом змін стали заворушення в Казахстані (грудень 1986 року). Різно ускладнилася обстановка і в Закавказзі, коли сталося не-

виправдане кровопролитне введення радянських військ в Тбілісі (квітень 1989 року). Потім пішло загострення ситуації в Придністров'ї (Молдова), відбулися міжнаціональні сутички в Новому Узені (Казахстан), у Ферганській долині (Узбекистан), криваве введення радянських військ в Баку (січень 1990 року), а також заворушення в Душанбе (Таджикистан), Ризі (Латвія) і Вільнюсі (Литва). Однак самим трагічним і хворобливим міжнаціональним протистоянням на просторах СРСР став вірмено-азербайджанський нагірно-карабахський конфлікт, що згодом переріс у повномасштабну війну.

Відразу після відсторонення Гейдара Алієва з Кремля почалася легалізація домагань Вірменії на НКАО. За попередні роки Г. Алієв завжди успішно запобігав сепаратистським настроям, які визрівали в Єревані за участю місцевих націоналістів. Гейдар Алієв був розумним політиком, пасіонарним і цілеспрямованим, його далекоглядність дозволяла знищувати в корені будь-які спроби вірменських провокаторів, які мали на меті перекроювання кордонів двох республік.

Органи безпеки Азербайджану володіли широкою інформацією щодо цілей шовіністично налаштованих осіб у комуністичному керівництві Вірменії, що назрівали, та їхніх покровителів у Москві. Не було ніяких сумнівів, що сепаратисти з Карабаху надихалися і спрямовувалися з Єревану.

Потім стало достеменно відомо, що ніхто інший, як саме Михайло Горбачов зі своїм довіреним оточенням «дав добро» на розпалювання сепаратистських настроїв вірменськими шовіністами. Восени 1987 року в Москві для зустрічей з партійним керівництвом ЦК КПРС прибула депутація вірменів з ІКАО. Вона приїхала клопотати про «міацум» – возз'єднання Нагірного Карабаху з Вірменією. І якщо раніше такі спроби однозначно відміталися союзним керівництвом, то на цей раз секретар ЦК КПРС Олександр Яковлев пообіцяв карабахським вірменам усіяку підтримку, закликавши їх «міцно триматися» у здійсненні своєї мети.

У грудні 1987 року під час візиту голови СРСР Михайла Горбачова до Сполучених Штатів Америки його дружина Раїса Горбачова зустрілася з представниками організації «Дашнакцутюн». Керівництво вірменської діаспори США, зробивши їй дорогі підношення, заручилися вербальною підтримкою щодо планів, що стосуються подальшої долі Карабаху. «Дашнакцутюн», як відомо, є організацією, що має широку зарубіжну мережу, до рядів якої входять представники вірменської діаспори десятків країн. Однак діяльність цієї організації була заборонена в СРСР, оскільки по суті своїй ідеологія цієї революційної федерації була заснована на розпалюванні націоналізму і пропаганді тероризму. І заборона носила цілком обґрунтований характер, оскільки кривавий почерк «Дашнакцутюн» та інших вірменських терористичних угруповань був добре знайомий радянським закритим органам по тих численних злочинах, які в різний час було вчинено не тільки на території країн Європи, Азії та Америки, але також і в СРСР.

Головною сенсацією стало позитивне ставлення керівництва СРСР до відновлення діяльності дашнаків на території Вірменської РСР. Їм було дозволено заснувати газету і створити інформаційний центр.

У цьому зв'язку цікавою є думка дослідників Д. Фурмана та С. Асеніуса про вірменський націоналізм періоду розпаду СРСР: «... якщо націоналістичний менталітет з його тенденцією до самообману і міфологем розглядав повернення Турецької Вірменії як віддалену і ледь досяжну задачу, то отримання з допомогою Москви Нагірного Карабаху здавалося цілком реалістичним»².

З цього часу починається фактичний вивід НКАО з підпорядкування Азербайджану поки що в підпорядкування Москви. У березні 1988 р. Радою Міністрів СРСР було прийнято постанову «Про прискорення соціально-економічного розвит-

---

² Furman D., Asenius C. J. The Case of Nagorno-Karabakh (Azerbaijan) in Peacekeeping and the Role of Russia in Eurasia. Westview Press,; 1996. P. 142.

ку НКАО Азербайджанської РСР на 1988-1995 рр.»³, в якому на ці заходи виділявся величезний бюджет (500 млн. руб.), що ще більше надихнуло карабахських вірменів на сепаратистські дії. У Степанакерті створюється комітет «Крунк», дії якого безпосередньо спрямовані на відділення Нагірного Карабаху від Азербайджану, в Нагірному Карабасі, Вірменії і за кордоном розгортається широка пропаганда, направляються звернення у більш ніж 30 країн світу від імені жителів НКАО і т.д. Як з'ясувалося згодом, підписи під більшістю з цих листів і звернень були підтасовані. Починається рух карабахських вірменів «Міацум» (Возз'єднання), яке перейшло в масові мітинги кінця 80 початку 90-х років.

У травні 1988 року делегацію карабахських вірменів приймає тодішній перший секретар Компартії Азербайджану А. Везіров, який пообіцяв їм виконати будь-які їхні вимоги, аби припинилися мітинги. Однак мітинги не припинилися, зате була отримана можливість налагодити безперебійний зв'язок з Вірменією, 5 разів на день літали авіарейси Єреван-Степанакерт, була налагоджена доставка зброї, як з Вірменії, так і з Росії⁴. До цього часу 250 тис. азербайджанців було вигнано з Вірменії, і частина з них розміщена в Нагірному Карабасі. На вимогу М. Горбачова А. Везіров видав розпорядження про виселення 3 тисяч біженців-азербайджанців з НКАО і переселення їх у непридатні за кліматичними умовами райони Азербайджану.

Таким чином, легалізація боротьби за «міацум» на очах стала набувати реальних обрисів. Фактично вірменські шовіністи, отримавши добро вищого керівника радянської країни на реалізацію виношенуваної довгі роки небезпечної ідеї, визначили для себе в якості природної можливості використання будь-яких засобів, аж до силового варіанту. Це поклало початок накопиченню легкого стрілецького озброєння, залученню волонтерів

³ Газ. «Бакинский рабочий». №. 25 марта 1988.

⁴ Особая папка «Исторические материалы по Нагорному Карабаху» // АПД УДП АР. Ф. 1, оп. 83, д. 16, л. 1.

з-за кордону, у яких за плечима був досвід збройної підривної боротьби в різних гарячих точках планети. Так межа між Азербайджаном і Вірменією на очах стала перетворюватися на зону запеклого протистояння, і провокації вздовж лінії зіткнення поступово стали нормою.

Стрілянина, вибухи, викрадення людей стали частим явищем. Партійні органи перестали володіти ситуацією. До урядових органів Азербайджану стали надходити перші повідомлення про накази вірменських польових командирів, слова, розпорядження та рішення яких вже прирівнювалися до директив, якими оперують люди, наділені офіційними повноваженнями. Керівництво Вірменії з таким бойовим шовіністичним авангардом реально переводило стрілки годинника на військовий лад.

Прекрасно знали про це і в Москві. Знали і нічого не робили, щоб запобігти міжнаціональному збройному протистоянню, яке все більш зримо перетворювалося на неминучість. Азербайджанське керівництво на чолі з Абдурахманом Везіровим, яке довго перебувало в прострації, до останнього моменту млоїло співгромадян очікуваням справедливого рішення з центру. В результаті злочинна вичікувальна позиція обернулася втратою часу і відмовою надати ініціативу місцевим органам щодо організації самооборони від зростаючої агресивності вірменських бандитських формувань. Між тим небезпечний ворог вже позначив усю територію Азербайджану як театр терористичних та бойових дій.

ЩО ПРИХОВУВАЛОСЬ ВІД ГРОМАДСЬКОСТІ?

Вірменські терористичні угруповання існували і в бутність радянської системи, навіть у мирні догорбачовські роки, і час від часу скоювали теракти. В СРСР воліли не «виносити сміття з хати», тому факти вірменського терору, здійснені 8 січня 1977 року в Москві, практично замовчувалися. А в той зловісний день сталося відразу три вибухи: в метро (станція «Першотравнева»), магазині № 15 Бауманського району та на вулиці 25 Жовтня. В результаті терактів загинули 7, а за уточненими даними, 29 людей, 37 були поранені. Радянські спецслужби намагалися вийти на слід групи терористів, що стояла за цими лиходійствами. Тим часом та сама група мала намір здійснити серію вибухів у переддень свята 7 листопада 1977 року, коли за традицією в СРСР відзначався День Жовтневої революції.

На пошуки злочинців були кинуті кращі слідчі прокуратури, МВС і КДБ СРСР. Їм вдалося розкрити чимало фактів співучасті впливових вірменських партійних лідерів у низці страшних злочинів. Операція отримала кодову назву «Підривники». На ноги була піднята міліція на всіх залізничних вокзалах і в аеропортах країни, і активно опрацьовувалися маршрути транспорту, що обслуговував південний – Закавказький напрямок. На кордоні Грузії та Вірменії в третьому вагоні потяга № 55

«Москва – Єреван» були арештовані Акоп Степанян і Завен Багдасарян, а потім і організатор терактів – Степан Затікян. Всі троє в 1979 році були засуджені до смертної кари і розстріляні. Справа набула розголосу, і тому владі не вдалося приховати подробиці гучної справи, що забрала життя багатьох безвинних людей.

Зберігся відеозапис з виступами С. Затікяна на суді: «Я вже неодноразово заявляв, що відмовляюся від вашого судилища, і ніяких захисників не потребую. Я сам є обвинувачем, а не підсудним. Ви не підвладні мене судити, оскільки жидоросійська імперія – не є правовою державою! Це треба твердо пам'ятати».

С. Затікян закінчив свою промову закликом вірменською мовою: «Передайте всім, що нам залишається помста, помста і ще раз помста!».

До карабахського конфлікту вірменські підривні організації готувалися давно і ґрунтовно. Ще в 1985 році в Афінах партія «Дашнакцутюн» на своєму XXIII з'їзді постановила вважати своїм першочерговим завданням «створення єдиної і незалежної Вірменії».¹ Намічалось здійснити прийняте рішення за рахунок азербайджанських земель в НКАО, Нахічеванській Автономній Республіці та грузинського регіону Джавахеті.

До реалізації цього плану, як і завжди, виявилися залучені всі традиційні структури вірменського народу: церква, шовіністично налаштована інтелігенція та діаспора. Пік ідеологічної та практичної підготовки, як правило, припадав на 24 квітня. Починаючи з 1985 року, вірменам дозволялося відкрито проводити поминальні заходи. З тих пір щорічно проводились мітинги-ходи, які нерідко оберталися заворушеннями на адресу азербайджанського населення Вірменії.

Ще до початку карабахського конфлікту 24 квітня 1983 року в центрі Масіського (Зангібасарського) району Вірменської РСР на весільну процесію азербайджанців скоїла зухвалий на-

---

¹ Мархулія Г. Ідея «Великої Арменії» и вопросы армяноазербайджанского конфликта: <http://iberiana.wordpress.com/armenia-georgia/markhulia-3/>.

пад група вірменських бандитів, учинивши справжню бійню. Розлучений натовп увірвався до будинку нареченої і важко поранив 4-х осіб, також десятки людей отримали поранення різної тяжкості.²

У той самий день, 24 квітня 1983 року, було розгромлено азербайджанське кладовище в районному центрі Масіс. На знак протесту актам вірменського вандалізму азербайджанці влаштували мітинг, зібравшись на одній з ділянок турецько-радянського кордону. Вони провели відповідну мирну акцію з вимогою дозволити їм безперешкодно перейти на територію сусідньої держави. Тільки після настільки відчайдушного кроку азербайджанців керівництво Масіського району Вірменії розпорядилося відновити кладовище, що було зроблено за одну ніч. Між тим московська комісія, що прибула на місце інциденту, у своєму заключному акті ці події з явним шовіністичним підтекстом розцінила як конфлікт на побутовому ґрунті. Ніхто не поніс належного покарання, і цим було дано старт наступним випадкам жорстокого і войовничого націоналізму³. Вірменські шовіністичні організації, що з'явилися в період перебудови «Крунк» в НКАО, і Комітет «Карабах» в Єрвані взялися за реалізацію проекту фактичного відторгнення Нагірного Карабаху. Ще в середині 1980-х рр. значно активізувалися різного роду терористичні і шовіністичні угруповання, які за підтримки Вірменської церкви та зарубіжної діаспори дали старт здійсненню насильницької депортації азербайджанців з Вірменії та Нагірно-Карабахської Автономної Облaсті (НКАО) Азербайджанської РСР. То була спланована акція етнічної чистки, за якою стояли не тільки радикальні екстремістські сили, а й партійні, правоохоронні органи радянської Вірменії. У своєму середовищі

---

² Сараллы С. Геноцид. Аннотация районов. Список погибших и жестоко убитых в Западном Азербайджане в 1987–1992 гг. http://senuber.az/new/db/show_news.php?subaction=showfull&id=1204632210&archive=&template=hy.

³ Рагимоглу Г. Незабвенные имена, незалеченные раны: <http://westland.az/index.php?mod=static&page=ssr16&lang=ru>.

екстремісти не приховували, що кінцевою метою каскадних терористичних вилазок воєнізованих і добре екіпірованих угруповань є насильство, за допомогою якого належить «очистити республіку від азербайджанського населення з метою створення «Великої Вірменії».

З приходом М. Горбачова в 1985 році до влади створилися сприятливі умови для здійснення цих злочинних ідей, і першим етапом у цьому напрямку став процес розпалювання сепаратизму в НКАО. З літа 1987 року почалася активна закулісна фаза карабахського конфлікту, про яку широка радянська громадськість практично нічого не знала. У серпні 1987 року карабахські вірмени послали до Москви петицію з проханням «передати НКАО до складу Вірменської РСР».

Велику підтримку вірменським сепаратистам надавали в Кремлі етнічні вірмени, що входили до близького оточення М. Горбачова – політичні, економічні радники, експерти з національного питання – Г. Шахназаров, Е. Баграмі, А. Аганбегян, С. Сітарян та інші. Під час перебування М. Горбачова у Франції в листопаді 1987 року його економічний радник академік Абел Аганбегян, складі як член радянської делегації, виступив на прийомі, влаштованому на його честь Вірменським інститутом Франції та Асоціацією вірменських ветеранів, і, не цураючись відверто провокаційних заяв, сказав, що Нагірний Карабах буде приєднаний до Вірменії і на те навіть отримано згоду М. Горбачова⁴. 18 листопада в інтерв'ю французькій газеті «Юманіте» А.Г. Аганбегян намагався обґрунтувати необхідність приєднання Нагірного Карабаху до Вірменії: «Я б хотів дізнатися про те, що Карабах став вірменським. Як економіст я вважаю, що він більше пов'язаний з Вірменією, ніж з Азербайджаном»⁵.

Цей період «позначений» створенням вірменської терористичної організації «Спілка вірменів» (СА), яка встановила тісні зв'язки з воєнізованими підрозділами «Дашнакцутюн». Метою

---

⁴ Бобков Ф. Д. КГБ и власть. М., 2003. С. 293.

⁵ L'Humanité. 1987, Novembre 18.

кооперації було забезпечення членів вірменської міжнародної терористичної організації ASALA (Armenian Secret Army for the Liberation of Armenia – Вірменська секретна армія звільнення Вірменії) фальшивими документами і грошима для безперешкодного пересування по території СРСР. СА активно брала участь у забезпеченні поставок зброї та найманців для здійснення терактів у Нагірній частині Карабаху – Азербайджані. Зв'язок з ASALA Спілка вірменів підтримувала головним чином через терориста-посередника В. Сісяна.

Пізніше російський дослідник С.І. Чернявський писав: «На відміну від Вірменії, у Азербайджану не було і немає організованої і політично активної діаспори, а карабахський конфлікт позбавив азербайджанців будь-якої підтримки з боку провідних західних країн з урахуванням їхніх традиційно провірменських позицій»⁶.

Значно активізувалася Вірменська церква, яка взяла активну участь у гарячій фазі нового витка антиазербайджанських акцій в Нагірному Карабасі і Вірменській РСР. 25 лютого 1988 року католикос всіх вірменів Вазген II зі своєї резиденції в Ечміадзіні по вірменському телебаченню звернувся до своєї пастви з закликом: «У ці дні я отримав багато листів і дзвінків по телефону з-за кордону від наших церковних організацій, які від імені двох мільйонів вірменів, які перебувають там, просять мене клопотати перед радянським урядом, щоб вирішення питання щодо Нагірного Карабаху отримало справедливую оцінку... Я дав хід цим заявам і послав телеграму нашому вельмишановному Михайлу Горбачову з проханням про вирішення питання позитивно для вірменського населення НКАО... Я запевняю у тому, що в Москві на вищому рівні скоро спеціально буде вирішено питання по НКАО... Нашими діями ми повинні не відвернути, а успішно сприяти встановленню справедливості. Будьте обережні! Слухайте мій голос і мою батьківську пораду!»⁷.

---

⁶ Чернявський С.И. Новый путь Азербайджана. М., 2002. С. 27.

⁷ Вердиева Х., Гусейн-заде Р. Родословная армян и их миграция на Кавказ с Балкан. С. 43.

Текст звернення католикоса всіх вірменів, що транслювався по вірменському телебаченню, був також поширений серед населення республіки у вигляді листівки. Тим самим глава вірменської церкви закликав свою паству до відкритої непокори офіційній владі СРСР і Азербайджанської РСР, відкрив шлях неоголошеній загарбницькій війні Вірменської РСР проти азербайджанського народу.

Першими біженцями конфлікту, що починався, в 1987 році стали азербайджанці Кафану (Вірменська РСР), яких вірменські радикальні активісти при потуранні кремлівського керівництва стали насильно виганяти з насиджених земель. Силова депортація азербайджанців супроводжувалася масовими погромами, вбивствами і здійснювалася за безпосередньої підтримки керівництва Вірменії та її силових структур. При цьому дислоковані в Вірменії радянські війська і сили правопорядку не вжили серйозних заходів для запобігання етнічної чистки. До кінця 1988 року у Вірменії практично не залишилося азербайджанців. Вимушені шукати притулок в Азербайджані, біженці стали причиною соціальної та суспільно-політичної кризи в країні.

Сотні тисяч біженців з Вірменії, яким довелося перетерпіти немислимі насильства і поневіряння, приєдналися до вимушених переселенців, яких вірменські сепаратисти і бойовики вже виганяли з Нагірного Карабаху. У підсумку наявність величезної маси невлаштованих людей створила вкрай напружену ситуацію в Баку, де керівництво республіки не мало можливості адекватно реагувати на гуманітарну і соціальну катастрофу, що розпалювалась.

У настільки напруженій ситуації Обласна Рада НКАО 20 лютого 1988 року, ініціювавши антиконституційну дію, зібралася на позачергову сесію і прийняла постанову «про вихід зі складу Азербайджанської РСР і приєднання до Вірменської РСР». Процедура проведення позачергової сесії законодавчого органу автономної області була проведена всупереч діючим юридич-

ним нормам і суперечила як Конституції Азербайджану, так і Конституції СРСР.

Попри це, розкольніцький механізм було запущено, і багатьом було невтямки, що дії сепаратистів носили антиконституційний характер. Атмосфера, розпалена в емоційному плані до межі, з кожним днем дедалі виходила з-під контролю, і провокаційні дії Ради народних депутатів НКАО продовжували грати на користь Єрвана, який відкрито диригував усім процесом. Перша кров у Карабахському конфлікті пролилася 25 лютого 1988 року в Аскерані (Карабах), коли вірмени вбили двох молодих азербайджанців.

18 липня 1988 року Верховна Рада СРСР підтвердила, що Нагірний Карабах продовжить залишатися у складі Азербайджану і що зміни адміністративних меж республіки без її згоди не можливі. Це означало, що вищий законодавчий орган Азербайджану, як вища інстанція, на юридичній основі має право скасувати антиконституційне рішення Ради НКАО.

Незважаючи на це, вірмени Карабаху і їхні агенти в Баку та інших частинах Азербайджану продовжували інформаційну кампанію і сіяли паніку серед мирного населення. Епіцентром палких колізій продовжувала залишатися територія НКАО, де сутички на ґрунті міжнаціональної ворожнечі стали звичною справою. І як не парадоксально, місцеві вірмени застосовували ту ж тактику випаленої землі, яку раніше проводили в Вірменії місцеві шовіністи з метою примусити азербайджанців покинути землі батьків і дідів. 21 вересня 1987 року останній азербайджанець покинув адміністративний центр Нагірно-Карабахської автономної області (НКАО) у складі Азербайджану – місто Ханкенді (Степанакерт)⁸.

---

⁸ Карабах: хронологія конфлікту: http://news.bbc.co.uk/hi/russian/news/newsid_3681000/3681079.stm.

СУМГАЇТ ЯК ІДЕОЛОГІЧНИЙ ІНСТРУМЕНТ

Жорстка ескалація конфлікту, що супроводжувалась етнічною чисткою, жертвою якої стали близько 250 тисяч азербайджанців Вірменії та понад 60 тисяч азербайджанців НКАО, призвела до різкого погіршення суспільно-політичної обстановки в Азербайджані. Влада республіки по суті була паралізована, і в світлі тривожних обставин вона практично не могла адекватно реагувати на появу величезного потоку біженців і вимушених переселенців. Гнів народу, який зростав у зв'язку з цим, знаходив вихід у численних масових виступах і протестах.

У центрі і на місцях часто стали відбуватися стихійні зіткнення людей, фігурантами яких ставали азербайджанці і вірмени. У лютому 1988 року сталася трагічна провокація в Сумгаїті (Азербайджан), коли групи доведених до відчаю вигнанців з Вірменії при скоординуванні зі спецорганами Вірменії і наводкою КДБ СРСР були спрямовані в населені вірменами квартали промислового міста.

Про те, що це була заздалегідь спланована акція, що мала на меті продемонструвати неможливість подальшого безпечного проживання вірменів в Азербайджані і виправданість передачі Нагірного Карабаху Вірменії, а в подальшому і виправдати військову агресію Вірменії проти Азербайджану, говорить безліч фактів.

На перший погляд, каталізатором вірмено-азербайджанського нагірно-карабахського конфлікту стали спровоковані радянськими спецслужбами міжнаціональні зіткнення в інтернаціональному і неоднорідному за етнічним складом великому промисловому центрі, яким був Сумгаїт. Однак необхідно врахувати, що трагічні події, які розгорнулися в цьому місті, стали прямим наслідком насильницького виселення азербайджанського населення з Вірменської РСР, біля витоків якого стояв не хто інший, як сам Михайло Горбачов.

Наприкінці лютого 1988 року, коли відбулися Сумгаїтські події, у цьому та інших азербайджанських містах вже встигли влаштуватися понад 4000 біженців з Вірменії – жертви організованої безпосередньо партійним керівництвом і правоохоронними органами Вірменської РСР кампанії насильницької депортації чужорідного населення.

Однак для початку здійснення цього не вистачало найважливішого штриха – кривавої провокації, вчинивши яку вірменська сторона, використовуючи свої широкі інформаційно-пропагандистські ресурси, змогла б підняти про галас щодо «багатостраждального» християнського народу, який був «холодно-кровно вирізаний злими турками-азербайджанцями». Сумгаїтські події дали поштовх іншому спланованому процесу – початку відвертої антиазербайджанської пропагандистської істерії в радянській та зарубіжній пресі з широким використанням можливостей телебачення. Часом по каналах телемовлення в різних країнах подовгу прокручувались несамовиті кадри вуличних розправ, де за жертв видавалися «гнані» вірмени, а за катів – «кровожерливі» азербайджанці. І все б нічого, якби демонстрована хроніка була б справжньою і відповідала б дійсності.

Багато з тиражованих у телевізійній мережі кіно- і відеокадрів носили постановочний характер, і в інсценованих актах були задіяні актори. А в інших випадках за правду карабахських подій видавалися чужі знімальні матеріали, що не мають ніякого відношення ні до азербайджанців, ні до вірменів. У запалі

пропагандистського ражу вірменські стратеги, широко використовуючи підроблення та інсценування, переслідували мету залучити на свій бік симпатії неінформованих людей у західних і мусульманських країнах, видаючи вірменів за цивілізованих людей, а азербайджанців – за некультурних і некерованих маргіналів. Надалі великих зусиль коштувало очистити міжнародне інформаційне поле від ідеологічної скверни, моторошних інсинуацій, розв’язаної психологічної війни з Азербайджаном.

За кілька днів до початку заворушень до Сумгаїту приїхали десятки представників преси. Ще до початку подій заможні вірмени залишили місто, попередньо знявши з рахунків Ощадбанку СРСР готівку. Ці події були невинуватими, вони здійснювалися з єдиного центру і вміло керувалися. Приміром, Сумгаїтський вірменин на ім’я Едуард Григорян, який очолив саму розлючену юрбу погромників, на диво швидко знаходив за адресами вірменів, що проживали у різних місцях міста, холоднокровно гвалтував і вбивав їх.

Під час дізнання по сумгаїтських подіях, що проводилося слідчою групою Генпрокуратури СРСР, було встановлено багато фактів участі осіб вірменської національності в цих подіях. Кримінальну справу Е. Григоряна вела слідча група, якою керував слідчий з особливо важливих справ Генпрокуратури СРСР – Володимир Сергійович Галкін. Парадоксально, що слідство, яке розпочалося щодо скоєння бандитом і рецидивістом Е. Григоряном численних злочинів, трохи пізніше вирішено було перевести до Єревану, тобто до міста, до якого ні сам обвинувачений, ні його жертви не мали жодного відношення. Підключення до слідства вірменських органів мало на меті проведення такого розслідування, щоб виключити надалі винесення рішень, які викликали б невдоволення вірменських сепаратистів. Однак після завершення слідства і винесення вироку ніхто так і не дізнався про рішення правосуддя, так само як не представилося можливим встановити – де відбуває покарання вбивця мирних людей.

Сумгайтські вірмени, виступаючи на судовому процесі в Єревані, впізнали підсудного Е. Григоряна і назвали його головним організатором Сумгайтських подій. Так, Л. Меджлумян свідчила: «Григорян увійшов у мою квартиру, ніжкою зламаного ним же стільця наніс удар моїй матері, я кілька разів намагалася чинити опір, але моїх сил було недостатньо. Він повалив мене на підлогу і зробив, що хотів». Учасник подій Наджафов розповідав: «Група на чолі з Григоряном увірвалася до будинку № 512, роздягла догола господиню Емму, і Едик Григорян запропонував вивести її голу на вулицю, потім Емма була по-віррячому вбита».

На відеозаписі слідства, зробленого в будівлі Єреванської прокуратури, було зафіксовано, як постраждалі сестри Меджлумян впізнали Едуарда Григоряна, що вчинив насильство над ними, і він почав їх благати про пощаду: «Сестричко, я теж вірменин, не називайте мене!». Він домагався того, щоб вони взяли назад свої свідчення. Але сестри Меджлумян були невблаганні і в залі суду заявили: «Ти був головний». Постраждалі навідріз відмовилися змінити свої свідчення, незважаючи на тиск на них з боку різних людей та інстанцій.

Згідно кримінальної справи, під час Сумгайтських подій загинуло 32 людини, з них 26 вірменів і 6 азербайджанців, які загинули, рятуючи вірменів. У матеріалах слідства є окремий том на основі свідчень про те, як азербайджанці ціною свого життя рятували вірменів. На стор. 96-100 кримінальної справи містяться свідчення вірменів, зокрема Левона Єсея (том 1, аркуш 125-139), про те, як його родину рятували і вивозили азербайджанці. Там само, в кримінальній справі, можна ознайомитися з обставинами, за яких загинули 5 азербайджанців, які рятували вірменів.

Тим часом шовіністи, що зарвалися, під керівництвом партійних і радянських лідерів Вірменії продовжили насильницьке вигнання азербайджанців. Чого вартий, наприклад, виступ Р. Казаряна, члена-кореспондента АН Вірменії на мітингу в

Єревані 4 листопада 1988 року, де він прямо закликав співвітчизників самоорганізуватися і «за допомогою загонів спеціального призначення всіляко забезпечити еміграцію іновірців». «Вперше за ці десятиліття нам надана унікальна можливість очистити Вірменію. Я вважаю це найбільшим досягненням нашої боротьби за ці десять місяців», – волав Р. Казарян на мітингу за участю вищого партійного керівництва Вірменії¹.

Те, що Сумгаїтські події були добре підготовленою провокацією проти азербайджанського народу, підтверджує і вірменський автор Роберт Аракелов у книзі «Нагірний Карабах: винуватці трагедії відомі». Автор зазначає: «... в Степанакерті після цих подій у темпі було споруджено пам'ятник жертвам, куди періодично водили школярів та студентів – плачте, бідні одноплемінники. А в той самий час і все той самий шовіністичний істеблїшмент виряджав і судив, яку вигоду він зможе витягти з настільки вдало проведеної операції. Не вірите? Так от, слухайте.

Прибувши в Степанакерт, я, як вже казав, перші кілька днів годинами бував у міськвиконкомі. І ось в один з тих днів у мене відбулася розмова з одною тамтешньою дамою-чинушею не останнього розряду. Бесіда звелася до карабахських подій, і вона сказала мені буквально таке: «Сумгаїт – це ж така удача, але ми, на жаль, не в повну міру змогли використовувати настільки сприятливий момент»².

Те, що вірмени ретельно підготували ці події, підтверджує і те, як наступного ж дня після Сумгаїтських подій в Нагірному Карабасі, в Ханкенді (Степанакерт), було встановлено заздалегідь підготовлений пам'ятник «жертвам Сумгаїтського геноциду». За планом організатори, відзнявши сцени сумгаїтських подій, показали їх у багатьох країнах світу. Підсумком заздалегідь спланованої вірменськими спецорганами акції в Сумгаїті стало те, що по всьому СРСР було заарештовано 96 азербайджанців,

---

¹ Армения: двадцать месяцев борьбы. Ереван, 1989. С. 15.

² Аракелов Р. Нагорный Карабах: виновники трагедии известны. Баку, 1991. С. 29.

які після тортур і катувань були засуджені до різних термінів кримінального покарання і відбували терміни ув'язнення за межами Азербайджану.

Після Сумгаїтського інценування було організовано анти-азербайджанську кампанію в радянській пресі (а вона контролювалася відповідними відділами ЦК КПРС в Москві), де закулісні піарники намагалися виставити азербайджанський народ у якості людожерів, нелюдів, «панісламістів» і «пантюркістів». Пристрасті навколо Нагірного Карабаху розпалювалися: вигнані з Вірменії азербайджанці були розміщені в 42 містах і районах республіки. Трагічні підсумки початкового етапу карабахського конфлікту такі: за наявними офіційними документами, в 1988 році з 172 азербайджанських сіл, 8 сіл зі змішаним населенням і 6 населених пунктів міського типу Західного Азербайджану, нині Республіки Вірменія, під дулом автоматів було виселено 49 928 сімей, або ж 250 000 етнічних азербайджанців – корінних жителів Вірменської РСР, 255 азербайджанців були по-звірячому і з особливою жорстокістю вбиті³.

Після кривавої вакханалії 10 грудня 1988 року нові дашнаки офіційно оголосили Вірменію «республікою без тюрків».

---

³ Газ. «Голос Карабаху». № 11 (107). 2013. <http://www.youblisher.com/p/816607-Qolos-Karabaha-ras/>.

СПІТАК ЯК ПОВОРОТНИЙ МОМЕНТ

Страшний землетрус у Вірменії на деякий час зупинив погроми азербайджанців. 7 грудня 1988 року в Спітаку, Ленінакані (нині Гюмрі), Кіровакані (нині Ванадзор), Степанавані та інших населених пунктах в результаті стихійного лиха загинуло більше 25 тисяч і залишилося без даху над головою понад півмільйона людей.

Досі подія, що мала місце в той грудневий день, є предметом спогадів людей, які в той час все ще сподівалися на розум і вищу справедливість. Азербайджанський народ в грудні 1988 року, коли міжнаціональна ситуація була напруженою до межі, все ще сподівався на щасливий поворот подій.

У момент, коли стихія жорстоко вдарила по долях тисяч людей у Вірменії, азербайджанці продовжували надавати всебічну допомогу вірменам у ліквідації наслідків землетрусу, сприянні постраждалим. Досі невідомо, чи було випадковим збігом те, що день страшного землетрусу у Вірменії збігся з моментом, коли з ініціативи дашнаків почалися неформальні святкування, присвячені успішному завершенню кампанії з депортації азербайджанського населення з республіки. Вірменію було урочисто оголошено «країною без турків». Ейфорія мракобісся припала на 7 грудня – день трагічного землетрусу, і багато побожних

жителів Вірменії, опинившись перед жорстокою реальністю, вирішили, що злочинні діяння терористів і бойовиків обернулися Божим покаранням «за вигнання турків».

Одна з тих свідків вигнання азербайджанців з Вірменії, що вижили, Сенубер Саралли провела кропітку роботу по збору фактів, склала список-анотацію районів, колись населених азербайджанцями, які були перейменовані керівництвом Радянської Вірменії. Вона ж склала список загиблих і жорстоко вбитих у Вірменії співвітчизників за 1987-1992 рр. Ось як вона описує події, що передували жахливому землетрусу у Вірменії: «7 грудня. Ранок. О 10 годині всіякий рух у бік Хамалінського (Спітакського) району припинено. В 11.30 тисячі екстремістськи налаштованих студентів планували напасти на села Курсаль, Саралли, вже чулися перші постріли, горіли будинки, але страшна стихія випередила екстремістів. То була відплата за цей злочин. Почався 10-бальний землетрус. Стихія не дозволила здійснитися заплановані акції вандалізму. Здавалося, що жах землетрусу 5 грудня 1988 року – своєрідний знак співчуття всієї планети – просвітлить розум вірменських шовіністів, що хвиля стихії погасить наплив агресії та екстремізму. Під час землетрусу, крім вірменів, що нападали на азербайджанські села, загинули і азербайджанці, що захищали землі своїх предків, і російські військовослужбовці, але вірмени приховали цей факт від світового співтовариства. З 2000 сімей, що проживали в цих селах, загинуло 30 людей. До 12 грудня 1988 року постраждалим від землетрусу не ніяка було надано жодної допомоги. Вони залишилися без даху над головою та їжі»¹.

С. Саралли зазначає, що тоді як увесь світ, у тому числі і Азербайджан, почав надавати допомогу постраждалій від землетрусу Вірменії, кинутими напризволяще опинилися тут численні азербайджанські села, теж зруйновані жорстокою

---

¹ Сараллы С. Геноцид. Аннотация районов. Список погибших и жестоко убитых в Западном Азербайджане в 1987–1992 гг.: http://senuber.az/new/db/show_news.php?subaction=showfull&id=1204632210&archive=&template=hy.

стихією. Про них немов ніхто не знав, і останні жителі-азербайджанці залишилися один на один з моторошною і страхітливою реальністю.

«Досі пам'ятаю слова однієї старої вірменки, яка, не боячись, ховала мене після землетрусу: «Бог покарав нас за те, що ми вигнали звідси турків, – згадує С. Саралли. – Ми намагалися повідомити про масові вбивства азербайджанців на території Вірменії, про випадки насильства та вандалізму. Цих фактів незліченна кількість. Ось один з них: в Хамалінському районі заживо замурували у великій трубі малолітніх дітей. Після землетрусу їх виявили французькі рятувальники, які відразу ж після цього залишили Вірменію. І що цікаво, Генеральна прокуратура СРСР була в курсі цих звірств. На питання колишнього жителя – вчителя Ноемберянського району Шаріфа Мансурова – про 30 замурованих дітей заступник генерального прокурора СРСР В.І. Андреев уточнив: «Не 30, замурованих азербайджанських дітей було 23». Неначе цифра змінює суть нелюдської жорстокості і обличчя вірменського вандалізму», – пише С. Саралли.

Дашнаки і бородані, які організували «святкування», вирішили «відзначити вигнання турків» новими кривавими акціями. Хтось зі «своїх» в диспетчерській ереванського аеропорту Звартноц повідомив вірменським шовіністам, що до Єревану летять на допомогу постраждалим від землетрусу два літака з рятувальниками: один з Азербайджану, а другий – з Туреччини.

11 грудня в районі Гюмрі (Ленінакан) зазнав аварії військово-транспортний літак азербайджанської авіації ІЛ-76 з екіпажем, що складався з 50 азербайджанців, 13 лезгинів, 11 росіян, 2 татар, вірменина і єврея, які летіли на допомогу постраждалим від землетрусу. І всі, крім одного, загинули. В живих залишився лише Фахраддін Балаєв, що знаходився в кабіні вантажівки на борту літака. Навколо паруючих останків машини, яка впала, зібрався величезний натовп вірменських шовіністів, і тільки ціною неймовірних зусиль особового складу підрозділів Радянської Армії, що оточили місце катастрофи, вдалося

врятувати Фахраддіна – єдиного вцілілого пасажира з переламаним хребтом.

Наступного дня в ніч на 12 грудня на підльоті до Єревану розбився югославський військово-транспортний літак Ан-12 з вантажем допомоги постраждалим від землетрусу у Вірменії. Екіпаж з 7 чоловік загинув. Літак летів по міжнародній трасі Югославія-Болгарія-Туреччина-СРСР. У зв'язку з тим, що югославський Ан-12 летів транзитом через Туреччину, вірменські шовіністи збили його поблизу Єревана, помилково сприйнявши за турецький літак. У районі аеропорту метеоумови були нормальні. Диспетчерський зв'язок з літаком підтримувався англійською мовою. Але він несподівано перервався при заході літака на посадку. Літак впав в 12-13 км від аеропорту Звартноц.

Спорудивши обеліск в пам'ять про загиблих у результаті авіакатастрофи семи югославських рятувальників, у Вірменії не вважали за потрібне висловити співчуття сім'ям 79 азербайджанських рятувальників, які поспішали на допомогу вірменам у зону стихійного лиха. Вердикт фахівців щодо причин авіакатастрофи ІЛ-76, що летів з Баку, так і залишився невиразним, і загибель літака разом з екіпажем і рятувальниками, по суті, стала наслідком незрозумілих і суперечливих команд вірменських авіадиспетчерів, дії яких так і не були розслідувані.

Фактично в той час, коли світ намагався допомогти постраждалим від стихії Вірменії, групи дашнаків і міжнародних терористів, що проникли до зони катастрофи під виглядом «експедиторів гуманітарної допомоги», робили все для розпалювання міжнаціонального конфлікту. Також прикриваючись гуманітарною допомогою, до Вірменії великими партіями доставлялася зброя, боєприпаси і все необхідне для запланованої агресії проти Азербайджану. Нелюдам було наплювати на горе вірменського народу, і трагічний збіг обставин перетворився для них на зручний випадок для ганебного розпалювання міжнаціональної ворожнечі.

А азербайджанські рятувальники і будівельники, попри всі перешкоди прибувши на місце стихійного лиха, з першого ж дня активно брали участь в роботі по розбору завалів, усунення наслідків страшного удару стихії, незважаючи на те, що світове вірменство вже щосили розкручувало антиазербайджанську істерію і продовжувало висувати претензії Нагірному Карабаху.

Азербайджан став надавати допомогу Вірменії без зволікання, і відразу після землетрусу потяги і каравани з бензином, спеціальною технікою, підйомними кранами перетнули кордон сусідньої республіки. Однак після прибуття на місце призначення рятувальники зіткнулися з погрозами відплати. Багатьох посланців миру з Азербайджану кремезні терористи погрозували вбити лише за те, що вони мали тюркське коріння і іменувалися вірменськими екстремістами не інакше як турками. Очевидці розповідали, наприклад, що азербайджанське паливо вірмени приймали без зволікання, а контейнери з консервованою кров'ю прилюдно розкривали і зливали в канави (!), хоча кров для нужденних жертв Спітака та інших постраждалих міст і сіл здавали не тільки азербайджанці, а й представники інших національностей, що жили на території Азербайджану.

Свідками ганебних витівок дашнаків і екстремістів у постраждалій від землетрусу зоні стали члени загонів азербайджанських будівельників, які також прибували до Вірменії. Займаючись зведенням тимчасових жител для тих, хто миттєво виявився бездомним, будівельники та рятувальники при 25-30-градусному морозі виносили трупи з-під завалів. Вони ж забезпечили для тих, хто вижив після землетрусу, паливо, продукти та необхідну першу допомогу. І все це їм доводилося робити, дивлячись в обличчя небезпеці, бо в зоні лиха орудували шовіністи, що називали себе «месниками», які загрожували «помститися туркам за удар стихії».

Загін азербайджанських рятувальників був в основному зосереджений у зоні, яка охоплює 22 села в горах Амасії, в яких

завжди жили азербайджанці Вірменії. Ось що розповідає про побачене рятувальник Айдин Велієв: «Ми розкинули там свої намети. У всіх цих 22 азербайджанських селах людей до часу землетрусу вже не було – жителі сіл покинули свої будинки, побоюючись ворожого ставлення вірменів, і переїхали до сусіднього Азербайджану»².

---

² Ленинанкан 1988 года: как азербайджанцы спасали армян. 04/12/2008. Новости-Азербайджан: <http://www.novosti.az/exclusive/20081204/42614433.html>.

КРИВАВИЙ СІЧЕНЬ 1990 РОКУ

Вірменська РСР почала здійснювати блокаду Нахічеванської Автономної Республіки (НАР) Азербайджанської РСР, яка не має сухопутного кордону з основною частиною республіки. Про блокадний стан автономії повідомлялося у доповідній записці міністра шляхів сполучення СРСР Н.С. Конарьова голові Ради Міністрів СРСР Н.І. Рижкову і в супровідній записці останнього на ім'я Голови КДБ СРСР В.А. Крючкова і міністра внутрішніх справ СРСР В.В. Бакатіна.

У доповідній Н.С. Конарьова на ім'я Н.І. Рижкова зазначалося: «На ділянці Азербайджанської залізниці, що проходить по території Вірменії від роз'їзду Кіяли до станції Агбент, тривають санкціоновані місцевими органами влади заворушення з метою припинення руху потягів. У даний час рух потягів на цій ділянці припинено. Переконливо прошу Вас, Миколо Івановиче, прискорити ухвалення рішення про передачу цієї ділянки під охорону прикордонних військ КДБ».

29 липня 1989 року через нескінченні напади на склади на території Вірменської РСР перервано рух потягів з Азербайджану до Вірменії. В блокаді виявилася Нахічеванська АРСР. А міністр шляхів СРСР Н. Конарьов на сторінках центральної преси заявляє про те, що екстремісти з НФА саджають на

залізничне полотно жінок з дітьми і таким чином перешкоджають проходженню поїздів до Вірменії. В Баку були ошелешені подібною заявою союзного міністра¹.

Вірменська РСР на рівні керівництва не тільки санкціонувала блокаду Нахічевані, а й організовувала теракти на залізничних шляхах, що призвели до загибелі великої кількості цивільних осіб з числа азербайджанців, у той період вигнаних з Вірменії та вимушених рятуватися, перейшовши кордон Грузинської РСР, в Туреччині, Ірані та Нахічеванській Автономній Республіці.

Проте кремлівське керівництво на чолі з М. Горбачовим, силові структури, включаючи КДБ, холоднокрівно проігнорували тривожні сигнали, що надходили з Азербайджану і не вжили практичних заходів для припинення небезпечних тенденцій. Тим часом ці тенденції по суті стали невід'ємною частиною неоголошеної війни Вірменії проти Азербайджану і його Нахічеванської Автономії. Тому не дивно, що злочинні дії вірменської влади, які санкціонували конфронтацію, не отримали правової оцінки.

Потенційним епіцентром вибухонебезпечних подій залишався і Баку, куди продовжували стікатися біженці і вимушені переселенці з Вірменії та ІКАО і де все ще орудували вірменські агенти впливу і провокатори. Було зрозуміло, кому вигідно домогтися повторення ексцесів за «сумгаїтським сценарієм». Грунт для різного роду заворушень був відповідним. Вірменські стратеги від ідеології націоналізму прекрасно розуміли, що свідoctва азербайджанських біженців, які прибували, про жахливі безчинства, що були у Вірменії, можуть стати причиною народного невдоволення і обурення.

Керівництво СРСР продовжувало робити вигляд, ніби нічого екстраординарного не відбувається, і, зайнявши позицію страуса, не діяло, хоча сотні тисяч знедолених людей, що відразу перетворилися на ізгоїв, мимоволі напружували загальну

---

¹ Султанов Ч.А. Последний удар Империи. Баку, 20 января 1990 год. Баку, 2004. С. 99.

атмосферу. Небезпечна і вкрай небажана соціальна криза розросталася на очах, і незабаром вона перейшла червону риску, ставши некерованою.

В умовах, коли гостро потрібне втручання центральної влади, союзне керівництво відкрито прийняло позицію Вірменії, переклавши відповідальність за міжнаціональний конфлікт, що розростався, на азербайджанську сторону. Але це була продумана політична лінія. Кремль став виглядати в очах азербайджанців ініціатором злочинного плану, і в Баку почалися багатотисячні мітинги, на яких їхні учасники закликали центральну владу приборкати сепаратистів і вірменських головорізів, вимагали від керівництва республіки проявити рішучість у захисті національних інтересів і співвітчизників.

Суспільно-політична обстановка в Азербайджані набувала все більш гострого характеру. І незабаром масові протести переросли в національно-визвольний рух азербайджанського народу. Слабкість республіканської влади, її гостра залежність від центру, нездатність взяти ситуацію під контроль стали причиною активізації деяких діячів, які очолили неформальний народний рух. Площі та вулиці республіканської столиці поступово перейшли під владу народних висуванців, які були не проти повести за собою маси.

Ні в Москві, ні тим паче в Єревані ніхто не говорив про причини, що призвели до критичної ситуації в Баку та інших містах Азербайджану. ЗМІ і телеканали величезної країни, союзне керівництво і тим більше вірменські ідеологи невпинно тиражували «правду» з видимої частини айсберга, злочинно замовчуючи основу вірмено-азербайджанського конфлікту. Тому недружні для азербайджанців сили воліли говорити тільки про наслідки критичної ситуації, яка до того ж поступово оберталася ризиками для вірменського населення Азербайджану. Складалося враження, що союзне керівництво і центральна преса буквально осліпли, настільки вони були байдужі до долі азербайджанців, які стали жертвою етнічної чистки.

З цієї причини інформація про насильницьку депортацію азербайджанців, про безчинства сепаратистів, що окопалися в самому Нагірному Карабасі, практично не мала виходу за межі регіону. А все, що доносилося до необізнаних людей в решті частини СРСР, ретельно проходило цензуру сил, налаштованих вороже і безкомпромісно стосовно Азербайджану.

З приводу ситуації, що склалася в Баку до початку 1990 року, керівник управління «З» КДБ СРСР Володимир Луценко та начальник відділу Валерій Хмельов пишуть: «Навколо Спітака в гірських районах Вірменії жили азербайджанці. Їх почали викидати з будинків, привласнюючи їхнє добро, матеріальні цінності. І ось ця принижена і ображена маса рушила до Баку. Стихійно. А там їх ніхто і не чекав. Дійшли не всі, оскільки деякі були вбиті або ж замерзли в горах. Але багато хто все ж дійшов. В Баку ж і почалося найжахливіше: безпритульні люди, та ще й скривджені, почали зганяти своє зло на бакинських вірменах»².

Розвиток процесів давав усі підстави підозрювати, що розгортається багатоходова провокація з тим, щоб домогтися остаточного перелому у вірмено-азербайджанському протистоянні. Щоденні зіткнення, за допомогою яких обстановка неухильно загострювалася, підводили базу під потужний вибух. Поза сумнівами, задулісні автори конфлікту, що провокували нові інциденти у різних частинах регіону, домагалися ескалації напруженості. І характерно, що в даному контексті їх абсолютно не цікавила доля бакинських вірменів. Швидше, ідеологи великовірменства мали намір скористатися наявністю вірменської меншості в Азербайджані як жертвним людським матеріалом.

У ереванських ідеологів був досвід використання п'ятої колони у вибудовуванні зловісних планів. Однак було очевидно, що не все вірменське населення Азербайджану залучається до розкручування кампанії чорного піару. Багато з бакинських, кіровабадських (гянджинських), геранбойських вірменів не могли і підозрювати, що в партії, яка злочинно розігрувалась

---

² 10 баллов по шкале Политбюро // Газ. «Труд». 1 февраля 2001.

Ечміадзіном і підривними центрами, що знаходяться на його службі, саме їм і була відведена роль «витратного матеріалу», «гарматного м'яса». І подальший розвиток подій тільки підтвердив, що вірменська пропагандистська машина на всю котушку використовує руйнівний потенціал «сумгаїтських і бакинських подій».

У багатьох місцях раз у раз спалахували вуличні зіткнення, і агенти, що провокували їх, домагалися пролиття крові, щоб надалі сурмити на весь світ про «кровожерливість азербайджанців». Але надзавданням було інше: Єрван домагався того, щоб роздобути формальну причину для ініціювання відкритого наступу на азербайджанські позиції. З цієї причини гоніння на вірменів в Баку та інших частинах республіки з пролиттям крові могли послужити, як не парадоксально, «доброму» службу сценаристам війни. Кінцевою метою плану була визначена агресія відносно Азербайджану з наступним насильницьким приєднанням Карабаху до Вірменії.

Події, пов'язані з січневою трагедією 1990 року в Баку і розпалюванням карабахського конфлікту, детально вивчив і описав у книзі «Я звинувачую.» депутат Верховної Ради СРСР, народний артист СРСР Аріф Меліков, який відзначає, що вже з 1988 року на територію Азербайджану в масовому порядку стали просочуватися кримінальники-рецидивісти різних мастей з усього СРСР.

За довідкою МВС республіки (список осіб – жителів інших республік, які вчинили злочини на території Азербайджанської РСР в період 1988-1989 рр. – 07.02.90, № 1/132, складений на 10 аркушах за підписом міністра внутрішніх справ Азерб. РСР А. Мамедова), тільки в Баку орудували 4448 кримінальників. І це лише викриті злочини. Більше того, в місті ходили чутки про те, що в Баку відбулося загальносоюзне зібрання злодіїв у законі. Вбивства, пограбування, насильства, які вони творили, приписувалися азербайджанцям.

Мимоволі виникає питання: чому задовго до сіневих подій на азербайджанській землі виявилось так багато представни-

ків злочинного світу?.. До речі, особисто у мене зберігаються комп'ютерні дані на тисячу злочинів, за якими порушено кримінальні справи, вчинені в основному в Баку за період 1988-1989 рр.»³.

За свідченням автора, було затримано близько 4500 кримінальників-«гастролерів», які вчинили розбійні напади та вбивства з особливою жорстокістю, жертвами яких стали азербайджанці, вірмени, росіяни, татари, євреї та представники інших національностей. Серед злочинців було чимало осіб вірменської національності, які вбили своїх же одноплемінників: Каграмян В.Г. зі Ставропольського краю (Росія), Погосян Р.Х. з Ташкента (Узбекистан), Баяндурян І.А. із Спітака (Вірменія), Баласанян Г.А. з Донецької області (Україна), Мінасян з Єревану (Вірменія) та ін.

«Як депутат Верховної Ради СРСР я мав право інспектувати в'язниці та ізолятори, де знаходилися затримані за фактами кримінальних злочинів того періоду. Затримані кримінальники-«гастролери» відкрито хвалилися, що прибули до Баку «доскоchu відірватися», – зазначав пізніше А. Меліков в інтерв'ю представникам ЗМІ⁴.

Радянське керівництво, та й центральні ЗМІ, які нез'ясовно безмовно поспостерігали насильницьку депортацію азербайджанців з Вірменії та Нагірного Карабаху, наче прокинувшись, підняли небачену за масштабами істерію щодо «вірменських погромів» в Азербайджані. Керівництво СРСР відкрито підтримувало Вірменію і прагнуло перекласти відповідальність за події на керівництво і народ Азербайджану.

Однак в кульмінаційний момент, який припав на кінець другої декади січня, основною мішенню кремлівської влади стало невдоволення азербайджанського народу, що зростало. У ніч з 19 на 20 січня 1990 року радянська влада на чолі з М. Горбачовим здійснила в Баку страшну за жорстокістю злочинну акцію.

³ Меликов А. Я обвиняю. Баку, 1994. С. 30-31.

⁴ Див.: <http://www.newsazerbaijan.az/expert/20070116/41612534.html>

В 00.05 хвилин 20 січня у місто було введено танки, армійські частини з важким озброєнням, які влаштували криваву бійню. Танки і бронетранспортери наїжджали на живих людей, тиснули автомобілі з пасажирами, залишаючи на своєму шляху убитими і покаліченими ні в чому не винних людей. Армія використовувала найсучасніші бойові засоби в придушенні неіснуючого за колоту, стріляючи трасувальними кулями по живих мішенях.

По людських ланцюгах, які були вишикувані суто цивільними особами, прицільно били з танків, мінометів, автоматів. Багато людей загинуло, перебуваючи у своїх квартирах, бо розлучені солдати і офіцери Радянської армії обирали у якості мішеней вікна і балкони житлових будинків. На мішені перетворилися карети швидкої допомоги, які ледь встигали за важкопораненими людьми на вулицях і площах столиці Азербайджану.

Військовою операцією під кодовою назвою «Удар» керували два силових міністра – оборони СРСР – генерал армії Дмитро Язов, який став після бакинської бійні маршалом СРСР, і внутрішніх справ СРСР – Вадим Бакатін.

У результаті безпрецедентної злочинної операції в Баку було вбито 134 цивільні особи, поранено 700, безвісти пропали 400 осіб. 22 січня 1987 року в Нагірному парку міста з'явилася Алея шехідів – братське кладовище, де покояться останки жертв 20 січня – старих, молодих людей, дітей різних національностей – азербайджанців, росіян, євреїв, татарів, лезгинів, грузинів та ін.

Січневі погроми 1990-го року в Баку та інших регіонах Азербайджану дали поштовх переростанню народного руху в національно-визвольний рух.

30 серпня 1991 року Верховна Рада Азербайджану прийняла Декларацію «Про відновлення державної незалежності Азербайджанської Республіки», а 18 жовтня було прийнято Конституційний акт «Про державну незалежність Азербайджанської Республіки».

Після цього карабахський конфлікт розгорівся з новою силою, оскільки Вірменії вдалося залучити до збройного конфлік-

ту підрозділи військових частин колишнього Радянського Союзу, дислокованих в «гарячому» регіоні. Вони практично нікому не підкорялися і діяли згідно з наказам командирів, котрі опинилися в орбіті меркантильних інтересів. Війна на стороні Вірменії перетворилася на прибуткову статтю для деяких вищих і середніх офіцерів вже новоствореної російської армії, оскільки в Москві, яку роздирали між прихильниками і противниками «демократичних реформ», відбувалися свої військово-політичні «розбірки». Багатьом з представників вищого генералітету було не до Карабаху.

Командири колишніх радянських військ, що скористалися перехідною «самоволкою», яких було розквартировано в Закавказзя, з користю для себе рекрутувалися в частини армії Вірменії, що створювались. Серед тих, хто наймався, було чимало осіб вірменської національності, і вони без залишку присвятили себе «бойовому мистецтву» на боці Вірменії.

22 вересня 1991 року президенти Росії, Казахстану і Азербайджану (Б. Єльцин, Н. Назарбаєв, А. Муталіб) зробили спробу розрядити ситуацію навколо вірмено-азербайджанського конфлікту і з миротворчою місією прибули до столиці НКАО – Ханкенді. Після переговорів, що відбулися, російський і казахстанський президенти вилетіли до Єревана, а після того попрямували до Железноводська для укладання підсумкового документа. В результаті 23 вересня 1991 року за посередництва Росії і Казахстану конфліктуючими сторонами було прийнято «Железноводське комюніке». Документ, зокрема, підтверджував, що Нагірний Карабах перебуває під юрисдикцією Азербайджану, у зв'язку з чим передача Нагірно-Карабахського регіону до складу Вірменії, так само як і види вірменської громади цього регіону на самовизначення, не могли мати під собою правової бази.

Згідно з окремим пунктом прийнятого документа, контроль над дотриманням законності в НКАО мали на спільній основі здійснювати російські, казахстанські й азербайджанські військові сили. Після цього російські та казахстанські вищі

військові чини стали часто приїжджати до Азербайджана для проведення спільних миротворчих операцій в НКАО і навколо неї.

Однак керівництво Вірменії та вірменської громади Карабаху зробило все можливе, щоб не дати реалізуватися плану політичного врегулювання міжнаціонального конфлікту. Причина була в тому, що мирний процес ніяк не входив у плани вірменської зарубіжної діаспори, офіційного Єревану і ватажків вірменів Карабаху. Усіх їх об'єднував план ескалації протистояння.

Регулярні вірменські підрозділи спільно із загонами бойовиків та за підтримки бронетехніки МВС СРСР перед самим заходом імперії почали наступ на азербайджанські населені пункти Ходжавендського (Мартунінського) району. Командування вірменськими силами у цьому напрямку взяв на себе відомий міжнародний головоріз, один з лідерів терористичної організації АСАЛА, громадянин США Монте (Аво) Мелконян. До того Монте Мелконян – соратник і учень всесвітньо відомого терориста Раміреса Санчеса (відомого за прізвиськом «Карлос Шакал»), який протягом багатьох років здійснював серії кривавих терактів в країнах Європи, у результаті яких загинули десятки людей. Зухвалі вилазки АСАЛА в Паризькому аеропорту Орлі, в містах Швейцарії отримали широкий міжнародний резонанс.

М. Мелконян брав участь у повстанських рухах і воював на боці бригад бойовиків у країнах Близького Сходу. На момент початку карабахського конфлікту він відбував тривалий термін ув'язнення у Франції. Проте з невідомих причин його було звільнено. Після цього він з'явився в Вірменії, а потім у вересні 1991 року опинився в Карабасі і очолив бойові дії на боці вірменських терористичних бригад.

Вірменські бандформування широким фронтом пішли на мирні населені пункти Карабаху, влаштовуючи вибухи, підпали і теракти, без розбору знищуючи мирне азербайджанське населення. Особлива жорстокість, з якою варвари розправлялися з

абсолютно мирними людьми, була розрахована на поширення панічних настроїв. Окупації піддалися Ходжавендський та інші райони Нагірного Карабаху. Метою вірменського наступу був зрив миротворчого процесу. І стало зрозуміло, що можливість для реалізації залізничних домовленостей укіс істотно обмежуються. Ареал військових дій і вірменської окупації розширювався, таким чином, розпочався вирішальний етап насильницького вигнання азербайджанського населення з районів НКАО.

Для з'ясування обставин і припинення бойових дій миротворча група з 22 державних та громадських діячів Азербайджану, Росії та Казахстану на вертольоті Мі-8 вирушила до Ходжавендського району. Ніщо не віщувало зриву цієї ініціативи. Проте 20 листопада 1991 року, повертаючись з Ходжавенда над селом Гаракенд (Ходжавендського району), вертоліт «Мі-8» був підбитий кулеметною чергою вірменських терористів, у результаті чого всі видатні державні діячі країни, журналісти, російські та казахстанські миротворці загинули. Азербайджан практично відразу позбувся найкращих представників політичного керівництва і кращих представників національної інтелігенції. Згідно з інформацією компетентних джерел, за цим терактом стояв Монте Мелконян, на якого було покладено завдання разом зірвати спроби ведення політичного діалогу між Азербайджаном і Вірменією.

Російські офіційні та інформаційні канали спочатку спробували зобразити трагедію як авіакатастрофу. Однак через кілька днів після того, що сталося, групі азербайджанських журналістів вдалося пробратися до місця трагедії і відзняти візуальні матеріали, які доводили, що бойовий вертоліт з високими персонами на борту загинув у результаті теракту, здійсненого вірменськими бойовиками. На це вказував розкид останків людських тіл і вертольота на велику відстань від місця трагедії, а також численні кульові пробоїни на борту повітряного судна. Знищення Мі-8 з землі не тільки зірвало

миротворчий процес, а й підірвало всі надії на політичне вирішення конфлікту, який після цього вступив у фазу жорсткого військового протистояння.

29 листопада 1991 року у вкрай непростій ситуації в Азербайджані пройшов всенародний референдум про державну незалежність, на якому за національний суверенітет проголосувало 99,58% учасників загальнонаціонального волевиявлення⁵.

---

⁵ Фурман Д., Абасов А. Азербайджанская революция, Азербайджан и Россия: общества и государства. Вып. 4. М., 2001.

ВІДЛУННЯ КАРАКЕНДА В ХОДЖАЛИ

Об'єднані вірменські бойові з'єднання з кожним днем нарощували широкомасштабні бойові дії на карабахському фронті і вздовж усього вірмено-азербайджанського кордону. Враховуючи те, що війна була розв'язана на території Азербайджану, найслабшою і вразливою ланкою для сторони, що захищається, продовжувала залишатися наявність сотень тисяч цивільних людей в зоні бойових дій. Вірменська сторона вирішила скористатися цим і з особливою жорстокістю взялася за масове вигнання і винищення мирного населення міст і сіл. З цією метою тривали акції залякування, серед яких була блокада села Карадагли Ходжавендського району колишньої ІКАО.

Несподівано опинившись у щільному кільці оточення розлючених вірменських бандформувань, місцеві мешканці і жменька захисників села, яких з усіх боків стискали вірмени, що наступали, не дозволяли загарбникам замкнути дві наступальні лінії фронту – північну і південну і тим самим закріпити військово-стратегічні позиції в Нагірному Карабасі. Нечисельні азербайджанські загони самооборони, знаючи про ворожі плани, все ж змогли зупинити наступ противника і вивести з оточення більшу частину дітей, жінок і літніх людей із тисячного населення Карадагли.

17 лютого 1992 року загони найманих терористів – Арамо, Арабо і Аво (Монте Мелконяна), за вогневої підтримки 366-го мотострілецького полку СНД (колишньої радянської армії), дислокованого в Ханкенді, все ж окупували стратегічно важливе село Карадагли. У боях за цей населений пункт загинув 91 захисник села, 54 з яких полягли в один день. В цілому ж у результаті дій вірменських найманців тільки в Ходжавендському районі загинуло 145 осіб, 15 жінок і 13 дітей¹. Азербайджанські бійці місцевого батальйону самооборони билися до останнього патрона, проте, залишившись без допомоги, потрапили в оточення. Деяких з них було взято в полон вірменськими найманцями, але і тут ті, хто оборонявся, змогли нанести шкоди живій силі супротивника. У результаті сили вірменської сторони, що склалися у тому числі із загонів іноземних найманців і частин 366-го МСП, теж зазнали численних втрат.

Опорне з військово-стратегічних міркувань село Карадагли було захоплено вірменськими бойовиками. На шляху розширення плану анексії Карабаху залишався ще один важливий пункт захисту азербайджанських інтересів – місто Ходжали, в якому розташовувався аеропорт, і через який проходила вузлова дорога, яка з'єднувала населені пункти Нагірного Карабаху.

Ходжали, що знаходиться в 14 км на північний схід від Ханкенді (Степанакерта), постійно зазнавав нападу вірменів, які в ході спроб навести жах на його мешканців переслідували мету відшукати слабкі місця в обороні азербайджанців. Чисельність населення Ходжали становила 7000 осіб. Вигнані з Вірменії азербайджанці, вихідці із сусіднього міста Ханкенді, представники титульної нації республіки, а також вигнані з Фергани (Узбекистан) у 1989 році турки-месхетинці, що знайшли приют у цьому місті, зовсім не збиралися залишати його.

У ніч з 25 по 26 лютого 1992 року сталася одна з найстрашніших трагедій XX століття – Ходжалинський геноцид. Спочатку

---

¹ Див.: Газ. «Азербайджанский конгресс». Сентябрь 2013 г.; Геноцид Карадаглы: <http://garadaghli.org>

місто, яке спало, за участю 366-го мотострілецького полку СНД і вірменських військ було оточено, а потім Ходжали було піддано масованому обстрілу з артилерійських знарядь, ракетних установок і важкої військової техніки.

Озброєні до зубів вірмени холоднокрівно розстрілювали мирних жителів, нещадно і жорстоко розправляючись із ними. Таким чином, в холодну сніжну лютневу ніч всі, хто зміг вибратися з оточення і влаштованих вірменами засідок, ледь добігли до найближчого лісу. Окремим городянам вдалося піти в сторону гір, і в більшості своїй вони загинули від холоду і обмороження.

Брат Монте Мелконяна – Маркар Мелконян у своїй книзі «Шлях мого брата» описав деякі епізоди звірств і розправ над мирним населенням, які були в Карадагли і Ходжали. При цьому Маркар прагне обілити свого брата і звалити провину за звірства на місцевих вірменських бойовиків: «... Бій за Карадагли, перший бій, яким Монте командував в офіційній посаді, пройшов успішно. Однак незабаром все змінилося. Бойовики Арабо і Арамо зіштовхнули до канави на околиці села 38 полонених, серед яких були і мирні мешканці, включаючи жінок. Один з полонених витягнув гранату, захovanу в забинтованій руці, і кинув її під ноги своєму охоронцеві Левону з Патріотичного загону. При вибухові тому відірвало частину ноги.

Солдати Арамо і Арабо, пристрасно бажали помститися за смерть свого товариша, який загинув ще вчора, почали стріляти в полонених і добивати їх ножами, всіх без винятку. «Шрам» Едо, один з п'ятьох хлопців Патріотичного загону з Аштарака, облив декількох пораниених азербайджанських солдатів бензином і кинув підпалений сірник. До моменту, коли Монте підійшов до канави, там була тільки купа останків. Після скоєного мародерства вони спалили село. У загальній складності п'ятдесят і три азербайджанця були вбиті в Карадагли і навколо нього».

А ось що пише Маркар про захоплення і знищення азербайджанського міста Ходжали: «Але всього через кілька днів

після перемоги при Весали він (Монте Мелконян) зіткнувся зі ще більш нахабним непідкоренням, ніж в Карадагли: 26 лютого він стояв на схилі гори біля Ходжали.

Близько 11 години ночі приблизно 2000 вірменських бойовиків підібралися по густій торішній траві впритул до Ходжали із трьох сторін і стали гнати мешканців до залишеного вільним коридору в напрямку на схід. До ранку 26 лютого біженці досягли східного піку Нагірного Карабаху і почали спускатися по схилу в пошуках порятунку в азербайджанському Агdamі, що знаходився в шести милях. Там серед горбків і вже в межах видимої безпеки солдати Нагірного Карабаху їх і наздогнали. «Вони тільки стріляли, стріляли і стріляли», – розповіла біженка Раїса Асланова, даючи свідчення представникам Human Rights Watch, які проводили розслідування. Бойовики Арабо потім витягли ножі з піхов і почали наносити ними удари.

Тепер тільки вітер свистів у сухій траві, вітер, який розпочався нещодавно і ще не встиг віднести запах трупів. Монте прибув у Мартуні всього 22 дні тому, але вже походив по двох полях смерті, рясно политих кров'ю полонених і беззбройних мирних селян. Якщо справа стосувалася дорослих чоловіків, обидві сторони і раніше рідко робили різницю між бойовиками і мирними жителями. Проте до Ходжали вірменські бойовики щадили жінок і дітей, або відпускаючи їх, або беручи в заручники для обміну на військовополонених.

Монте йшов, з хрускотом ступаючи по сушняку, на якому жінки і дівчатка були розкидані як ляльки»².

У результаті злочинів вірменських військ і бойових формувань 613 осіб було вбито, 487 осіб стали каліками, 1275 мирних жителів – старі, діти, жінки, потрапивши в полон, були піддані страшним мукам, образам і приниженням. Про долю 150 осіб досі нічого невідомо. Це був справжній геноцид жителів Ходжали. З 613 осіб, убитих в багатостраждальному місті, 106 жі-

---

² Melkonian M. My Brother's Road: An American's Fateful Journey to Armenia. London, 2005. P. 207-221.

нок, 63 дитини, 70 старих. 8 родин було знищено повністю, 24 дитини втратили обох батьків, а 130 дітей – одного з батьків. 56 осіб було вбито з особливою жорстокістю Їх було заживо спалено, їм відрубали голови, здерли шкіру з обличчя, викололи очі немовлятам, животи вагітних жінок були розпороті багнетами.

Азербайджанський народ і держава ніколи не забудуть страшної трагедії, жертвою якої стали сотні мирних людей і саме місто Ходжали. Фактично вірменська сторона, здійснивши геноцид мирного населення Ходжали, тим самим поховала будь-яку надію на мирне вирішення вірмено-азербайджанського конфлікту. Таким чином, можновладці в Вірменії і сепаратисти в НКАО спільно з вірменськими бойовими загонами, які чинили фашизм фашистські дії, зробили свій народ на довгі роки заручником своїх експансіоністських планів.

ВІЙНА У «ВЕЛИКОМУ САДУ»

Британський журналіст Томас де Ваал у своїй книзі «Чорний сад» опублікував інтерв'ю з Сержем Саргсяном – нинішнім президентом Вірменії, а тоді одним із польових командирів вірменських бандформувань. Коментуючи знищення Ходжали, колишній польовий командир заявив: «До Ходжали азербайджанці думали, що з нами можна жарти жартувати, вони думали, що вірмени не здатні підняти руку на цивільне населення. Ми зуміли зламати цей стереотип»³.

Другий і третій президенти Вірменії – Роберт Кочарян і Серж Саргсян, а також нинішній міністр оборони Сейран Оганян брали активну участь у бойових операціях Карабахської війни, зокрема в Ходжалинській кампанії. Варто згадати, що 16 років тому, у березні 2008 року, свої каральні навички зв'язка Кочарян-Саргсян з успіхом застосувала і щодо власного народу при розгоні мітингів протесту в центрі Єревана, коли понад півмільйона вірменів, яких очолювала опозиція, протестували у зв'язку з підсумками сфальсифікованих президентських виборів. За офіційною статистикою, на вулицях Єревана було вбито 10 і поранено понад 100 осіб, а за неофіційними даними, цифра загиблих склала 29 осіб, а понівечених – понад 300 осіб.

---

³ Томас де Ваал. Черный сад. Между миром и войной. М., 2005. С. 135.

Після Ходжалинської трагедії лютого 1992 року справедливий гнів азербайджанського народу, викликаний звірствами і безкарністю вірменів, а також мовчазною реакцією міжнародних організацій і спільнот, переріс у контрзаходи, оформившись у систему протидію експансії. Почалися кровопролитні бойові операції із застосуванням авіації, бронетехніки, ракетних установок, важкої артилерії і великих військових підрозділів з обох сторін.

За практичної відсутності серйозної зовнішньої підтримки з боку впливових держав Азербайджан в результаті ряду контр-наступів зміг звільнити велику частину окупованого Нагірного Карабаху.

Важкі бої на фронті тривали з перемінним успіхом. У цій ситуації Вірменія і сепаратисти Карабаху кілька разів за посередництва світових держав домагалися припинення вогню і сідали за стіл переговорів, але потім, підступно порушуючи результати домовленостей, несподівано переходили до наступу на фронтах. Так, наприклад, 8 травня 1992 року, а потім 19 серпня 1993 року за ініціативи Ірану в Тегерані було проведено переговори азербайджанської та вірменської делегацій. Але вірменські підрозділи, в черговий раз зірвавши домовленості, підступно перейшли в наступ у напрямку Шуші, а далі Лачинського району. Одночасно тривала блокада Нахічевані з метою його відторгнення від Азербайджану в майбутньому.

4 червня 1993 року в другому за величиною місті Азербайджану Гянджі розпочався заколот польового командира Сурета Гусейнова, який за підтримки іноземних спецслужб повернув свої війська з лінії Карабахського фронту на Баку з метою захоплення влади в країні. Азербайджан опинився на порозі нової, тепер уже громадянської війни. Крім вірменської агресії, молода країна зіткнулася з відкритим сепаратизмом на півдні країни, де бунтівний польовий командир Алікрам Гумбатов оголосив про створення «Талиш-Муганської республіки».

15 червня 1993 року у вкрай складних внутрішньополітичних обставинах за наполегливого заклику народу Міллі

Меджліс (Парламент) Азербайджану обрав видатного політика і державного діяча Гейдара Алієва керівником верховного законодавчого органу країни, одночасно виконуючого обов'язки президента.

Зовнішній ворог знову скористався важкою кризовою ситуацією в Азербайджані для нарощування переваги на фронтах. Єреван до того часу санкціонував здійснення великомасштабного наступу з метою захоплення центральних районів Азербайджану. В ситуації фактичної анархії, безвладдя, громадянського протистояння і розгулу сепаратистських тенденцій, які роздирали Азербайджан на частини, практично вся республіка могла б стати легкою здобиччю для супротивника.

Замислений Єреваном план повинен був здійснити все той самий лідер АСАЛА, польовий командир Монте Мелконян. Наступ було призначено на середину червня 1993 року. Однак за кілька днів до початку генерального наступу, азербайджанська розвідгрупа, яку очолював Ібад Гусейнов, проникла углиб території, контрольованої вірменськими силами. 12 червня 1993 року в селі Муганлі Ходжавендського району в зіткненні з азербайджанськими розвідниками Монте Мелконян був убитий.

Вірменський терорист Монте (Аво) Мелконян був добре відомий у міжнародних колах як небезпечний елемент, здатний на найзухваліші злочини. Протягом багатьох років він представляв серйозну загрозу міжнародній безпеці, був свого роду ходячою небезпекою для тих країн, у яких були зафіксовані інтереси вірменського тероризму. Ще з 1970-х років М. Мелконян (уродженець Каліфорнії, археолог за професією і терорист за покликанням), був невловимим для спецслужб різних країн. За цей період він здійснив велику кількість терактів, що забрали життя мирних громадян багатьох країн. Добре були інформовані про це і органи поліції Франції, де цей злочинець відбував термін ув'язнення за скоєні теракти. Однак влада цієї країни випустили його на волю задовго до закінчення терміну покарання. Зрозумілим є одне: звільнення М. Мелконяна і його закидання

у Вірменію напередодні загострення становища в Нагірному Карабасі здійснювалися цілеспрямовано. Влада і громадськість Вірменської РСР зустріли терориста з розпростертими обіймами, очевидно за особливі заслуги перед історичною батьківщиною. І це тому попри те, що за ним закріпився ярлик винуватця численних терористичних актів, скоєних по світу, жертвами яких стали мирні громадяни десятків країн. Мелконяна наздогнала справедлива кара в експансіоністській війні проти Азербайджану.

Тим часом в середині 1993 року на півночі Азербайджану також зріли сепаратистські настрої, що підігрівалися вірменськими спецслужбами серед лезгінських шовіністів. Найбільш непримиренно налаштовані представники цієї меншини теж «дали заявку» на відділення частини азербайджанських територій вздовж кордону з Росією. І в цих складних умовах, коли в республіці за участю військових і напіввійськових угруповань йшла запекла боротьба за владу, вірменські війська перейшли в наступ і окупували прилеглі з Нагірним Карабахом райони республіки.

Незважаючи на це, червень-липень 1993 року стали переломними для Азербайджану. Гостра внутрішньополітична криза вирішилася з другим приходом до влади Гейдара Алієва, який до того був головою Верховного Меджлісу Нахічеванської Автономної республіки. Завдяки його своєчасному втручання в процес внутрішнього протистояння, важку атмосферу було розряджено. 17 липня 1993 року президент Абульфаз Ельчібей склав із себе президентські повноваження, і Міллі Меджліс поклав обов'язки керівника республіки на Гейдара Алієва, який до того часу був обраний головою вищого законодавчого органу країни.

Але до того на карабахських фронтах частини азербайджанських збройних сил не змогли переламати ситуацію, і головною причиною тому стали все ті самі внутрішні суперечності угруповань. 23 липня 1993 року вірменські збройні сили захопили Агдам – один з великих азербайджанських міст. 14-15

вересня наступальні сили спробували прорватися на територію Азербайджану з позицій, розташованих на заході вздовж кордонів Казахського, а потім і Товузького, Кядабейського і Зангеланського районів. 21 вересня села і селища Зангеланського, Джебраїльського, Товузького і Ордубадського районів було піддано масованому артобстрілу з території Вірменії і з позицій вірменських сил, розташованих на території Нагірного Карабаху. Азербайджан закликав світову спільноту засудити вірменську агресію і змусити окупаційні війська вийти з азербайджанських земель. У той період було прийнято 4 резолюції Ради Безпеки ООН про негайне виведення вірменських військ з азербайджанських територій (Резолюція № 822 від 30 квітня 1993 року; Резолюція № 853 від 29 липня 1993 року; Резолюція № 874 від 14 жовтня 1993 року; Резолюція № 884 від 12 листопада 1993 року). Проте вірменська сторона досі ігнорує позицію світового співтовариства, не виконавши жодної з резолюцій.

30 листопада 1993 року на засіданні ОБСЄ в Римі виступив міністр закордонних справ Азербайджану Г. Гасанов, який заявив, що в результаті проведеної агресивної політики, що переслідує мету відтворення «Великої Вірменії», стороні, що напала, вдалося окупувати до 20% азербайджанських земель. Убито більше 18 тисяч осіб з числа цивільного населення, поранено близько 50 тисяч, взяті в полон 4 тисячі осіб, знищено 88 тисяч населених пунктів, понад тисячу економічних об'єктів, 250 шкіл та навчально-освітніх установ⁴.

Голова МЗС країни зазначив, що після вступу Азербайджану і Вірменії до ООН і до ОБСЄ Вірменія, яка заявила про намір слідувати принципам гуманізму, що закріплені в статуті двох впливових міжнародних організацій, захопила місто Шушу. І сталося це в той самий час, коли група представників ООН перебувала в Азербайджані з метою збору даних, що підтверджують факт вірменської агресії.

---

⁴ Див.: <http://karabakh-doc.azerall.info/ru/isegod/isg029.htm>.

Було очевидно, що Вірменію закликами до добросусідства вже не зупинити, і подальший розвиток подій на фронтах це підтвердив.

Під час неофіційної зустрічі так званої Женевської «п'ятірки» посередників, вірмени окупували Кяльбаджарський район, а під час візиту керівника Мінської групи ОБСЄ до регіону – більшу частину Агдамського району. А після прийняття резолюції Ради Безпеки ООН під № 884, яка вимагала беззастережного звільнення захоплених азербайджанських територій, окупанти захопили Фізулінський район. Під час перебування чинного голови ОБСЄ, міністра закордонних справ Швеції Маргарет-аф-Іглас в регіоні, Вірменія окупувала Зангеланський район. Після цього в кінці листопада 1993 р. окупанти зайняли стратегічно важливу зону поблизу Худаферинського мосту і взяли під контроль 161 км азербайджанського кордону з Іраном.

Нарешті 23 грудня 1993 року за посередництва туркменського президента С. Ніязова відбулася зустріч між президентами Азербайджану Гейдаром Алієвим і Вірменії – Левоном Тер-Петросяном. Дипломатичні контакти з представниками Росії, Туреччини, Вірменії, які послідували після цього, мали на меті відшукати можливості для оголошення тимчасового миру.

11 травня 1994 року тимчасове перемир'я все ж було досягнуто. Ключову роль у цьому зіграв потужний контрнаступ азербайджанської армії в південному Горадізькому напрямку. Ефект несподіванки тому посприяв тому, що військова перевага поступово перейшла на бік азербайджанської армії. Важкі втрати вірменських збройних сил на південній ділянці змусили ереванських стратегів налаштуватися на тверезу хвилю. Усвідомивши, що переможна ейфорія випаровується, керівники Вірменії виявили бажання сісти за стіл переговорів.

5-6 грудня 1994 року на саміті голів держав ОБСЄ в Будапешті і 13-15 травня в Рабаті (Марокко) на 7-му саміті голів держав Організації Ісламська Конференція (ОІК, згодом переіменовано в Організацію Ісламського Співробітництва – ОІВ)

Гейдар Алієв публічно засудив агресію Вірменії відносно Азербайджану, вперше заручившись дипломатичною підтримкою практично всього ісламського співтовариства. Він нагадав, що 4 резолюції Ради Безпеки ООН – №№ 822, 853, 874 і 884 вимагають негайного виведення збройних формувань Вірменії з незаконно утримуваних азербайджанських територій.

Невиконані умови офіційних документів найвпливовішої міжнародної організації і тоді і нині створюють очевидні ризики і виклики в одному з ключових регіонів Євразійського простору. Республіка Вірменія була і продовжує залишатися носителькою небезпечних загроз, політичне керівництво якої дестабілізує ситуацію і перетворює імовірність виникнення нових воєн на зловісну перспективу. Г. Алієв, а далі і Президент Ільгам Алієв, який змінив його на посту голови Азербайджанської держави, ось вже багато років звертали і продовжують загострювати увагу світового співтовариства на вибухонебезпечній ситуації, що склалася на Південному Кавказі через територіальні домагання Єрвана до Баку.

ПРОБЛЕМА ТА ПРАВО

Своє право на самовизначення і створення незалежної вірменської держави в Нагірному Карабасі шовіністи намагаються обґрунтувати тією обставиною, що вони здавна становлять чисельну більшість у цьому історичному регіоні Азербайджану. Проте вірмени масово з'явилися на Кавказі лише в першій чверті XIX століття в результаті загарбницької політики Російської імперії і потім досягли чисельної переваги за рахунок вигнання місцевого азербайджанського населення.

Як зазначає співробітник Центру міжнародного розвитку та конфліктології Мерілендського університету (США) Е. Курбанов, важливо мати на увазі, що «значне населення Кавказу аж до 30-х років нашого століття було кочовим. Кочівники мали широкий ареал розселення і переміщувалися протягом року, в той час як осіле населення воліло перебувати на одному і тому самому місці. Таким чином, кочівники і осіле населення найчастіше існували, сказати б, у двох вимірах на одній і тій самій території»¹.

З цієї причини дані переписів населення попередніх десятиліть дають спотворену картину. Згідно з твердженнями відомого російського етнографа А. Ямскова, «[прямі предки] азербай-

---

¹ Курбанов Э. Международное право о самоопределении и конфликт в Нагорном Карабахе: <http://karabakh-doc.azerall.info/ru/law/law038.htm>.

джанців в Агдамському районі (та інших районах між горами Карабаху і ріками Аракс і Кура) жили в Карабаху чотири-п'ять теплих місяці на рік і проводили зиму в Мільсько-Карабахських долинах... Сезонна міграція азербайджанців з Мільсько-Карабахських степів у гори Нагірного Карабаху припинилася з переходом від напівкочового до більш осілого способу життя на початку 1930-х років... на жаль, перепис проводився, коли кочівники і напівкочівники були на зимівлі. В результаті вони ніколи офіційно не враховувалися як частина населення Нагірного Карабаху».²

Значна частина азербайджанського населення цих регіонів століттями вела сезонний напівкочовий спосіб життя, циклічно йдучи на зимовище і назад повертаючись на літні пасовища. Однак вони, як частина населення, не враховувалися в переписах і були вилучені з загальної маси жителів нагірної частини Карабаху, у зв'язку з чим і утвердився міф про чисельну більшість регіонального вірменського населення.

Таким чином, ґрунтуючись на суперечливих даних про кількісне переважання вірменського населення в нагірній частині Карабаху і під тиском союзного керівництва, 7 липня 1923 року було видано декрет АзЦВК «Про створення автономної області Нагірного Карабаху (АОНК)». У Конституції СРСР 1936 року було закріплено, що Нагірно-Карабахська Автономна Область (НКАО) знаходиться у складі Азербайджанської РСР³.

Відповідно до статті 86 Конституції СРСР 1977 року, в умовах радянських реалій автономна область могла перебувати тільки у складі союзної республіки або ж краю. Закон про автономну область приймався Верховною Радою союзної республіки за поданням Ради народних депутатів автономної області. У статті 87 Конституції вказувалося на існування в СРСР восьми

---

² Yamskov A. Ethnic Conflict in the Transcaucasus: the case of Nagorno-Karabakh. Theory and Society, 1991. P. 650-651.

³ Див.: Конституция СССР 1936 года. Статья 24.

автономних областей, і в цьому переліку НКАО перебувала в складі Азербайджанської РСР⁴.

16 червня 1981 року було прийнято останній акт, яким схвалено статус Нагірного Карабаху як автономної області у складі Азербайджанської РСР, що було закріплено в Законі Азербайджанської РСР «Про Нагірно-Карабахську Автономну Область»⁵. Статус автономії визначався Конституцією СРСР, Конституцією Азербайджанської РСР і згаданим законом⁶.

Вірменське населення Нагірного Карабаху завжди мало широкі права і повноваження в адміністративній, суспільно-політичній, економічній, бюджетній, культурній галузях НКАО і всього Азербайджану. Відповідно до останньої Конституції Азербайджанської РСР, один із заступників Голови Президії Верховної Ради Азербайджанської РСР обирався від Нагірно-Карабахської Автономної області. Голова обласного суду автономії входив до складу Верховного Суду Азербайджанської РСР.

Органом державної влади в автономії була Рада народних депутатів, яка вирішувала питання місцевого значення та самоврядування. Рада народних депутатів автономії на своїй території керувала державною, господарською та соціально-культурною політикою. Вона ж затверджувала план економічного і соціального розвитку, бюджет автономії та звіт про його виконання, керувала також підпорядкованими їй державними органами та підприємствами, забезпечувала дотримання законів, охорону державного і громадського порядку і прав громадян. Орган мав повноваження у галузі регулювання цін, здійснював контроль над ходом процесів у галузі промисловості, будівництва, сільського господарства, використання природних ресурсів, освіти, охорони здоров'я і т.д.

---

⁴ Див.: Конституция СССР 1977 года. Статья 87.

⁵ Див.: О Нагорно-Карабахской Автономной Области. Закон Азербайджанской ССР от 16 июня 1981 года. Баку, 1987.

⁶ Алиев Н. Вопросы международного права в Нагорно-Карабахском конфликте. Тбилиси, 2009. С. 7.

Таким чином, автономія, в якій до кінця 1980-х років чисельно переважало вірменське населення, мала вельми широке коло повноважень, достатнє для забезпечення нормальної життєдіяльності етнічної більшості. Поряд з тим, що всі керівні посади в автономії обіймали особи вірменської національності, призначення вірменів на керівні посади в центральних органах республіки теж було повсякденним явищем.

Проте аналогічні права не були надані значно більшому за чисельністю азербайджанському населенню Вірменії, де місцева влада і чути нічого не бажала про створення автономії для місцевих азербайджанців, які компактно проживали на значній території сусідньої республіки. Це були автохтони, які місцевими шовіністами сприймалися не інакше як проблемний фактор. З цієї причини одержимі гострим бажанням очистити територію республіки від іновірців екстремісти періодично протягом ХІХ і ХХ століть хвилеподібно влаштували кампанії етнічної чистки, жертвами яких ставали азербайджанці, які у свій час даремно впустили у свій національний осередок вірменів-хаїв. І до кінця 1980-х років їх у Вірменії залишалося майже 200 тисяч, і ця група азербайджанців була справжнім головним болем для еліти цієї республіки. Справа в тому, що азербайджанці все ще складали чисельну більшість у деяких районах Вірменської РСР, що не давало спокою шовіністичній владі республіки. Нагадаємо, що якщо на момент створення Вірменської (Араратської) дашнакської республіки на її території проживало близько 608 тис. азербайджанців у 1339 населених пунктах, то до 1986 року кількість азербайджанців скоротилася до 178 тис. в 956 населених пунктах⁷.

Ще більш жорстке планомірне скорочення азербайджанського населення здійснювалося в столиці – місті Єревані. Якщо на

---

⁷ Див.: Количество азербайджанонаселенных пунктов в Армянской ССР в 1918–1986 г.: <http://west-land.az/index.php?mod=static&page=table6&lang=ru>.

початку ХХ століття азербайджанське населення складало більшість, то до 1989 року воно скоротилося до 0,1%⁸.

Також слід зазначити, що за результатами перепису 1989 року, коли почалася насильницька депортація азербайджанського населення, кількість азербайджанців скоротилася до 84860 чол⁹.

Відповідно до статті 78 Конституції СРСР, території союзних утворень не могли бути змінені без згоди законодавчих органів республік. В ідеалі вони підлягали перегляду в разі наявності взаємної згоди між відповідними республіками. Навіть при такому розкладі для зміни кордонів вимагалось затвердження Верховної Ради СРСР¹⁰.

Дане положення було закріплене і в основних законах Азербайджанської та Вірменської РСР – в їхніх Конституціях. Незважаючи на існуючі правові нормативні акти, що закріплюють недоторканність кордонів радянських суб'єктів, з лютого 1988 року вірменська сторона вдалася до цілеспрямованих протизаконних дій щодо відторгнення НКАО від Азербайджанської РСР, діючи в односторонньому порядку.

20 лютого 1988 року сесія обласної Ради народних депутатів НКАО прийняла рішення «Про клопотання депутатів Нагірно-Карабахської Автономної Області про передачу НКАО зі складу Азербайджанської РСР до складу Вірменської РСР»¹¹. Надалі – прийняття Верховною Радою Азербайджанської РСР і її Президією (відповідно 13 і 17 червня 1988 року) постанов, в яких на підставі ст. 78 Конституції СРСР і ст. 70 Конституції Азербайджанської РСР передача НКАО зі складу Азербайджанської РСР до складу Вірменської РСР була визнана неприйнятною¹².

---

⁸ Lenore A. Grenoble. Language Policy in the Soviet Union. Springer, 2003. P. 135.

⁹ Национальный состав населения по республикам СССР. Армянская РСР. Всесоюзная перепись населения 1989 года.

¹⁰ Конституция СССР 1977 года. Статья 78.

¹¹ Нагорный Карабах: разум победит. Документы и материалы. Баку, 1989. С. 81-82.

¹² Там же. С. 81-82 и 96-97.

Проте, незважаючи на це, обласна Рада народних депутатів НКАО, а слідом за нею і Верховна Рада Вірменської РСР прийняли ще ряд неправомірних рішень, які повинні були легітимізувати вихід НКАО зі складу Азербайджанської РСР.

1 грудня 1989 року Верховна Рада Вірменської РСР прийняла постанову «Про возз'єднання Вірменської РСР і Нагірного Карабаху» (цей акт у Вірменії досі ніхто не відміняв). Президія Верховної Ради СРСР у постанові від 10 січня 1990 року дала розпорядження «Про невідповідність Конституції СРСР актів щодо Нагірного Карабаху, прийнятих Верховною Радою Вірменської РСР від 1 грудня 1989 року і 9 січня 1990 року». Підсумковий висновок вищого союзного органу був таким, що «возз'єднання Вірменської РСР і Нагірного Карабаху без згоди Азербайджанської РСР є прямим порушенням статті 78 Конституції СРСР»¹³.

У відповідь на ці дії Азербайджанська РСР постановою свого вищого органу – Верховної Ради – скасувала НКАО і поширила на території вже колишньої автономії єдиний адміністративно-територіальний поділ республіки¹⁴.

Стало виразно ясно, що навіть доброзичливе ставлення Кремля до Вірменії і приватне потурання генерального секретаря ЦК КПРС М.С. Горбачова сепаратистським капризам єреванських стратегів, не змогли запобігти прийняттю правових контрзаходів, які довели протиправність вірменських домагань на азербайджанські землі. Так, 23 березня 1988 року в Постанові Президії Верховної Ради СРСР «Про заходи, пов'язані зі зверненнями союзних республік з приводу подій в Нагірному Карабасі, в Азербайджанській та Вірменській РСР» чорним по білому було зафіксовано: «Неприпустимо, щоб складні національно-територіальні питання окремі республіки намагалися

---

¹³ Ведомости ВС СССР, № 3, 1990. С. 38.

¹⁴ Об упразднении Нагорно-Карабахской Автономной Области Азербайджанской ССР. Закон Азербайджанской ССР от 26 ноября 1991 г. // Ведомости ВС Азербайджанской Республики, № 24, 1991. С. 448.

вирішувати шляхом тиску на органи державної влади, в обстановці нагнітання емоцій і пристрастей, створення всілякого роду самочинних утворень, які виступають за перекроювання закріплених в Конституції РСР національно-державних і національно-адміністративних кордонів. Це може привести до непередбачуваних наслідків»¹⁵.

У Постанові від 18 липня 1988 року «Про рішення Верховних Рад Вірменської РСР і Азербайджанської РСР з питання про Нагірний Карабах» Президія Верховної Ради СРСР визнала «неможливою зміну меж і встановленого на конституційній основі національно-територіального поділу Азербайджанської РСР та Вірменської РСР». Було підкреслено, що, «приймаючи таке рішення, Президія Верховної Ради СРСР виходить з положення Конституції СРСР (стаття 78), відповідно до якого територія союзної республіки не може бути змінена без її згоди»¹⁶. У вищезазначеній постанові Президії Верховної Ради СРСР від 10 січня 1990 року «Про невідповідність Конституції СРСР актів щодо Нагірного Карабаху, прийнятих Верховною Радою Вірменської РСР 1 грудня 1989 року і 9 січня 1990 року», особливо був виділений факт грубого порушення статті 78 СРСР зі сторони Вірменської РСР¹⁷.

В кінці 1991 року, коли конфлікт переріс у нову фазу і активні бойові дії поширилися з небаченою швидкістю, СРСР як суб'єкт міжнародного права припинив своє існування. Саме це сприяло тому, що у Вірменії та її закордонних покровителів зникли останні правові та організаційні (за винятком міжнародно-правових) перешкоди на шляху насильницької зміни територіальних кордонів. Водночас зникнення СРСР як суб'єкта міжнародного права привело до закріплення територіальних кордонів вже колишніх радянських республік у тому вигляді, в якому

---

¹⁵ Нагорный Карабах: разум победит. Документы и материалы. С. 41-42.

¹⁶ Нагорный Карабах: разум победит. Документы и материалы. С. 153-155.

¹⁷ Ведомости ВС СССР, № 3, 1990. С. 38.

вони перебували в Радянському Союзі, відповідно до принципу міжнародного права *uti possidetis juris*.

Таким чином, після того як Азербайджанська Республіка отримала визнання спільноти як повноправний суб'єкт міжнародного права, доповідач Парламентської Асамблеї Ради Європи (ПАРЄ) Девід Аткінсон сказав: «Кордони Азербайджану були визнані міжнародною спільнотою в той момент, коли країна в 1991 році отримала визнання як незалежна держава, і її територія включала в себе Нагірно-Карабахський регіон»¹⁸.

Окупація 20% азербайджанських земель, яка послідувала далі, до чого були причетні не тільки вірменські шовіністи, а й зарубіжні спонсори Карабахської війни, призвела до загибелі 30 тисяч осіб (з азербайджанської сторони), вигнанню понад 700 тисяч азербайджанців з насиджених земель. До того ж, незважаючи на важке становище, Азербайджан прихистив у себе десятки тисяч біженців: турків-месхетинців і азербайджанців, вимушених покинути свої рідні вогнища в конфліктних зонах республік Середньої Азії. В сукупності з майже 200 тисячами біженців-азербайджанців, які були насильно депортовані за 1987-1989 рр. з Вірменії, загальна маса позбавлених даху і тих, хто опинився в зоні гуманітарної катастрофи мирних громадян (азербайджанців) склала понад 1 млн. осіб. До 1995 року кожен восьмий житель Азербайджану перетворився на біженця і вимушеного переселенця.

Вірменія виношує план легітимізації «незалежності НКР», спираючись на результати «референдуму» з питання про вихід колишньої автономії зі складу Азербайджанської Республіки. 2 вересня 1991 року ще в бутність СРСР, спільна сесія вірменських депутатів облради НКАО і Ради Шаумянського району проголосила «незалежність Нагірно-Карабахської Республіки».

---

¹⁸ Atkinson D. The Conflict over the Nagorno-Karabakh Region Dealt with by the OSCE Minsk Conference. Документ ПАЄ 10364 от 29 ноября 2004 г.: <http://www.assembly.coe.int/Mainf.asp?link=/Documents/WorkingDocs/Doc04/EDOC10364.htm>.

Потім 10 грудня 1991 року, вже після розпаду СРСР і часткового насильницького вигнання азербайджанського населення з НКАО, було проведено «всенародний референдум», на якому була проголошена «незалежність НКР». Вірменська сторона стверджує, що це сталося відповідно до Закону СРСР «Про порядок вирішення питань, пов'язаних з виходом союзної республіки з СРСР» від 3 квітня 1990 року, хоча НКАО була наділена статусом союзної республіки.

Проведеним «референдумом» і посиланнями на його підсумки вірменські сепаратисти обґрунтовують практично всі доводи про легітимність і незалежність «НКР». Однак сам факт проведеного «волевиявлення» лише підтверджує, що НКАО була складовою частиною Азербайджану на момент проведення «референдуму». Незаконність і протиправність цієї кампанії, а також абсурдність посилань на положення вищевказаного Закону СРСР дезавуюють аргументацію вірменської сторони.

Перш за все слід звернути увагу на назву закону, який регламентує процес виходу зі складу СРСР союзної республіки. У ньому не було і слова ні про яку автономну область і навіть автономну республіку. Мова в тому законодавчому акті йшла лише про союзні республіки, яких в Союзі було 15. На це є пряма вказівка у статті 1 розглянутого закону. Право виходу надавалося тільки союзним республікам відповідно до статті 1-ї Конституції СРСР 1977 року. Ні на автономні республіки, ні на автономні області (за Конституцією СРСР) це право не поширювалося.

І якщо вірменські юристи донині посилаються на Закон СРСР, то вони не можуть дозволити собі ігнорувати положення Основного Закону країни – Конституції СРСР.

Він допускав проведення волевиявлення по кожній з колишніх автономій, якщо республіка, в яку входила ця автономія, приймала рішення про проведення референдуму про вихід зі складу СРСР. Автономія поза державним утворенням, могла проводити голосування у зв'язку з виходом укупі з державним

утворенням, частиною якої була. У цьому випадку за автономними республіками і автономними утвореннями зберігалося право на самостійне вирішення питання про перебування у складі Союзу РСР, а також на постановку питання про свій державно-правовий статус (стаття 3 зазначеного Закону).

Отже, якщо Азербайджан в бутність СРСР зробив би спробу виходу зі складу Союзу, то відповідно до Закону СРСР «Про порядок вирішення питань, пов'язаних з виходом союзної республіки з СРСР», НКАО отримала б право на проведення окремого референдуму, з тим щоб визначитися між трьома можливостями: залишитися у складі СРСР, вийти з його складу разом з Азербайджанською Республікою або поставити питання про свій державно-правовий статус.

У НКАО ж все відбувалося всупереч вимогам діючих законів країни. Відповідно до ст. 4 Закону від 3 квітня 1990 року¹⁹ «про організацію референдуму про вихід зі складу СРСР, визначення строку проведення референдуму і підбиття підсумків, Верховна Рада союзної республіки повинна була утворити комісію за участю представників усіх зацікавлених сторін», у тому числі і автономій. Як відомо, в НКАО цього не було.

Референдум про вихід союзної республіки зі складу СРСР відповідно до ст. 2 Закону СРСР від 3 квітня 1990 року міг би бути проведений не раніше ніж через шість і не пізніше ніж через дев'ять місяців після ухвалення рішення про вихід союзної республіки зі складу СРСР. Верховна Рада Азербайджанської Республіки прийняла Конституційний Акт про державну незалежність 18 жовтня 1991 року, а, отже, відповідно до Закону, на який так вільно і безграмотно посилається вірменська сторона, не мав юридичного права на проведення референдуму раніше ніж 18 квітня 1992 року і не пізніше ніж 18 липня 1992 року. А значить, у НКАО, відповідно до Закону від 3 квітня 1990 року, не було і не могло бути юридично обґрунтованого права на проведення референдуму для самовизначення. Воно, відповідно до

¹⁹ Ведомости ВС СССР, № 15, 1990, ст. 252, 253.

ст. 17 Закону СРСР від 3 квітня 1990 року, якщо брати теоретично, могло з'явитися лише в період між 18 квітня і 18 липня 1992 року за умови проведення референдуму самою Азербайджанською Республікою.

І, нарешті, в Законі СРСР від 3 квітня 1990 року немає жодного положення, що дає юридичне право автономній області на самостійне проведення референдуму. Його стаття 3, за яку вхопилися вірменські сепаратисти, ясно вказує на конкретне положення, яке не може бути поширене на ІКАО. По частині «порушення питання про державно-правовий статус», який поширюється на автономію, було закріплено не право на самовизначення і вихід зі складу СРСР, а лише право «поставити питання», винесення остаточного рішення по якому (відповідно до Закону від 3 квітня 1990 року) було в компетенції Союзу РСР (ст. ст. 3-12 указ. Закону). Цю вимогу було включено в Закон лише з однією певною метою: у разі спроб виходу союзних республік зі складу Союзу мати правовий механізм для збереження автономних республік і автономних утворень у складі СРСР.

Тоді як в грудні 1991 року в Нагірному Карабасі збиралися проводити референдум, самої НКАО, як автономного утворення, вже не існувало: Законом Азербайджанської Республіки від 26 листопада 1991 року у відповідності з Конституцією Азербайджанської Республіки і Конституційним актом про державну незалежність Нагірно-Карабахську Автономну область було скасовано²⁰.

Отже, на цю територію Азербайджанської Республіки вже не поширювалися положення ст. 3 Закону СРСР від 3 квітня 1990 року. До часу, коли НКАО вже була ліквідована і мала намір провести референдум, Радянського Союзу як суб'єкта міжнародного права теж не було²¹. Отже, в даному випадку посилання

---

²⁰ Об упразднении Нагорно-Карабахской Автономной Области Азербайджанской Республики. Закон Азербайджанской Республики от 26 ноября 1991 года // Ведомости ВС Азербайджанской Республики, № 24, 1991, ст. 448.

²¹ Сборник документов СНГ. № 1, 1991, ст. 16.

вірменських юристів на закони СРСР, якого вже не існувало, є лише вивертом, який не витримує критики. Ці спроби переслідують суто обструкціоністську мету.

Водночас, згідно з пунктом 2 Постанови Верховної Ради СРСР «Про введення в дію Закону СРСР «Про порядок вирішення питань, пов'язаних з виходом союзної республіки з СРСР» від 3 квітня 1990 року, «будь-які дії, пов'язані з постановкою питання про вихід союзної республіки з СРСР і суперечать Закону СРСР «Про порядок вирішення питань, пов'язаних з виходом союзної республіки з СРСР», початі як до, так і після введення його в дію, не породжують ніяких юридичних наслідків як для Союзу РСР, так і для союзних республік»²².

Це положення, визнане вірменськими юристами, робить їх посилення на Декларацію «Про відновлення державної незалежності Азербайджанської Республіки» від 30 серпня 1991 року ²³ і Конституційний акт «Про державну незалежність Азербайджанської Республіки» від 18 жовтня 1991 року безпідставними і юридично невитриманими.

Загалом слід зазначити, що всі аргументи, пов'язані з значенням Законом від 3 квітня 1990 року, є, по суті, юридично недолугими, оскільки жодна колишня радянська республіка не вийшла зі складу СРСР, скориставшись цим Законом. Цього не дозволив розпад СРСР у грудні 1990 року. По суті справи цей Закон був «мертвонародженою дитиною» і не мав жодних правових наслідків.

Слід особливо відзначити, що, приєднавшись до Співдружності Незалежних Держав і підписавши Алма-Атинську Декларацію, Республіка Вірменія визнала територіальну цілісність і непорушність кордонів Азербайджанської Республіки в межах, в яких знаходився і Нагірний Карабах.

Таким чином, міф про утворення після розвалу СРСР на території Азербайджанської Республіки двох рівноправних неза-

---

²² Ведомости ВС СССР, № 15, 1990, ст. 308.

²³ Ведомости ВС Азербайджанской Республики, № 15-16, 1991, ст. 95, 96.

лежних держав, однією з яких нібито є НКР, а також міф про легітимацію «незалежності НКР» є ні чим іншим, як фальсифікацією вірменських сепаратистів.

Спроби вивести НКАО зі складу Азербайджану наприкінці існування союзнаї держави носили односторонній характер і суперечили ряду статей Конституції СРСР. Тому дані зусилля сепаратистів не мали юридичної сили з моменту їхнього прийняття. З припиненням існування СРСР на його місці утворилися 15 незалежних держав, які були визнані міжнародним співтовариством і прийняті в ООН в колишніх межах. Як зазначив член Підкомісії ООН із захисту прав людини А. Ейде, «...у межах ООН було досягнуто широкого консенсусу відносно того, що кордони союзних республік як у колишньому СРСР, так і колишньої Югославії, мають бути встановлені не на основі етнічного розселення, а на основі принципу *uti possidetis juris*, що означає, що новими повинні вважатися кордони, які раніше існували як кордони союзних республік федерації»²⁴.

Доповідач ПАРЕ Д. Аткінсон, на якого вже було зроблено посилання, у своїй доповіді від 29 листопада 2004 року однозначно зазначив: «Істотна частина території Азербайджану все ще окупована з боку вірменських сил»²⁵. Не він один вказував на фактор вірменської агресії відносно Азербайджану, натякаючи на те, що у Вірменії зріє небезпечна для європейських традицій свободи і демократії ксенофобія і націоналізм.

Нагірний Карабах є частиною Азербайджану. У якості такого він визнаний усіма міжнародними організаціями, включаючи ООН, ОБСЄ, Раду Європи, Європарламент, ОВК, НАТО, ГУАМ, парламентами і главами багатьох держав. Нагірний Карабах в

---

²⁴ Eide A. Territorial Integrity of States, Minority Protection and Guarantees for Autonomy Arrangements: Approaches and Roles of the United Nations. Local Self-Government, Territorial Integrity and Protection of Minorities. Council of Europe Publishing, 1996. P. 282.

²⁵ Explanatory Memorandum by the Rapporteur, Document 10364, Paragraph 5: <http://assembly.coe.int/ASP/Doc/XrefViewHTML.asp?FileID=10733&Language=en>.

якості території Азербайджану визнаний також співголовою Мінської групи ОБСЄ, які використовують у своїх заявах поряд з вірменською назвою Степанакерт (адміністративний центр колишньої автономії) історичну назву Ханкенді.

Співголови проводять зустрічі та переговори не тільки з фактичними лідерами вірменської громади, а й з керівниками азербайджанської громади Нагірного Карабаху. Відвідування конфліктного регіону неодмінно починається з території Азербайджану, звідки повноважні послы країн-співголів Мінської групи ОБСЄ – США, Росії та Франції перетинають лінію зіткнення військ, а не державного кордону. В резолюціях Ради Безпеки ООН Нагірний Карабах фігурує як «Нагірно-Карабахський регіон Азербайджанської Республіки». Аналогічні формулювання можна зустріти і в документах інших міжнародних організацій, де всі акценти розставлені гранично чітко і ясно, і немає ніяких ознак різночитання.

Тільки у виступах вірменських керівників можна почути назву «Нагірно-Карабахська Республіка». Вони продовжують тішити себе і співгромадян ілюзіями щодо того, що світова спільнота підтримує їхні шовіністичні сподівання. Офіційний Єреван не раз погрожував визнати «незалежність» маріонеткової псевдореспубліки, створеної на окупованих азербайджанських територіях. Але такого роду спроби всього лише переслідують психологічні цілі, щоб примусити азербайджанську сторону до пом'якшення позиції у межах процесу політичного врегулювання конфлікту.

МИРНИЙ ПРОЦЕС ТА ЙОГО «ГОСТРІ КУТИ»

Міжнародне посередництво з врегулювання вірмено-азербайджанського нагірно-карабахського конфлікту у межах Організації з Безпеки та Співробітництва в Європі (ОБСЄ) бере свій початок з лютого 1992 року на першій додатковій зустрічі Ради КБСЕ (Конференція з Безпеки та Співробітництва в Європі (КБСЕ), згодом була перейменована на Організацію з Безпеки та Співробітництва в Європі (ОБСЄ), на рівні міністрів закордонних справ, що відбулася в Гельсінкі 24 березня 1992 року, прийняла рішення про скликання Мінської конференції щодо Нагірного Карабаху під егідою ОБСЄ, яка повинна була стати «постійно діючим форумом для ведення переговорів з мирного врегулювання цього конфлікту на основі принципів, зобов'язань і положень ОБСЄ»¹.

Проте активізація військових дій і захоплення вірменськими збройними формуваннями в травні 1991 року Шуші і Лачина, двох стратегічно важливих азербайджанських районів, тоді

---

¹ CSCE. Summary of Conclusions. First Additional Meeting of the Council Helsinki, March 1992 // Armenian–Azerbaijan, Nagorny Karabakh conflict. Administrative Department of the President of the Republic of Azerbaijan, Presidential library. P. 214: <http://files.preslib.az/projects/azerbaijan/eng/gl7.pdf>.

фактично зірвали проведення Мінської конференції. З падінням Шуші, в якому все ще проживало азербайджанське населення, була завершена чистка колишньої НКАО за етнічною ознакою, а з захопленням Лачина, прикордонного з колишньою НКАО азербайджанського району, військові дії перекинулися за межі території колишньої автономної області. До кінця 1993 року було окуповано ще шість азербайджанських районів (Кельбаджар, Агдам, Фізулі, Джабраїл, Губадлі і Зангілан), що межують з колишньою НКАО, а їхнє азербайджанське населення було вигнано з місць постійного проживання. Таким чином, до 12 травня 1994 року, коли набула чинності угода про припинення вогню, територія колишньої НКАО і семи прилеглих районів перебувала поза контролем азербайджанської сторони.

У зв'язку з окупацією цих територій в 1993 році Радою Безпеки ООН були прийняті чотири резолюції (822, 853, 874, 884), які передбачали негайне, повне і беззастережне виведення окупаційних сил із захоплених територій і повернення біженців і переміщених осіб у місця постійного проживання.

Починаючи з 1993 р. були прийняті також чисельні 21/9-Р (IS); 21/9-Е (IS) і 25/9-С (IS) від 2000 р.; 10/30-С, 12/10-Р (IS) та 21/10-Е (IS) від 2003 р.; 9/33-Р; 10/33-Е і 2/33-С від 2006 р.; 10/11-Р (IS); 2/11-Е (IS); 2/11-С (IS); 6/35-Р; 3/35-С; 3/35-Е від 2008 р.; 9/36-POL, 2/36-С і 3/36-Е від 2009 р.; 10/37-POL, 2/37-С, 6/37-Е від 2010 р.; 10/38-POL, 3/38-С і ОІС / CFM-38/2011 / ECO / RES / FINAL від 2011 р.; 9/39-POL, 3/39-С і 8/39-Е від 2012 р.; 10/40-POL, 3/40-С і 6/40-Е від 2013 р.), Генеральна Асамблея ООН (А / RES / 48/114 від 1993 р.; 60/285 від 2006 р. 62/243 від 2008 р.), Парламентська Асамблея Ради Європи (1047 і 1251 від 1994 р.; 1119 від 1997 р.; 1416 і 1690 від 2005 р.) і Європейський Парламент (2009/2216 (INI) від 2010 р.; P7_TA (2013) 0446 від 2013 р.), які зачіпають проблему вірмено-азербайджанського нагірно-карабахського конфлікту.² У цих резолюціях виража-

---

² Resolutions adopted by the OIC, UN General Assembly, PACE, European Parliament, // Armenian – Azerbaijan, Nagorny Karabakh conflict, Administrative

ється заклопотаність у зв'язку з тим, що конфлікт все ще залишається нерегульованим і сотні тисяч біженців і вимушених переселенців досі позбавлені своїх прав, у тому числі прав на власність, особисту безпеку і повернення до місць постійного проживання. У них різко засуджується агресія Вірменії проти Азербайджанської Республіки і наполегливо вимагається виведення вірменських збройних сил з усіх окупованих азербайджанських територій на основі суворого і беззастережного дотримання резолюцій 822, 853, 874, 884 Ради Безпеки ООН.

Сьогодні Мінська група ОБСЄ на чолі з трьома співголовами – Російської Федерації, США та Франції залишається єдиним форматом з вироблення всеосяжного врегулювання вірмено-азербайджанського, нагірно-карабахського конфлікту. В даний час у його склад разом з Азербайджаном і Вірменією входять на постійній основі Італія, Німеччина, Туреччина, Білорусь, Фінляндія і Швеція, а також представники Трійки ОБСЄ – колишній, справжній і майбутній діючі голови ОБСЄ.³

Слід зазначити, що за попередні роки найважливіші рішення по врегулюванню вірмено-азербайджанського, нагірно-карабахського конфлікту були прийняті на Будапештському і Лісабонському самітах ОБСЄ.

Так, відповідно до рішення Будапештського саміту ОБСЄ (5-6 грудня, 1994 р.) був створений інститут співголів Мінської конференції, на яких було покладено обов'язок «оперативно провести переговори з метою укладення політичної угоди про припинення збройного конфлікту, реалізація якого усуне основні наслідки конфлікту для усіх сторін і дозволить скликати

Department of the President of the Republic of Azerbaijan, Presidential / library: <http://files.preslib.az/projects/azerbaijan/eng/gl7.pdf>.; <http://www.oic-oci.org/oicv2/home/?lan=en>; <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=TA&reference=P7-TA-2010-0193&language=EN>; <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=TA&reference=P7-TA-2013-0446&language=EN>.

³ OSCE Minsk Group, Overview: <http://www.osce.org/mg/66926>.

Мінську Конференцію». (Регіональні питання. Активізація дій НБСЄ у зв'язку з нагірно-карабахським конфліктом.)⁴

Мандат співголів конференції щодо Нагірного Карабаху під егідою ОБСЄ («Мінської конференції») був заснований через кілька місяців, 23 березня 1995 року.⁵

Таким чином, у результаті роботи Будапештського саміту в нормативному плані було завершено двоетапну структурувацію процесу врегулювання: перший етап припускав реалізацію угоди про усунення наслідків збройного конфлікту, що означає повне звільнення всіх окупованих територій і забезпечення повернення переміщених осіб в місця постійного проживання. Другий етап – проведення Мінської конференції на основі досягнення всеосяжного мирного врегулювання.

На саміті також було заявлено про політичну готовність надати багатонаціональні сили НБСЄ з підтримання миру при прийнятті відповідної резолюції Радою Безпеки ООН і після досягнення політичної угоди.⁶

2-3 грудня 1996 р. на Лісабонському саміті ОБСЄ в заяві чинного голови ОБСЄ було вперше чітко сформульовано три основні принципи врегулювання вірмено-азербайджанського нагірно-карабахського конфлікту. Вони включали забезпечення територіальної цілісності Вірменії та Азербайджану, правовий статус Нагірного Карабаху, заснований на самовизначенні та наданні Нагірному Карабаху найвищою мірою самоврядування у складі Азербайджану і гарантії безпеки для Нагірного

---

⁴ Будапештские решения. Материалы Будапештского саммита ОБСЕ: <http://www.osce.org/ru/mc/39558?download=true>.

⁵ Mandate of the Co-Chairmen of the Conference on Nagorno Karabakh under the auspices of the OSCE («Minsk conference»): <http://www.osce.org/mg/70125>.

⁶ Mandate of the Co-Chairmen of the Conference on Nagorno Karabakh under the auspices of the OSCE («Minsk conference»): <http://www.osce.org/mg/70125>.

Карабаху і всього його населення.⁷ Таким чином, на Лісабонському саміті ОБСЄ 53 держави-учасниці, за винятком Вірменії, підтвердили територіальну цілісність Азербайджану і виступили за визначення правого статусу Нагірного Карабаху, заснованого на самовизначенні в складі Азербайджанської Республіки.

Після Лісабонського саміту і установи інституту потрібного співголозування (Росія-Франція-США) 1 червня 1997 року співголовами Мінської конференції ОБСЄ в ході їхнього візиту в регіон у новому складі були представлені пропозиції по врегулюванню вірмено-азербайджанського конфлікту. Його суть полягала в тому, щоб напрацювати механізм паралельних переговорів, націлених на пошук рішень по двох вузлових проблемах протистояння: звільнення окупованих територій і майбутній статус Нагірного Карабаху. На розгляд сторін були запропоновані проекти двох угод, що припускають припинення збройного конфлікту та надання статусу Нагірного Карабаху (в сукупності це пакет) і складають всеосяжну угоду про врегулювання нагірно-карабахського конфлікту.

Незважаючи на готовність Азербайджану приступити до конструктивних консультацій по суті зазначених документів, Республіка Вірменія і вірмени Нагірного Карабаху категорично відкинули «пакетний» підхід, мотивувавши це тим, що в угоді за статусом робиться спроба його передбачити, що суперечить рішенням про визначення статусу на Мінській конференції.

19-23 вересня в ході нової поїздки в регіон співголовами МГ були представлені концептуально нові пропозиції, які взяли за основу «поетапний» підхід до врегулювання. Відповідно до нового плану на першому етапі шляхом реалізації спеціальної угоди здійснюється:

---

⁷ Заявление действующего председателя ОБСЕ. Лиссабонский документ 1996 года. Приложение 1, ОБСЕ, 1996. С. 14: <http://www.osce.org/ru/mc/39543?download=true>.

а) звільнення шести районів (Агдамського, Фізулінського, Зангеланського, Кяльбаджарського, Джебраїльського і Губадлінського) районів;

б) розгортання операції ОБСЄ з підтримання миру;

в) повернення переміщеного населення на території, що звільнюються;

г) нормалізація основних комунікацій у зоні конфлікту.

На другому етапі сторони закликаються врегулювати ситуацію навколо Лачинського і Шушінського районів та розглянути проблему статусу Нагірного Карабаху.

Незважаючи на наявні зауваження до представленого документу, 1 жовтня Азербайджан офіційно повідомив співголів МГ про свою згоду прийняти пропозиції щодо поетапного врегулювання у якості основи для переговорів.

Попередню згоду з цим варіантом врегулювання висловила і вірменська сторона. Проте тодішній президент Вірменії Л. Тер-Петросян не зміг переконати своїх політичних опонентів у доцільності ухвалення цього варіанту і був змушений піти у відставку, після чого Вірменія офіційно оголосила про відмову від цих пропозицій.

У листопаді 1998 року співголови висунули пропозиції, засновані на концепції «загальної держави». Відповідно до цієї концепції, Нагірний Карабах повинен був стати окремим державно-територіальним утворенням і в межах міжнародно визнаних кордонів Азербайджану сформувати з ним спільну державу (фактично конфедерацію). Азербайджан відмовився від цих пропозицій, оскільки вони суперечили лісабонським принципам і тим самим порушували його суверенітет і територіальну цілісність.⁸

Певні надії були також покладені на Стамбульський саміт ОБСЄ (18-19 листопада 1999 року), в ході якого очікувалося підписання документа між главами Азербайджану та Вірменії,

---

⁸ General Overview: <http://mfa.gov.az/?language=en&options=content&id=835>.

який міг би вивести процес врегулювання конфлікту з глухого кута. Однак 27 жовтня 1999 року в Єревані у вірменському парламенті було здійснено теракт. В зал засідань увірвалися озброєні люди і відкрили вогонь по керівництву і депутатах парламенту. Загинули прем'єр-міністр Вірменії Вазген Саркісян, спікер парламенту Карен Демірчян, віце-спікери Рубен Міроян, Юрій Бахшян, міністр з оперативних питань Вірменії Леонард Петросян і депутати Арменак Арменакян, Генрик Абрамян, Мікаел Котанян, а також поранені ще кілька депутатів і учасників засідання.

Група терористів взяла в заручники депутатів і членів уряду, які знаходилися в будівлі парламенту. Одним з терористів виявився Наїрі Унанян – колишній журналіст, а також экс-член АРФД «Дашнакцутюну».

Почалися прямі переговори між ватажком терористів Наїрі Унаняном і президентом Робертом Кочаряном. Терористи виставили дві вимоги: отримати доступ до прямого ефіру, а далі щоб їм дали можливість здатися і гарантували б справедливий суд. 28 жовтня 1999 року почалося звільнення заручників з парламенту. Члени збройної групи були заарештовані і переправлені в Міністерство національної безпеки Вірменії. Почалося слідство, яке особисто курирував президент Роберт Кочарян, як виявилось, з метою приховання справжніх причини і замовників теракту.

Згідно з першою неофіційною версією, теракт був організований спецслужбами країн, що мали життєво важливі інтереси в регіоні. Це припущення було засноване на тому, що в листопаді 1999 року в Стамбулі мав відбутися саміт ОБСЄ, і на ньому глави Вірменії і Азербайджану готувалися підписати офіційний документ. Однією з пропозицій посередників за рішенням карабаської проблеми був варіант територіального обміну, відповідно до якого, нібито Азербайджан поступався Вірменії Лачинським коридором, що з'єднує її з Нагірним Карабахом, а натомість отримував частину території Мегринського району з

метою придбання наземного сполучення з Нахічеванською Автономною Республікою. Саме цей варіант перетворився на драгівливий чинник для більшості вірменських політиків.

Проте версія іноземної змови була єдиною. Відразу після теракту стали посилено розповсюджуватися чутки про те, що головою змови та ініціатором вбивства лідерів правлячого блоку є сам президент Вірменії Роберт Кочарян. На підставі показань Наїрі Унанян 16 грудня було арештовано радника президента Олександра Арутюняна, а потім ще ряд людей з близького оточення Роберта Кочаряна. На адресу самого президента прозвучали практично відкриті звинувачення в причетності до теракту. Арам Саркісян, що зайняв пост прем'єра, Ваан Шірханян, син загиблого спікера Карена Демірчяна – Степан Демірчян і ряд інших високопоставлених політиків на прес-конференціях і в кулуарах не соромилися озвучувати на адресу чинного глави держави неприкриті звинувачення в причетності до скоєного теракту. Однак, використовуючи промахи і помилки опонентів, президенту вдалося консолідувати владу, взяти ситуацію під контроль. І, незважаючи на всі наступні події, історія з групою Унаняна донині залишається відкритою. Багато хто схильний вважати, що за страшним злочином, жертвою якого стали видатні політики Вірменії, а багато з них були налаштовані на компроміс з азербайджанською стороною, стояв ні хто інший, як сам президент Вірменії Роберт Кочарян.⁹Після теракту у вірменському парламенті та нездійсненого просування процесу на саміті ОБСЄ в Стамбулі переговорний процес знову зайшов у глухий кут.

Не вдалося досягти прориву в переговорах між президентами Азербайджану і Вірменії, які були ініційовані президентом Франції Жаком Шираком у Парижі в січні 2001 р. Також безрезультатно пройшов чотириденний раунд переговорів на вищому рівні в Кі-Вест (США, штат Флорида) у квітні 2001 р.

---

⁹ Григорян М. Армения: вердикт расстрелявшим парламент: http://news.bbc.co.uk/hi/russian/news/newsid_3257000/3257032.stm.

Розпочатий у 2004 році т.зв. «Празький процес», що представляв собою новий формат, передбачав розблокування проблеми на основі поетапного вирішення карабахської проблеми. На переговорах в основному обговорювалися пропозиції співголів Мінської групи, які припускали попереднє узгодження Основних принципів врегулювання нагірно-карабахського конфлікту. Попередня версія цих принципів, іменованих «мадридською», була представлена сторонам у листопаді 2007 року в столиці Іспанії¹⁰. Через майже два роки вони були оприлюднені в ході саміту «Великої вісімки» в італійському місті Аква-Ла-Пієта 10 липня 2009 року¹¹.

Мадридські принципи передбачали: повернення територій навколо Нагірного Карабаху під контроль Азербайджану; надання проміжного статусу для Нагірного Карабаху, що забезпечує гарантії безпеки та самоврядування; забезпечення коридору, що зв'яже Вірменію з Нагірним Карабахом, визначення майбутнього остаточного правового статусу Нагірного Карабаху шляхом що має обов'язкову юридичну силу волевиявлення; повернення всіх внутрішньо переміщених осіб і біженців у місця колишнього проживання; міжнародні гарантії безпеки та проведення миротворчої операції.

2 листопада 2008 року президентами Азербайджану, Вірменії та Росії – Ільгамом Алієвим, Сержем Саргсяном і Дмитром Медведевим у Москві була підписана Майендорфська декларація, яка ознаменувала початок нового раунду переговорного процесу за активної участі Москви. Однак, незважаючи на 10 зустрічей, проведених на вищому рівні за участю глав Азербайджану, Вірменії та Росії, не було досягнуто істотного прогресу у переговорному процесі.

Як відомо, суть офіційних пропозицій азербайджанської сторони зводиться до поетапного звільнення окупованих районів навколо Нагірного Карабаху, а також повернення вимушених

---

¹⁰ Див.: <http://www.osce.org/mg/49237>.

¹¹ Див.: <http://www.osce.org/mg/51152>.

переселенців до місць їхнього постійного проживання. У цьому представляється виключно важливим, щоб співголови офіційно визнали необхідність беззастережного повернення окупованих територій навколо Карабаху, взамін на прийняття відповідних заходів безпеки, що, до речі, знайшло своє відображення у рішеннях ряду міжнародних організацій, в тому числі і у відповідних резолюціях Ради Безпеки ООН, які було прийнято ще в 1993 році. Треба думати, спільне визнання цього очевидного факту з боку США, Росії та Франції істотно обмежило б для вірменської сторони простір для неконструктивних маневрів і, безсумнівно, сприяло б інтенсифікації переговорного процесу.

Природно що, одночасно зі звільненням окупованих територій повинні бути вжиті заходи щодо забезпечення безпеки для вірменської громади Нагірного Карабаху і тих громадян азербайджанської національності, які повернуться на окуповані території, в тому числі і в Нагірний Карабах. Азербайджан також готовий розглядати в дусі конструктивізму і міжнародних норм питання наземного зв'язку Нагірного Карабаху з Вірменією, щоб він був надійним і не викликав занепокоєнь для вірменської сторони.

Більш того, як уже неодноразово заявляла азербайджанська сторона, початок звільнення окупованих районів навколо Нагірного Карабаху здатен стати каталізатором і інших процесів, пов'язаних з відкриттям кордонів, нормалізацією вірмено-турецьких відносин і залученням Вірменії в регіональні інфраструктурні проекти. Поетапне звільнення районів навколо Нагірного Карабаху може сприяти вирішенню соціально-економічних проблем регіону, відновленню народногосподарських зв'язків Нагірного Карабаху з рештою районами Азербайджану, що склалися десятиліттями.

Проте непередбачуваність, яка стала характерною особливістю вірменського керівництва, незмінно виступала в якості причини постійних невдач в політичному врегулюванні конфлікту. Плани офіційного Єревану ясні, і вони націлені на залягування мирного врегулювання.

ВИСНОВОК

Дорога до процвітання і прогресу лежить через взаємодію, а не через зіткнення на ґрунті надуманих відмінностей, необґрунтованих домагань. Так, можливо, ще не настав час відмовитися від історично сформованих кордонів, які розвели народи по національних квартирах. Але це не повинно служити причиною для роздмухування ненависті щодо найближчих сусідів, виношування агресивних планів з присвоєння чужого.

Вірменія, яка стала винуватицею збройного конфлікту, який триває ось уже більше 20 років, стрімко котиться до соціально-економічного і демографічного колапсу. Її політичні лідери, керівники зарубіжної діаспори, які стоять за ними так і не зрозуміли або не захотіли зрозуміти, що щастя, процвітання і майбутнє вірменського народу і держави пов'язані з гармонійним мирним співіснуванням із сусідніми державами, підтриманням духу добросусідства.

Ізолювавши себе від регіональної інтеграції, ця республіка домоглася того, що її обходять стороною транспортні шляхи і трубопроводи, тоді як Вірменія позбавлена виходів до морів. Велика частина кордонів країни як і раніше на замку, що вкрай негативно позначається на її економічних зв'язках із зовнішнім світом. Населення республіки неухильно скорочується. За свідченням вірменських же неурядових організацій, починаючи з 1991 року, країну залишило понад 1,5 млн. осіб. Два десятиліття тому в Республіці Вірменія, Азербайджані та Грузії проживали близько 3,7 млн. вірменів. На сьогодні у Вірменії немає і половини від цієї цифри.

І це при тому, що країна, яка не здатна забезпечити охорону власних державних кордонів, все ще має намір розширити

території за рахунок сусідів. Замість того щоб докласти зусиль для вирішення нагірно-карабахського конфлікту, влада Вірменії перекладає тягар важкої проблеми на плечі нових поколінь. У такому випадку як же на прикладі сучасної вірменської еліти можна підтвердити істину про те, що інтелігенція – це сила, це мозок нації ?!

Політичний етикет, звід визнаних законів і правил вчать усіх поважати і цінувати не тільки власну спадщину, але і досвід, традиції інших. Точно так само не дозволено йти війною на сусідів, які живуть і розвиваються в історично сформованих кордонах. І вже тим більше не личить цивілізованим націям, якщо, звичайно, вони дійсно цивілізовані, звеличувати власні духовні начала, досягнення і проявляти жалюгідний цинізм по відношенню до цінностей інших або бачити в них джерело небезпеки.

Часи міфів, на яких було виховано багато покоління далеких предків сучасної людини, давно канули. Проте міфи часів, що відшуміли, для деяких спільнот не перестали бути предметом божественного культу. Навіть якщо змиритися з цим, надмірний романтизм сучасних вірменів не дає їм права пересмикувати значення і походження літописів народів, історичне минуле яких доведено і не підлягає ревізії, як у випадку з історією азербайджанського народу.

Реалії, що склалися у світі, диктують необхідність приймати даності природним чином. Якщо спробувати перекроїти, наприклад, сформовані обриси національних кордонів держав на основі гіпотез або свідомо неправдивих уявлень, у світі може настати непередбачуваний хаос. Неважко уявити, до чого може привести ситуація, якщо ООН розпочне вивчення і збір археологічних даних, манускриптів з метою коригування політичної карти світу. Статут авторитетної міжнародної організації не може і не повинен бути предметом дебатів для «істориків», які поставили за мету переглянути діючий світовий порядок.

Керівникам та національній еліті Вірменії час усвідомити, що в сучасну епоху територіальні питання вирішуються на

основі міжнародного права. Спотворення історії, знищення безцінних пам'яток минулого є наслідком прояву маргінального мислення. Варварство і насильство ніколи не приводили до торжества справедливості і вже тим більше ніколи не перетворювалися на обґрунтовану мотивацію у вирішенні питань міжнародного порядку. А спроби насильницької зміни кордонів неодмінно призводили до воєн.

Право на самовизначення вірменів Карабаху – це те, що Азербайджанська Республіка в змозі забезпечити своїй вірменській меншості. І доречно завжди пам'ятати, що вірменський народ давно самовизначився, створивши свою державність у вигляді Вірменської Республіки на території колишнього Іреванського ханства азербайджанців. Про це, в першу чергу, не повинні забувати політичні лідери Вірменії, найголовнішим обов'язком яких є безпека співгромадян. Керівники, у першу чергу, наділені місією, покликаною оберігати співвітчизників від воєн, а не штовхати їх в бузодню непередбачуваності і поневірянь, надихаючи химерними ідеями.

Президент Азербайджану Ільгам Алієв з цього приводу зазначав: «Упевнений, що після врегулювання вірмено-азербайджанського конфлікту для Вірменії також відкриється можливість жити, як незалежна країна. Я не вірю, що вірменський народ може погодитися з нинішньою ситуацією, оскільки кожен народ, кожна держава хочуть бути незалежними. Сьогодні сказати це про Вірменію неможливо, оскільки Вірменія показує себе в кращому випадку як форпост. Регіон є джерелом небезпеки, і ініціатором усіх негативних процесів у регіоні – Вірменія».

Щиро хочеться вірити, що вірменська національна еліта, як найбільш освічена частина нації, знайде в собі сили, щоб позначити на перспективу не варварські задачі, а цілі, що приносять користь, добро, світло і надію на краще майбутнє свого народу.

Наукове видання

Раміз Мегтієв

НАГІРНИЙ КАРАБАХ:

історія, прочитана
за джерелами

Редактор українського видання: Ейнулла Мадатлі

Переклад: Інна Сосновчик

Коректор: М. Карацуба

Художнє оформлення обкладинки: К. Ананко

Макет і комп'ютерна верстка: Є. Нестеренко

Підписано до друку 20.11.2014 р.
Формат 60 x 84 1/16. Папір офсетний.
Гарнітура «Times New Roman».
Обл.-вид.арк. 9,03. Ум.-друк. арк. 12,79.
Наклад 500 прим. Зам. № 1421.

Видавничий дім Дмитра Бураго

Свідоцтво про внесення до Державного
реєстру ДК № 2212 від 13.06.2005 р.
Тел. / факс: (044) 227-38-28, 227-38-48;
e-mail: info@burago.com.ua,
site: www.burago.com.ua

Адреса для листування: 04080, м. Київ-80, а/с 41